

Från utvald till utbildad

Från utvald till utbildad

Persona i utredningar om svensk
forskarutbildning 1945-2004

Erik Joelsson

GÖTEBORGS UNIVERSITET

Akademisk avhandling för avläggande av filosofie doktorsexamen i
vetenskapsteori vid Göteborgs universitet 2017-03-24

© Erik Joelsson, 2017

Satt i Times New Roman och Futura Book

Omslagets baksida: Ur *Nordisk familjebok: Konversationslexikon och
realencyklopedi* (1904-1926)

Tryck: Repro Lorensberg

Layout: Erik Joelsson

ISBN 978-91-629-0081-6 (Tryckt)

ISBN 978-91-629-0082-3 (PDF)

<http://hdl.handle.net/2077/51493>

Distribution: Institutionen för filosofi, lingvistik och vetenskapsteori,
Göteborgs universitet, Box 200, 405 30 Göteborg

Abstract

The aim of this dissertation is to investigate how the doctoral student has been portrayed in government official reports concerning Swedish research training from 1945 to 2004.

In this dissertation, the concept of *scientific persona*, mostly utilized for the analysis of successful individual figures in science, is applied to capture the opinions on the preconditions and organizational aspects of Swedish research training at the governmental policy level, which provides for a generalized figure to take shape – the *persona(e)* of the research student.

The governmental committee system, with its extended history and considered to be a hallmark of the Swedish deliberative democracy, has produced seven reports on the Swedish doctoral program, which constitutes the empirical basis of the dissertation. In the analysis, the emergence of the Ph.D. student's persona has been filtered through some constantly reappearing organizational aspects of the doctoral program found in the reports, namely, recruitment, study funding, study efficiency, supervision, and labor market.

Several personae have emerged and disappeared through the time period studied. However, a more decisive shift was observed during the reform on doctoral education in 1969, which paved the way for a new professional persona, modeled after the laboratorial and clinical disciplines. This persona ensured not only the reproduction of researchers for the universities, but also provided for research-trained teachers in high schools, as well as the needs for scientifically trained staff for the increasingly expanding industry.

The dissertation registers a major shift regarding the doctoral student in Swedish research education, from the perception of the research talented *person* – an individual who by and large had the inherent properties that were required and was appointed by the professor, to a *persona* that is created through education. A variety of figures, with increasingly heterogeneous traits, are now eligible to incarnate a persona through research training. Today, the official doctoral ideal is no longer a specimen, an individual, but a malleable collective, who is accompanied by research education through a series of decrees and regulations in the form of study plans, contracts, secured funding, etc. Whether there are several personae, or rather aspects thereof, still remains debatable.

Innehåll

Kapitel 1. Inledning	1
Syfte och frågeställningar.....	5
Disposition.....	6
Disciplinära skillnader och avgränsningar	8
Kort historik över forskarutbildningen i Sverige.....	10
Begreppet forskarutbildning.....	11
Avhandlingens kontext inom disciplinen vetenskapsteori	13
Tidigare forskning	14
Vetenskapsteori och forskning om forskarutbildningen.....	15
Internationell forskning om forskarutbildning	17
Svensk forskning samt kartläggning och utvärdering från myndigheter och organisationer.....	20
Konklusion	27
Kapitel 2. Teori och kontext	
– begreppet persona i studier av forskning och vetenskap	29
Personans problem	29
Vetenskapsbiografi och persona inom STS och andra discipliner	31
Exemplar (individ) eller ideal (kollektiv)?.....	34
Föreskriven persona	35
Det vetenskapliga självet.....	37
Vetenskapliga hjältar och deras kroppar	38
Historisk utveckling av vetenskapens prototyper.....	41
Filosofie doktorn	41
Den lärde eller gentlemanen?	43
Professionalisering, industriforskaren och experten.....	44
Avslutning	45

Kapitel 3. Metod och material

– att studera statliga utredningar	47
Det svenska utredningsväsendet	47
Kommittéernas organisation och ställning	49
Trender i utredningsväsendet och utredningar om forskarutbildningen....	53
Efterkrigstiden t.o.m. 1960-talet	53
Ett borgerligt intermezzo	57
1980-talet – ett vingklippt utredningsväsende?	59
1990-talet och framåt	60
Konklusion	61
Utredningar som genre och text.....	62
Studier av SOU	
– från STS och (idé)historia till sociologi och utbildningsvetenskap...	63
Att studera offentliga utredningstexter	66
Avslutning	69

Kapitel 4. Rekrytering..... 71

En fond – den expansiva forskningspolitiken.....	71
En bredare rekryteringsgrund	74
De akademiska kärnvärdena åter	78
Konklusion – från ”forskarbegåvning” till professionalisering.....	84
En mer inkluderande persona	86
Thamreformen	92
Konklusion – mot en heterogen persona	96
Från att vara forskare till att utbildas till forskare	97
De undflyende forskaregenskaperna	98
Från begåvad till medarbetare	101
Konklusion – från håg och fallenhet till förmåga	104
Studiefinansiering – den motvilliga doktoranden.....	105
Stipendier.....	106

På väg mot professionalisering.....	108
Konklusion – mot en enhetlig professionspersona?	116
Forskarutbildningens räntabilitet.....	117
Från bättre bemedlad till lönearbetare	117
Differentierat studiestöd för ”de mest lämpade”	121
Konklusion – att konkurrera med näringslivet	124
Avslutning	124
Kapitel 5. Tid	127
En snävare tidsram	128
Fortsatta effektivitetsproblem.....	138
Konklusion – ökad kontroll och styrning för en enhetlig persona	144
Doktorandens ålder.....	145
Konklusion – den unga doktorandens persona	150
Handledning	150
En utökad handledarroll	153
Bristfällig handledning	155
Konklusion – en enhetlig och kollaborativ persona	159
Avslutning	160
Kapitel 6. Arbetsmarknad	161
Förändringen av doktorandens arenor och roller.....	161
Konklusion – personans splittring och utvidgning	171
Samverkan	
– att bygga nya arenor för forskarutbildning och forskarutbildade	172
Konklusion – från effektivisering till innovation och tillväxt	180
Arenor.....	181
Universitet och högskolor	181
Mellanexamen – att hålla akademien på armlängds avstånd	185
Skolvärlden och ABM-sektorn.....	188

Industrieforskaren.....	198
Konklusion – forskarpersonans uppgång, fall och återkomst.....	207
Avslutning	209
Kapitel 7. Slutdiskussion.....	211
Doktorandens utveckling – från utvald till utbildad	211
Avslutning – från person till persona	217
English summary	221
Appendix. Förteckning över studerade utredningar och kommittébetänkanden om svensk forskarutbildning	229
Referenser	231

Förkortningar

AAU	Association of American Universities
AB	Aktiebolag
ABM	Arkiv, bibliotek, muséer
BNP	Bruttonationalprodukt
DNA	Deoxiribonukleinsyra
Ds	Departementsserien
EES	Europeiska ekonomiska samarbetsområdet
ESO	Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi
EU	Europeiska unionen
FOA	Försvarets forskningsanstalt
FoU	Forskning och utveckling
FUN	Forskarutbildningsutredningen (1974)
IVA	Ingenjörsvetenskapsakademien
KK-stiftelsen	Stiftelsen för kunskaps- och kompetensutveckling
Komvux	Kommunal vuxenutbildning
KVA	Kungliga Vetenskapsakademien
KVINS	Utredningen om insatser för kvinno- och jämställdhetsforskning
LO	Landsorganisationen
LÄTU	Lärartjänstutredningen
PM	Promemoria
PR	Public relations
RRV	Riksrevisionsverket
SACO	Sveriges akademikers centralorganisation
SCB	Statistiska centralbyrån
SFS	Sveriges förenade studentkårer
SGU	Sveriges geologiska undersökning
SOU	Statens offentliga utredningar
STS	Science and Technology Studies
STU	Styrelsen för teknisk utveckling
SUHF	Sveriges universitets- och högskoleförbund
SYNF	Sveriges yngre naturvetares förening
TCO	Tjänstemännens centralorganisation
U68	1968 års utbildningsutredning
UHÄ	Universitets- och högskoleämbetet
UKAS	Universitetskanslersämbetets arbetsgrupp för fasta studiegångar
UKÄ	Universitetskanslersämbetet
USA	United States of America

Tackord

Tack till

- handledarna, som oförtrutet stått mig bi i medgång och motgång och som i olika konstellationer har varit: Dick Kasperowski, Christopher Kullenberg, Fredrik Bragesjö och Margareta Hallberg
- forskar- och lärarkollegiet i vetenskapsteori vid heminstitutionen
- STS-seminariet vid Institutionen för sociologi och arbetsvetenskap, Göteborgs universitet
- vänner och kolleger
- Olof Hallonsten, som granskat manuskriptet
- Ingrid Joelsson Hermansson, som korrekturläst manuskriptet
- Meena Strömqvist, som språkgranskat abstract och sammanfattning på engelska
- Ragnar Francén Olinder och Gustaf Nelhans, som bistått med typografisk hjälp
- doktorandkollegan Martin Kaså med sin uppmuntrande närvaro i skrivandets slutskede då övriga personalstyrkan gått hem
- rumskamrater, tillika doktorander och vänner i förödelsens stund: Amelie Hoshor, Jörgen Vikström, Rasmus Blanck och Alla Choifer
- min familj.

Tack riktas också till följande finansiärer, som bidragit ekonomiskt till avhandlingens färdigställande:

- Kungliga och Hvitfeldtska stiftelsen
- Adlerbertska Stipendiestiftelsen
- Stiftelsen Stipendiefonden Viktor Rydbergs minne.

Göteborg, februari 2017

Kapitel 1. Inledning

Vem är doktoranden i svensk forskarutbildning? Frågan är betydelsefull då denna person ska infria de satsningar på forskning och högre utbildning, som är så omhuldade i det förvetenskapliga samhället. Det finns flera bilder av vad och hur en forskare är. Någon kanske tänker på en specifik person. Många är också de enskilda individer som har porträtterats i forskarbiografier. Den blivande forskaren, doktoranden, däremot, kan man förmoda är en mer anonym figur. Jag vill ändå hävda att det finns en mer allmän bild av doktoranden förborgad i offentliga utredningar om svensk forskarutbildning. I den här avhandlingen söker jag fånga hur idéer och uppfattningar om forskarutbildningen har resulterat i en generaliserad gestalt – en *persona*. Under olika tider har doktorandens persona sett olika ut i diskussionerna om svensk forskarutbildning, som gett förutsättningarna för de enskilda uttrycken – de specifika forskarna – i universitetens och det omgivande samhällets kapillärer.

Berättelsen tar sin början efter den tid då forskarutbildningen ännu var en allmänkulturell verksamhet, som syftade till att reproducera professorskåren. Under efterkrigstiden blev dock forskarutbildningen ett konkurrens- och maktmedel, i kölvattnet av de vetenskapliga och tekniska framstegen. Det är också under denna period som den statliga blicken mot forskning och forskarutbildning fixeras. I USA resulterade de militära framgångarna under andra världskriget i ett politiskt intresse av att utnyttja vetenskapliga och teknologiska landvinningar också under fredstid. För att detta skulle bli verklighet behövde skaran unga forskartalanger oavsett social bakgrund kraftigt utökas (Bush 1945). Detta blev en statlig angelägenhet och ambition också i Sverige.

I västvärlden fanns under efterkrigstiden en gryende framtidstro och förväntningar om tillväxt. Militär FoU hade under kriget avkastat tekniker och produkter som i fredstid kunde omsättas till civila tillämpningar och höja produktionstakten och den ekonomiska tillväxten. Industrin gick på högvarv och överskotten skulle investeras i välfärdsbyggande, dvs. att förbättra samhällena ekonomiskt, kulturellt och socialt. Förhållandena skiljde sig inte nämnvärt i Sverige. Efter krigsslutet, med ett ökat behov av planering i ett alltmer teknologiskt samhälle, tog det offentliga utredningsväsendet fart i Sverige – en verksamhet, som enligt Zetterberg (1990, s. 295) kan betraktas som förvetenskapligad. Det fanns en vilja att lösa samhällsproblem på ett

rationellt sätt genom vunna insikter inom samhällsvetenskaperna (Odén 1991, s. 327).

Tron på vetenskapliga och tekniska landvinningar lade grunden för allt detta (se Berggren 2010). Därför bjöd decennierna efter andra världskriget på tidigare aldrig skådade satsningar på forskning och utveckling (Sandström 2000) och en stor optimism och tilltro till vetenskap och teknik för att realisera ett i det närmaste utopiskt samhälle. Doktoranden och den forskarutbildade blir här viktiga aktörer. För att säkra dessa strävandens fruktbarhet krävdes satsningar på högre utbildning och universitetsvärlden anträdde en mycket expansiv fas. 1955 års universitetsutredning skriver:

Under gynnsamma yttre förutsättningar bör denna tekniska utveckling göra det möjligt för oss att utveckla produktion och levnadsstandard i minst samma takt som hittills, d.v.s. uppnå en fördubbling inom loppet av ett par, tre årtionden. En sådan utveckling är otänkbar utan ett starkt ökat stöd åt akademisk utbildning och forskning. Skall vi kunna se fram mot ett samhälle som inte bara är rikare, mätt i produktion, utan även lyckligare, krävs ökade insatser inte bara på det tekniska området utan på alla de områden som är representerade inom akademisk utbildning och forskning. (U55 I, s. 13)

Utvecklingen ledde till en kraftig utbyggnad av universiteten, både på forskningssidan såväl som på utbildningssidan, och ett ökat intresse för forskningspolitik i Sverige såväl som i västvärlden i stort. För att de ökande satsningarna på FoU skulle kanaliseras på ett rationellt sätt krävdes organisationsanpassningar, exempelvis genom att inrätta forskningsråd samt att säkerställa återväxten av forskare via planering av forskarutbildningen. Politiska ambitioner formulerades om att alla med håg och fallenhet för högre studier skulle erbjudas möjlighet att genomgå forskarutbildning, oavsett social och ekonomisk situation, och delta i byggandet av ett rationellt och modernt samhälle baserat på vetenskap och teknik. Utöver universitetens yrkesutbildningsuppdrag, ansågs utbildningen av forskare vara av vikt för att förse industrin, den akademiska världen och skolväsendet med spetskompetens för att driva samhällsutvecklingen framåt. I samhällsbygget fick forskarna inta en central roll och därmed blev det nödvändigt att göra utbildningen av dessa attraktiv och ändamålsenlig. Därför har forskarutbildningen – och doktoranden – åtminstone sedan 1940-talet varit föremål för politiskt intresse, t.ex. i form av de statliga utredningar som tillsattes om universitetsväsendet.

Ett halvt sekel senare återstår ambitioner om att använda forskning och teknologisk innovation för att utveckla samhället, dock med något andra förutsättningar. Den stora optimismen kring vetenskapens och teknikens framsteg,

ifrågasattes redan under 1960-talet (Annerstedt 1972). Orosmoln som teknikkens övertagande av arbetstillfällena och negativ miljöpåverkan är alltjämt aktuella. Samtidigt bekymras många inför ett bristande intresse för naturvetenskap och teknik hos ungdomen, vilket i slutändan försvårar Sveriges konkurrenskraft med internationella aktörer (SOU 2010:28). Farhågor uttrycks om att det blir svårare att kunna erbjuda välutbildad arbetskraft inom landet, vilket gör att företag förlägger nyckelverksamheter (t.ex. forskningsavdelningar), eller helt och hållet lokaliserar sin verksamhet utomlands (SULF 2011; DI 2015). Kritiska röster har också höjts mot värdet av humanistiska studier (se Fölster 2011). Istället för bildning har anställningsbarhet blivit ett ledord inom högre utbildning, inklusive forskarutbildning. En alltmer mångsidig forskare ska nu präglas av excellens, innovationsrikedom och tillväxt (se U02). Både socialdemokratiska och borgerliga regeringar har i forskningspropositioner under 1990-talet uttryckt ambitioner om fördubblingar av antalet forskarutbildade i Sverige (Zetterblom 1994, s. 11).

Under decennierna efter andra världskriget genomgick den högre utbildningen en omvälvning från elit- till massutbildning. Antalet aktiva doktorander har från 1962 till 2004 stigit fyrfaldigt från drygt fyratusen till knappt tjugotusen (SCB 2012, s. 21) och andelen forskarutbildade av befolkningen har dubblats mellan åren 1985 och 2014 från knappt 0,6 % till 1,27 % 2015 (Nannesson 2016).

Talet om vetenskapens stora betydelse för tillväxt och hållbar utveckling genljuder alltjämt, där de forskarstuderande och forskarutbildade spelar en stor roll. ”I kunskapssamhället uttrycks också ett ökat behov av forskarutbildade som förväntas bidra till såväl ett mer hållbart samhälle som nationers förmåga att klara sig i en tilltagande konkurrens.” (Elmgren et al. 2014, s. 1) När det allmänna i ökande grad har satsat på forskning för att uppnå tillväxt och välfärd har kraven ökat på att dessa investeringar avkastar resultat, varför utvärderingar och mätningar av forskningsprestationer blivit allt viktigare (VR 2011, s. 1).

Också de enskilda forskarna står under den akademiska marknadens press att publicera forskningsresultat kontinuerligt och i internationellt högt ansedda kanaler. Tendenser till att blivande doktorander redan har publicerat sig innan de blir antagna till forskarutbildningen bekräftar bilden av en skarpare konkurrens och ökade krav på produktivitet. Detta samtidigt som de formella ramarna för forskarutbildningen har blivit alltmer reglerade, t.ex. genom kontraktlika individuella studieplaner och tydligt handledaransvar; doktorandens

rätt till viss handledningstid, doktorandanställning och säkrad finansiering som villkor för antagning.

Gemensamt för den äldre bilden och den nyare är en rad problem som ständigt tycks vara närvarande i forskarutbildningen, däribland låg effektivitet, bristfällig handledning och undermålig studiefinansiering. Detta har lett till ett kontinuerligt myndighetsintresse för verksamheten, uttryckt i en rad offentliga utredningar, forskningsprojekt, utvärderingar och mätningar. Samtidigt tycks inte akademisk forskning om forskarutbildningen funnit någon given disciplinär hemvist eller fått någon systematisk behandling. Detta emedan utbildnings- och forskningspolitik, forskning om högre (grund)utbildning och forskning om forskning, sedan länge har varit institutionaliserade i Sverige.¹ Icke desto mindre har den högre utbildningens ökade betydelse för samhällsutveckling och ekonomisk konkurrenskraft gjort den internationella forskningen om forskarutbildning alltmer utvecklad, bl.a. genom specialiserade tidskrifter på området (se avsnitt om tidigare forskning, s. 14) och ett ökat intresse från samhällsvetare (Baschung 2014, s. 1).

Forskarutbildningen har beskrivits som universitetens *solar plexus* (Elmgren et al. 2014), men också som ”the soft under-belly of the research university”². Med andra ord är det en aktivitet som hör till akademins kärnverksamheter, men som har tagits för given och har pågått i enlighet med akademisk tradition snarare än efter formella regler. Forskarutbildningen utgör alltså en integrerad del av lärosätens förehavanden – forskarstuderande bidrar med forskning och undervisning och har ett symbiotiskt förhållande till forskargrupper och handledares verksamhet, t.ex. genom att de påverkar framtida merit- och karriärmöjligheter för dessa (Elmgren et al. 2014, s. 1). Medan forskning utförs både inom lärosäten och inom organisationer och företag är det endast universitet som har generell rätt att utfärda forskarexamina. Högskolor kan också under vissa betingelser äga denna rätt.³

¹ Exempelvis i form av Forskningspolitiska institutet vid Lunds universitet samt Föreningen för studier av utbildning och forskning (SISTER).

² Den tidigare rektorn för Harvard University, Derek Bok, citerad i Bowen & Rudenstine 1992, s. xv.

³ Vetenskapsområden användes 1999-2009 som en indelningsgrund för resursallokering inom forskning och forskarutbildning. Indelningen gjordes efter humanistiskt-samhällsvetenskapligt, medicinskt, naturvetenskapligt, samt tekniskt vetenskapsområde. Högskolor med vetenskapsområde hade tillstånd att utdela forskarexamina. Numera kan statliga högskolor anhålla om examenstillstånd på avancerad- och forskarnivå inom ett så kallat ”område” (SCB 2012, s. 142).

Forskarutbildningen är en gränsöverskridande företeelse. Den är en självklarhet för forskningens fortlevnad, men frambringar också brännande frågor, som ofta kan formuleras som dikotomier, nämligen: Ska forskarutbildning betraktas som utbildning eller arbete? Ska studierna finansieras med bidrag eller genom anställning eller på andra sätt? Ska doktorsavhandlingen betraktas som ett livsverk eller mer som ett examensprov? Är det universitetens, avnämarnas eller de forskarstuderandes behov som ska stå i centrum för verksamheten? Att forskarutbildningen har varit, är och kommer att förbli ett centralt område för politiskt intresse är ställt utom tvivel. Flera aktörer har under olika tider sökt forma verksamheten efter sina önskemål, t.ex. industrin och näringslivet, akademien och skolvärlden. Vilken typ av forskare ska uppfylla de olika verksamheternas behov och hur ska de bästa förutsättningarna för denna forskares tillblivelse utformas? En inblick i hur statsmakterna har resonerat kring forskarutbildningen är möjlig att få genom att studera det statliga utredningsväsendets synpunkter på vem doktoranden ska vara.

Syfte och frågeställningar

Denna avhandling handlar om hur doktoranden har framträtt i betänkanden från statliga utredningar om forskarutbildningen och dess förutsättningar i efterkrigstidens Sverige. Den syftar till att blottlägga den generella doktorandens gestalt genom en kartläggning av vem som eftersöks till forskarutbildningen, verksamhetens förutsättningar och var den forskarutbildade ska verka. Fokus ligger inte på specifika personer, eller på forskarutbildningens olika lokala uttryck på institutionsnivå, vilket har studerats av andra (se avsnitt om tidigare forskning, s. 14). Syftet är snarare att undersöka vilken roll den generella doktoranden ska spela i den svenska forskarutbildningen med statsmaktens policy- och utredningsmaskineri i blickfånget. Med hjälp av begreppet *persona* (se kap. 2), analyseras hur uppfattningarna om förutsättningarna för svensk forskarutbildning på policynivån har gestaltats, och i förlängningen, vilken typ av forskarstuderande och forskare som efterfrågas och i vilka sammanhang denne är tänkt att verka. Det innebär en undersökning av doktorandens betingelser och de organisatoriska aspekterna av dennes utbildning, såsom de framträder i svenska utredningstexter och hur de förändras under åren 1945-2004.

Under avhandlingens undersökningsperiod återkommer ständigt ett antal frågor eller teman i utredningar om den svenska forskarutbildningen och doktoranden, nämligen rekryteringen, de ekonomiska villkoren, forskarut-

bildningens effektivitet, handledningen och de disputerades verksamhetsfält (*jfr* Odén 1991, s. 10), vilket också tycks vara en internationell trend (*se* Jones 2013). Dessa teman bidrar till bilden av en generisk doktorand. För att teckna denna bild menar jag att det kan vara fruktbart att använda begreppet *persona*. För att få tillgång till explicita uppfattningar om idealdoktoranden krävs specifika utlåtanden om hur en sådan forskarstuderande bör vara, vilket är tämligen svåråtkomligt, särskilt i en historisk undersökning. Många av åsikterna om detta finns inte nedtecknade och åtskilliga uppgiftslämnare finns inte tillgängliga för intervjuer. Istället riktar jag blicken mot det offentliga utredningsväsendets uppfattningar och åsikter om de organisatoriska förutsättningarna för forskarutbildningen, vilka är mer empiriskt lättåtkomliga, för att kunna teckna bilder av doktorandens *personae* såsom de framträder i utredningsmaterial om svensk forskarutbildning. Om man undersöker de organisatoriska förutsättningarna för forskarutbildningen kan dessa fogas samman till att skapa en förståelse för vilken typ av doktorand som ges möjlighet att framträda.

För att göra syftet möjligt att uppfylla och ett sammansatt empiriskt material tillgängligt för att skriva doktorandens historia i den svenska forskarutbildningen, kommer tre huvudsakliga frågor att riktas till betänkanden från statliga utredningar, nämligen:

- Vem är det som eftersöks till forskarutbildningen?
- Hur ska forskarutbildningen och den forskarstuderande vara?
- Vilka ska de forskarstuderande och forskarutbildade bli samt var ska de vara verksamma?

Dessa frågeställningar kan kondenseras till: Hur har doktorandens *persona* kommit till uttryck i utredningar om svensk forskarutbildning från 1945 till 2004?

Disposition

Återstoden av föreliggande inledningskapitel kommer att ägnas åt några synpunkter på de organisatoriska förutsättningarna för svensk forskarutbildning. Därefter följer tre avsnitt – om forskarutbildningens historia i Sverige, om begreppet forskarutbildning samt om hur avhandlingen positioneras inom disciplinen vetenskapsteori. Därpå tar ett avsnitt vid om tidigare forskning och litteratur om forskarutbildning, såväl den allmänna som den specifikt

vetenskapsteoretiska forskningen. Kapitel två introducerar och problematiserar begreppet *persona*, som är avhandlingens teoretiska utgångspunkt, samt några närbesläktade begrepp.

I det tredje kapitlet ges några synpunkter på det offentliga utredningsväsendet i Sverige och introducerar tidigare studier, som har utförts med utredningsprodukter som empiriskt material. Därefter följer en presentation av de kommittéer vars betänkanden utgör avhandlingens forskningsmaterial. Detta, i kontrast till teorikapitlet, är mer policyorienterat – tekniskt och torrt om man så vill – men nödvändigt för att ge bakgrunden till studier av utredningar och myndighetstexter.

Efter detta vävs perspektiven från teori- och metodkapitlen samman i de empiriska kapitlen, som i stort följer de tre frågeställningarna kronologiskt, men med viss överlappning. Här ska den något yviga teorin om *persona* fusioneras med ett torrt utredningsmaterial. Ett kronologiskt tidsbundet utredningsmaterial kommer att gestaltas i en i huvudsak tematisk form. Jag låter således historien få en tematisk struktur med kronologiska inslag. Det tematiska uppbygget motiveras av doktorandens *persona*, som här får företräde framför utredningarnas kronologi. Avhandlingens empiriska del (kap. 4-6) är disponerad i tre tematiska kapitel, som avspeglar faserna i de organisatoriska förutsättningarna för doktorandens utveckling, som likaledes förefaller vara aspekter av en *persona*, nämligen rekrytering, studiefinansiering, effektivitet, handledning, arbetsmarknad och samverkan. En tematisk, snarare än en rent kronologisk, disposition motiveras också med att det är först när doktoranden har genomgått dessa faser, som en eller flera *persona(e)* tydligast kan urskiljas, även om fasernas förändring över tid också är en viktig aspekt av undersökningen.

Analys och kontextuell inramning integreras i de tre empiriska kapitlen. Det första av dessa behandlar således vem som ska rekryteras till forskarutbildningen och hur studierna ska finansieras. Det andra behandlar den forskarstuderandes tid i utbildningen och aktualiserar särskilt effektivitetsproblemet. Det tredje och sista tar upp frågor om de forskarexaminerades verksamhetsfält och examens meritvärde. Slutligen förs i kapitel sju en avslutande diskussion om avhandlingens resultat, om användningen av begreppet *persona*, samt om implikationerna för framtida forskning.

Disciplinära skillnader och avgränsningar

De yttre ramarna för dagens forskarutbildning i Sverige är standardiserade – fyra års heltidsstudier, doktorandens rätt till handledare och biträdande handledare, ett visst antal handledningstimmar, monografi eller sammanläggningsavhandling som slutprodukt, reglerna kring disputationen etc.

I föreliggande avhandling behandlas svensk akademisk forskarutbildning oavsett disciplinär hemvist. Icke desto mindre kan de praktiska förutsättningarna för att fullborda en forskarutbildning inom olika discipliner te sig tämligen olika. Delar av humaniora kanske inte kräver mycket mer än tillgång till en samling dokument och en ordbehandlare för att bedriva forskningsarbete, medan laborativa naturvetenskaper kan kräva avancerad och dyrbar experimentutrustning, som delas av många forskare. Givetvis gör sådana omständigheter att exempelvis krav på fysisk närvaro vid institutionerna skiljer sig markant åt mellan olika forskarutbildningsämnen. På ett annat plan är de grundläggande materiella förutsättningarna för att vara forskarstuderande idag likartad för olika discipliner. Arbetsrum, dator, administrativa resurser etc. är något samtliga doktorander, i princip, ska ha tillgång till oavsett disciplinär tillhörighet. Åtminstone är detta det uttalade officiella idealet. I praktiken kan dock även dessa förutsättningar variera beroende på olika omständigheter, exempelvis på grund av att vissa forskarstuderande väljer att genomföra sin forskarutbildning på annan ort än den där vederbörande är registrerad. Tidigare, när verksamheten inte var lika reglerad, var det i praktiken upp till respektive institution och professor att råda över förhållandena i forskarutbildningen. Beträffande arbetsplats var forskarstuderande oftast hänvisade till universitetsbibliotekens läsesalar, där de i bästa fall hade tillgång till ett bokskåp.

Doktoranden har relationer till individer, platser och fenomen, t.ex. i handledningssituationer, seminarier, lunchrum etc. (se t.ex. Gerholm & Gerholm 1992). Detta kan beskrivas i termer av *frontstage* och *backstage* (Goffman 1956), dvs. hur doktoranden förväntas, respektive *de facto* agerar, i publika sammanhang visavi i mer informella. Allt detta är aspekter av doktorandens vardag, men i utredningsmaterialet är det uppfattningar om mer allmänna aspekter av forskarutbildningens förutsättningar på makronivå som framträder. Doktoranden antar en gestalt som överskrider de lokala variationerna och blir åtkomlig för undersökning med begreppet persona.

En ytterligare avgränsning är vad utredningarna redovisar visavi vad som faktiskt inträffade i deras efterföljd. Jag har inte ambitionen att skildra *wie es*

eigentlich gewesen på forskarutbildningens område, med avseende på riksdagsbeslut, lagändringar och förordningar etc., vilket möjligen kunde vara av intresse om denna avhandling skrevs inom historia eller statsvetenskap. Därmed inte sagt att vissa historiska uppgifter med relevans för framställningen uteslutits. Däremot söker jag teckna en bild av den blivande forskaren i svensk forskarutbildning i en historisk och forsknings- och utbildningspolitisk inramning. Avhandlingens relevans ligger i att den doktorandens persona som utredningarna frammanar ger återverkningar i hur samhällets resurser ska allokeras och hur den konkreta forsknings- och utbildningspolitiken kommer att utformas. Detta ger i sin tur återverkningar på hur doktoranderna på institutionsnivå, de specifika individerna, förväntas uppträda; hur deras forskarutbildning kommer att utformas och under vilka villkor de kommer att verka. Vem doktoranden i svensk forskarutbildning är och ska vara är ständigt aktuell, liksom verksamhetens förutsättningar och forskarkarriären, vilket avspeglas i den senaste forskningspropositionen (2016/17:50), där det heter att villkoren för forskarutbildningen och forskarkarriären bör bli mer transparenta, jämlika och trygga.

Avhandlingen ägnas åt utredningar om den akademiska forskarutbildningen i Sverige. Därutöver förekommer sannolikt olika former av utbildning av forskare, t.ex. internt inom större forskningstunga industriföretag, vilka inte äger rum i lärosätenas försorg och därför inte är forskarutbildning i akademisk mening. Det är endast universiteten och vissa högskolor som har rätt att utfärda doktorsexamen i Sverige. Det är denna verksamhet som jag i avhandlingen tar upp till undersökning. Här ska behandlas all form av akademisk forskarutbildning, oavsett disciplinär tillhörighet. Konstnärlig forskarutbildning kommer dock inte att tas upp till diskussion, då denna företeelse endast i ringa omfattning diskuteras i det empiriska materialet.

Den tidsmässiga avgränsningen motiveras av att 1945 års universitetsberedning är den första offentliga utredning som tar ett helhetsgrepp om svensk forskarutbildning, och detta i en tid då vetenskap och forskning kom att se ett stort uppsving i kölvattnet av andra världskriget. Slutpunkten motiveras av att Forskarutbildningsutredningen från 2002 länge var den senaste utredningen om detta spörsmål. Forskarkarriärutredningen, med sitt betänkande från 2016 (SOU 2016:29), behandlar delvis forskarutbildningen och i synnerhet frågan om att förbättra doktorandernas ekonomiska villkor, men faller utanför de empiriska avgränsningarna för denna avhandling.

Kort historik över forskarutbildningen i Sverige

Peter Hellqvist (1988, s. 68f) hävdar att 1800-talets tidigare del karaktäriserades av ett romantiskt bildningsideal, där de svenska universiteten skulle förmedla universell kunskap, omspännande flera ämnen. Med tiden gjorde sig en motsättning mellan generell bildning och specifika ämneskunskaper påmind, vilket resulterade i en uppdelning av den filosofiska fakulteten i två studiegångar 1870, ledande till filosofie kandidatexamen, respektive filosofie licentiatexamen. Den förra var mer allmänt inriktad med fem obligatoriska ämnen, medan den senare krävde fördjupning i tre. För disputation för den filosofiska fakultetens högsta värdighet – magistergraden (fr.o.m. 1870 doktorsgraden) – skulle från 1852 promovenden själv skriva avhandlingen och försvara den vid en disputationsakt, till skillnad från den gamla ordningen där ofta preses författat avhandlingen och arbetet var ett prov i latinkunskaper och argumentationsförmåga, snarare än i forskningsskicklighet. Samma år beslutades att det även för licentiatexamen skulle krävas författande av en avhandling.

Efter en utredning år 1888, reformerades universitetsundervisningen 1891 (s. 64). Obligatoriet att studera latin upphörde, vilket gjorde att studenter från läroverkets reallinje fick tillträde till naturvetenskapliga studiegångar vid universiteten. Obligatoriska, främst humanistiska, studieämnen upphörde och för studier för kandidat- och licentiatexamen var ämnesvalen fria. Först 1908 fick universiteten officiellt uppdrag att meddela forskningsanknuten undervisning och från 1916 att idka forskning (Bragesjö 2009, s. 23). Universiteten hade dessförinnan främst traderat yrkeskunskaper inom de fyra fakulteterna, nämligen för blivande teologer, jurister, medicinare samt filosofer.

När de ökande statliga forskningssatsningarna skulle allokeras krävdes en ändamålsenlig infrastruktur, vilket resulterade i att ett antal forskningsråd inrättades under 1940-talet (Pettersson 2012, s. 42f). I och med detta blev det också alltmer strategiskt viktigt att säkra kompetensförsörjningen av forskare, något som togs upp i den så kallade Malmska utredningen,⁴ på vars initiativ ett tekniskt forskningsråd inrättades. I denna kommitté nämns begreppet forskarutbildning för första gången i utredningssammanhang (se SOU 1942:6, s. 125).

⁴ Kommittén fick denna benämning efter industrimannen och generaldirektören Gösta Malm, som var dess ordförande (Pettersson 2012, s. 41).

Innan forskarutbildningsreformen 1969 var licentiatexamen normalt den första etappen i forskarutbildningen.⁵ Doktorsgraden var inte en examen, men innebar en högre akademisk värdighet, som vanns genom framgångsrikt författande och försvarande av en så kallad gradualavhandling (doktorsavhandling). Docentkompetens kunde nås genom ett högt avhandlings- och försvarsbetyg. 1969 reformerades den svenska forskarutbildningen till att omfatta en idealt sett fyraårig utbildningstid, som skulle resultera i doktorsexamen (prop. 1969:31, s. 67). I början av 1980-talet infördes möjligheter att avlägga en kortare forskarexamen, nämligen licentiatexamen, grundad på två års heltidsstudier (HSV 2006b, s. 33). I slutet av milleniet blev antagningen mer restriktiv och det föreskrevs att ”endast det antal studerande får antas till forskarutbildning som kan erbjudas godtagbara villkor i fråga om handledning och studievillkor i övrigt” (s. 33). Med reformen 1998 inskräpdes alltså kravet på säkrad finansiering för antagning (SFS 1998:1003). Normalt skulle den antagna forskarstudenten erbjudas utbildningsbidrag och senast två år innan studietidens utgång, anställning som doktorand (VR 2006, s. 27).

Begreppet forskarutbildning

Forskarutbildningen är den högsta akademiska utbildningen i Sverige. Enligt den nutida ordningen nås doktorexamen efter fyra års heltidsstudier, inklusive godkända kursmoment samt framgångsrikt författande och offentligt försvarande av en doktorsavhandling. Utbildningen kan efter två års heltidsstudier, inklusive kurser samt författande och ventilerande av en uppsats, avslutas med licentiatexamen (UKÄ u.å.). Enligt 1 kap. 9 a § i högskolelagen (SFS 1992:1434) ska utbildning på forskarnivå, ”utöver vad som gäller för utbildning på grundnivå och på avancerad nivå, utveckla de kunskaper och färdigheter som behövs för att självständigt kunna bedriva forskning”.

Benämningen *utbildning på forskarnivå* har i vissa, främst officiella, sammanhang trängt undan begreppet forskarutbildning, som ett resultat av Bologna-processen från slutet av förra seklet, vilken syftar till en harmonisering av europeiska universitets- och högskolexamina. Den innebär ett tricykliskt utbildningssystem med en treårig grundnivå (kandidatexamen), följt av en

⁵ Inom vissa ämnesområden (medicin, odontologi och veterinärmedicin) var det vanligt att studier för doktorsgraden påbörjades innan grundexamen var avlagd, vilket kan förekomma än idag. Inom dessa områden var licentiatexamen inte forskarexamina; t.ex. var medicine licentiatexamen en yrkesexamen (läkarexamen).

tvåårig avancerad nivå (masterexamen) samt en treårig forskarnivå (doktorsexamen). Sverige antog inte denna fullt ut, då forskarutbildningen förblev fyraårig och vissa nationella examenstyper intar mellannivåer i systemet, t.ex. magisterexamen och licentiatexamen.

Som nämnts tidigare har universiteten generella examensrättigheter i forskarutbildningen, men också högskolor med så kallat ”område” (tidigare vetenskapsområde) har rätt att utfärda forskarexamina. Forskarstuderande kan vara verksamma vid högskolor utan examensrätt, men är då formellt antagna vid ett värdunderuniversitet eller -högskola med examensrättigheter. Ett annat sätt att organisera forskarutbildning är genom forskarskolor, vilket är ett samarbete mellan akademien och en extern organisation (t.ex. ett företag), men där examen utfärdas av världlärosätet (UKÄ u.å.). Universitet och högskolor kan också under vissa förutsättningar ha rätt att utfärda konstnärliga examina på forskarnivå.⁶

I 1945 års universitetsberedning förekommer begreppet forskarutbildning endast i mindre omfattning. Några benämningar, som i det närmaste kan avse dagens innebörd av forskarutbildning är ”forskarhandledning”, ”vetenskaplig undervisning” och ”forskningsundervisning”. Här kan det dock vara fråga om i synnerhet handlednings- och undervisningsaspekterna av forskarutbildningen. Forskarutbildning(en) är det begrepp som används, om inget annat anges, i denna avhandling för att beteckna den utbildningsprocess som i Sverige efter grundläggande akademiska studier leder fram till forskarexamina, dvs. licentiat- och doktorsexamina.⁷ I de flesta fall är det i regel hela sträckan (efter grundnivån) mot doktorsexamen som avses när forskarutbildningen omnämns. Begreppen forskarstuderande och doktorand används synonymt i avhandlingen för att beteckna den som bedriver forskarstudier i allmänhet. Med licentiat förstås en forskarstuderande som bedriver studier specifikt för licentiatexamen.

En svårighet med att jämföra svensk och utländsk forskarutbildning ligger i att översätta det tämligen homogena svenska begreppet forskarutbildning. På engelska figurerar en rad benämningar som mer eller mindre motsvarar den svenska.⁸ Därtill förekommer nationella skillnader i vad som betraktas som

⁶ Se 6 kap. 5 d § i högskoleförordningen (SFS 1993:100).

⁷ U55 skriver: ”Vidare är studierna för fyra betyg i de filosofiska fakulteternas ämnen en form av forskarutbildning.” (U55 I, s. 143)

⁸ Exempelvis *science education, postgraduate research training, researcher training, doctoral training, Ph.D. training, doctoral studies, graduate program, third-cycle education, (post)graduate education etc.*

forskarexamina. Medan studier efter den svenska magisternivån, ledande till licentiat- respektive doktorsexamen, traditionellt har hänförts till forskarutbildningen, har i vissa länder studiegångar efter kandidatexamen (*bachelor's degree*) på magister- eller masternivå betraktats som forskarutbildning, dvs. (*postgraduate education*). En masterexamen kan därför på många ställen bedömas som en forskarexamen. All undervisning över kandidatnivå är dock inte att betrakta som forskarutbildning – flertalet utbildningar syftande till högre yrkesexamina befinner sig på denna nivå, t.ex. så kallade professionsdoktorat, *Juris Doctor*, *Medical Doctor* m.fl., som inte är att betrakta som forskarexamina. Därtill kommer hedersdoktorstitlar som delas ut till framstående personer inom något område utan att vederbörande har disputerat.

Avhandlingens kontext inom disciplinen vetenskapsteori

En personlig professur i vetenskapsteori för Håkan Törnebohm inrättades 1963 vid Göteborgs universitet. Organisatoriskt kom disciplinen att sortera under teoretisk filosofi, men bildade egen institution 1978. Törnebohms inriktning av ämnet kom att vidgas från ett kontextoberoende studium av vetenskapliga teories logik, till empiriska undersökningar av vetenskapens praktik och dess organisatoriska förutsättningar. Det innebar ett skifte i fokus från vetenskapens resultat till dess praktik, dvs. ett ökat intresse för *context of discovery* i stället för *context of justification*.⁹ Disciplinen har därefter alltmer orienterats mot det internationella fältet *Science and Technology Studies*, dock med ett förvaltande av ett vetenskapsfilosofiskt och forskningspolitiskt arv. Detta har skänkt vetenskapsteorin en unik prägel av pluralism avseende perspektiv, metoder och objekt. Disciplinens avhandlingar har således i varierande grad rötter i dessa olika jordmåner. Perspektiven kan vara historiska, teoretiska, sociologiska, psykologiska, kulturella, antropologiska, forskningspolitiska etc. En vanlig ansats är att utföra empiriska studier över någon aspekt av vetenskapens eller forskningens verksamheter med hjälp av en vetenskapsteoretisk tradition, t.ex. Landström (1998). En annan är att bedriva metareflectioner över en sådan vetenskapsteori, t.ex. Larsson (2003). Exempel på mer renodlat forskningspolitiska avhandlingar står att finna i Baldursson (1995), Jacob (1996), Hellström (1998) och Thorpenberg (1999). Forsk-

⁹ Denna distinktion (se Reichenbach [1938] 1961, s. 7, 382), som tolkats på olika sätt, har varit essentiell för den moderna vetenskapsteorin och -filosofin. Varje betydande forskare inom fältet har förhållit sig – direkt eller indirekt – till begreppsparet.

ningspolitiska inslag förekommer dock i hart när varje vetenskapsteoretisk avhandling vid institutionen i Göteborg.

Traditionellt har vetenskapsteorin vid Göteborgs universitet ägnats åt studier av vetenskaplig kunskapsbildning, vetenskapliga praktiker och forskningspolitik. Min orientering är i någon mån ny, dvs. att jag i avhandlingen söker göra reda för *förutsättningarna* för en aspekt av den vetenskapliga verksamheten, som har betydelse för dess kompetensförsörjning – utbildningen av forskarna. Härmed ansluter jag främst till den forskningspolitiska traditionen inom vetenskapsteorin, men också till det utbildningspolitiska fältet. Intresset för skillnaden mellan ideal- och realbilderna av forskaren och vetenskapen är grundlagt inom vetenskapshistoria och STS (*se* kap. 2).

Tidigare forskning

Det här avsnittet syftar till att ge en inblick i litteratur och forskning om forskarutbildning; främst den nationella, i någon mån också den internationella, och att sätta in bidraget i den forskning om forskarutbildning, som har bedrivits i en vetenskapsteoretisk och en vidare kontext. Utvecklingen av uppfattningarna om den svenska forskarutbildningen och doktoranden på nationell makro- eller policynivå och de generella kriterierna för hur forskarutbildningen ska utformas, har tidigare inte undersökts. Forskarutbildningens lokala uttryck vid universitet och institutioner har dock tidigare studerats (*se t.ex.* Haraldsson 2010 och Peixoto 2014).

Utöver de särskilda utredningarna (och dess remissyttranden) om forskarutbildningen har fenomenet behandlats i regeringens forskningsberedning under flera decennier, i utskottsbetänkanden och i forskningspolitiska propositioner. Därtill har frågan undersökts på uppdrag av UKÄ (motsv.), lokalt vid olika lärosäten, av intresseorganisationer samt i facklig regi.

Forskningen och litteraturen kring forskarutbildningen kan delas in i olika typer. De mest framträdande för svenskt vidkommande är

- utvärderingar av forskarutbildningsmiljöer på uppdrag av UKÄ (motsv.) eller av lärosätena
- avhandlingar
- undersökningar av doktorandens situation i forskarutbildningen
- större projekt om forskarutbildningen från myndighetshåll

- kunskapsöversikter i anknytning till politiska beslut
- handböcker för forskarhandledare och doktorander.

Då jag i denna avhandling fokuserar på den svenska forskarutbildningen, kommer internationella förhållanden att behandlas styvmoderligt. Icke desto mindre finns några större verk som är värda att nämnas i sammanhanget. Dessutom implementerades den moderna svenska forskarutbildningen i mångt och mycket efter amerikanskt mönster (Elvander 2006, s. 126), varför insikter om dessa förhållanden kan vara till gagn för avhandlingen. Forskningen om forskarutbildningen är tämligen rikhaltig, dock något undanskymd, med anledning av att företeelsen kan studeras ur många synvinklar och från olika discipliner och därför inte hålls ihop som ett enskilt forskningsområde. I Sverige finns det ingen given disciplinär tillhörighet för studier av forskarutbildning. Universitetspedagogik är ett tänkbart fält, men här är åtminstone den nationella inriktningen främst grundutbildningens pedagogik. Ett av områdena som Vetenskapsrådet identifierar som brännande och där det finns behov av utökad forskning är just forskarutbildningen. I deras forskningsöversikt beträffande forskning om högre utbildning i Sverige, konstateras

ett påtagligt behov av att både utveckla och systematisera kunskap som finns om högskolesektorn och dess utveckling och förändringar. Sektorns betydelse för enskilda individer och samhällsutvecklingen liksom dess storlek, komplexitet och förändringstakt motiverar särskilt att forskningen om den högre utbildningen uppmärksammas. (VR 2015, s. 7f, s. 7)

Vetenskapsteori och forskning om forskarutbildningen

Den vetenskapsteoretiska och STS-relaterade forskningen om forskarutbildningen synes vara av mindre omfattning.¹⁰ Ruth Müller (2014) står för en viss forskning kring yrkesidentitet i forskarvärlden, däribland doktoranders och postdoktorers erfarenheter. Det är främst studier på individnivå om hur det är att leva och verka som forskare. Tonvikten ligger dock på postdoktorsnivå. I den forskningspolitiska kontexten har forskarutbildningen och de forskarutbildades karriär tilldragit sig visst intresse. Taran Thune (2009) har i en litteraturöversikt presenterat forskningsfältet specifikt inriktat mot kollaborativ forskarutbildning, dvs. doktorandens roll och erfarenheter i samarbete mellan

¹⁰ Det finns emellertid en STS-anknytning till Gerholms och Gerholms (1992) UHÄ-projekt, vilket manifesteras i förordet där det redovisas att författarna företagit en studieresa till England, där de hade tillfälle att konferera med några av STS-fältets märkesmän, nämligen Michael Mulkay, Malcom Ashmore, Trevor Pinch och Harry Collins (s. 7). Det är oklart vilka avtryck dessa samtal fick i boken.

akademi och industri. Tune konstaterar dock att systematisk forskning på området är knapphändig (s. 637).

En vetenskapssociologiskt orienterad och forskningspolitiskt informerad avhandling står Peder Karlsson (2004) för. Här undersöks doktoranders socialisering i forskningspraktiken, genom intervjuer med doktorander från olika ämnesområden vid Umeå universitet. Framträdande är de forskarstuderandes självbeskrivna livsvärldsregioner som manifesteras i kategorierna *avhandlingen, doktorandtillvaron, sociokulturell miljö, könsstruktur* samt *forskningssyn* (s. 206).

Vid den vetenskapsteoretiska institutionen i Göteborg uppmärksammades forskarutbildningen i kollokvieverksamheten under 1970-talet,¹¹ bl.a. i relation till Forskarutbildningsutredningen 1974, men avkastade inte någon ytterligare forskningsverksamhet på detta område vid institutionen. Att studier av forskarutbildning har funnits som intresseområde för vetenskapsteori vid Göteborgs universitet, har artikulerats av Håkan Törnebohm (1985, s. 44f, 105ff) och då som en betydelsefull komponent i paradigstudier. Forskning om forskarutbildning kan betraktas som en naturlig utveckling av den inriktning vetenskapsteorin har tagit från att ha ägnats åt studier av forskningsresultat till undersökningar av forskningsprocesser, forskarsamhället och forskarna. Här borde också ingå hur kunskaper traderas mellan generationer av forskare via forskarutbildningen. Törnebohm anför följande i en intervju, vilket sätter in föreliggande avhandling i en disciplinär kontext, som en naturlig utveckling från fokus på forskningsresultat, via forskningsprocessen till forskarna (Allwood & Bärmark 1994, s. 82):

Paradigm-tanken hos Kuhn har jag tagit fasta på. Alltså att jag tyckte att det här var en viktig fråga, hur kunskapen växer. De logiska empiristerna intresserar sig egentligen för forskningsresultat. Inte för forskaren eller forskning, utan forskningsresultat. Hur de bör vara beskaffade. Sedan kom ju forskningsprocessen in, med Popper och Popperianerna. Sedan kom Kuhn och förde in forskarna, och deras forskarsamhälle. Så man kan säga att det går från forskningsresultat, till forskning och från forskning till forskarna, fel ordning så att säga. Det har varit en slags utveckling. Att intresset har riktats till forskningsprocessen, och den äger ju rum i historiska kontexter, och forskarna blir då människor som bedriver den här verksamheten.

Thomas Kuhn påtalar i sin banbrytande *Structure of Scientific Revolutions* (1962), forskningsarbetets traditionsförmedlande karaktär, samt socialisering in i forskargemenskapen och paradigmet, som väsentligt för vetenskapens

¹¹ Se Bärmark, red. 1978 och Andersson & Berminge 1978.

fortgång. Även om Kuhn inte skriver om forskarutbildning explicit äger det relevans för denna företeelse. En forskarstuderande tränas till ett särskilt seende i sin praktik i enlighet med normalvetenskaplig praxis. Liknande, mer sociologiskt inriktade och detaljerade teman finns också hos Robert Merton (1996), Joseph Ben-David (1991) och Harriet Zuckerman (1977). Barry Barnes (1982) menar att forskarutbildningen (*scientific training*) är den minst utvecklade delen av Kuhns uppfattningar om vetenskapen, som ej heller har belagts empiriskt. Denna svaghet till trots, skriver Barnes, att det var i och med Kuhn som en traditionell uppfattning om forskarutbildning som en kritisk och ifrågasättande verksamhet ifrågasattes:

Previous views of scientific training had assumed that it involved genuine experimental validation and conclusive reasoning, that it enjoined openness to experience, that it encouraged a genuinely critical and sceptical attitude.

[---]

Scientific training is dogmatic and authoritarian, and it is hard to see how it could be otherwise. (s. 16)

Läroböcker, läromästare och den vetenskapliga apparaturen är viktiga komponenter i denna auktoritet. Forskarutbildningen överför vedertagen kunskap och rådande metoder, snarare än att ge praktisk undervisning, menar Barnes. Genom läroböckerna ges ett tämligen snävt seende och dogmatisk praktik på bekostnad av andra konkurrerande forskningstraditioner. Det handlar om att forska i enlighet med konventionen och låta denna guida perceptionen (s. 19ff).

Till paradigmatemat hör också de frågor om forskarutbildningen som Törnebohm (1985) framhåller som viktiga. En forskningsfråga kan vara hur den forskarstuderande inlemmas i forskargemenskapen (s. 105), där deltagande observationer i ett forskarutbildningsämne kan ge upplysningar om dess paradigm (s. 45). I föreliggande fall kan det dock inte bli fråga om ett sådant studium, eftersom jag intresserar mig för förutsättningarna för forskarutbildningen på makronivå.

Internationell forskning om forskarutbildning

Det internationella akademiska studiet av forskarutbildning är ett tämligen nytt och expansivt fält (Jones 2013). Här märks exempelvis tidskrifterna *International Journal of Doctoral Studies* och *Studies in Higher Education*. Michael Jones (2013) står för en omfattande litteraturgenomgång av den internationella forskningen om företeelsen, genom analys av närmare tusentalet tidskriftsartiklar i ämnet, utgivna mellan 1971 och 2012, i fyrtiofem av de

ledande tidskrifterna på området. Artiklarnas ursprung dominerades föga överraskande av länder från anglosfären med USA som enskilt största ursprungsland (drygt 64 % av artiklarna). De brännande teman som Jones identifierar är i fallande betydelse: forskarutbildningens organisation (inklusive rekrytering och studiefinansiering), doktorandernas upplevelse av forskarutbildningen, handledning, anställningsbarhet och karriär, avhandlings-skrivande och forskning, samt till en mindre del doktorandernas undervisningsuppdrag. Policystudier på makronivå verkar inte vara vanligt förekommande. Möjligen beror detta på att forskarutbildningen i högst varierande grad är en nationell politisk angelägenhet – i somliga länder betraktas formerna för forskarutbildning som lärosätenas ensak.

Bernard Berelsons (1960) *Graduate Education in the United States* är något av en klassiker. Berelson skriver att forskarutbildningen (*graduate education*) expanderat kraftigt efter andra världskriget och dess mål och inriktning har i USA, liksom i Sverige, varit föremål för debatt och myndighetsintresse, bl.a. genom utredningar, rapporter och symposier. Genom ett omfattande intervju- och enkätarbete har författaren inhämtat uppgifter av bl.a. universitetsföreträdare och industrirepresentanter. Berelson iakttar att syftet med den amerikanska forskarutbildningen har varit en återkommande stötesten, gestaltat genom motsättningen mellan universitetslärarrollen visavi forskarrollen, där kritiken har varit att den senare av dessa har fått för stor betoning på be-kostnad av den förra.

I Berelsons anda utkom Bowen och Rudenstine (1992) med det omfattande arbetet *In Pursuit of the PhD*, i vilket författarna söker finna vägar att effektivisera den amerikanska forskarutbildningen. De konstaterar att forskningsintresset för forskarutbildningen har varit svagt. Delvis kan detta förklaras med

particularly daunting conceptual and empirical problems that bedevil study of graduate education. The specialized nature of fields of knowledge at the graduate level makes it unusually difficult to generalize, and the decentralized administration of graduate programs means that the problems of collecting even the most rudimentary data can be monumental. (s. 2)

Detta aktualiserar svårigheterna med att jämföra olika länders förhållanden i forskarutbildningen. När det kommer till centralt myndighetsorgan för högre utbildning kan situationen se mycket olika ut, varför en jämförelse mellan svenska och utländska förhållanden riskerar att bli haltande.¹² Bakgrunden till

¹² I Sverige finns UKÄ som ett sådant organ, medan exempelvis USA saknar ett centralt dito för universitetsfrågor, men har likväl intresseorganisationen AAU (se AAU 2015).

Bowens och Rudenstines undersökning står att finna i eventuella problem med akademins personalförsörjning i slutet av 1900-talet, med anledning av väntade pensionsavgångar samt en minskning av antalet forskarexamina bland de i USA boende (Bowen & Rudenstine 1992, s. 2). Arbetet ägnas åt effektivitet i forskarutbildningen, som också är en bärande del i de svenska utredningarna, uttryckt genom andelen examensavlägganden i förhållande till respektive ämnesområde (historia, engelska, ekonomi, statsvetenskap, fysik och matematik), studiefinansiering samt utbildningens omfattning. Med ett mycket omfattande datamaterial studeras trenderna inom forskarutbildningen från 1960-talet och framåt med avseende på disciplinära och demografiska skillnader, såsom doktorandernas medborgarskap, andelen kvinnor och etniska minoriteter (s. 8). Författarna undersöker trender i de forskarutbildades arbetsmarknad och betydelsen av den stora expansionen av lärosäten som utdelar forskarexamina. Skillnaden mellan olika studiefinansieringsformer med avseende på studieeffektivitet och examenstal, samt hur forskarutbildningens organisation och handledning påverkar dessa indikatorer sätts under lupp. Studien avslutas med policyrekommendationer om hur verksamheten kan förbättras (s. 9).

För brittiska förhållanden kan Ernest Rudd (1975) noteras. Arbetet ledsagas inte av något övergripande teoretiskt perspektiv, men författaren tar utgångspunkt i den starka expansionen av brittisk forskarutbildning under efterkrigstiden. Rudds metoder liknar Berelsons, dvs. en temperaturtagning på forskarutbildningen genom intervju- och enkätundersökningar, inklusive forskarstuderande om deras motiv för forskarstudier samt upplevda problem. Informanternas bevekelsegrunder för att genomgå forskarutbildning var, i stora drag, önskemål om att söka anställning som universitetslärare samt i mindre utsträckning, som forskare (s. 43f). Det kan tyckas märkligt att forskningsarbete inte var den dominerande drivkraften. Den intervjuade forskar- och lärarkadern hade uppfattningen att forskarutbildningen främst var ett medel för att förmå de forskarstuderande att stå på egna ben – att bli självständiga forskare (s. 57). Rudd adresserar också upplevda problem med forskarutbildningen, vare sig det gäller bristande studiefinansiering och handledning, akademisk isolering eller avsaknaden av arbetsplats. Författaren förespråkar en bredare flora av finansieringsformer, mer samarbete mellan doktorand och handledare samt ökat lagarbete i forskarutbildningen (s. 182f). Mycket vore vunnet om man kunde finna vägar för att främja de forskarstuderandes kreativitet och bredda inriktningen av forskarstudierna, anser Rudd (s. 185f). Lösningen tycks delvis bygga på den amerikanska forskarutbildningen som förebild, dvs. utökad kursläsning, handledarkommittéer, forskarskolor och förbättrad handledning (s. 186).

En mer uppdaterad och internationell bild av forskarutbildningen ges i *Changing Practices of Doctoral Education* (Boud & Lee, red. 2009). I denna antologi presenteras olika aspekter av forskarutbildningen, av i huvudsak australiensiska och brittiska forskare. I inledningen iakttas trenden att verksamheten får allt större uppmärksamhet av beslutsfattare. I en alltmer globaliserad och konkurrensutsatt värld tilldrar sig forskarutbildningen fler intressenters blickar i vad som tidigare var en angelägenhet för disciplinernas interna reproduktion av forskare (s. 1). Författarna noterar också en intresseförskjutning från forskarutbildningens forskningsproduktion till dess utbildningsprocess. De senaste decennierna har antalet doktorsexamina ökat kraftigt i många länder, liksom antalet discipliner och ämnen som erbjuder forskarutbildning (s. 3). Nya former av doktorsexamina avsedda för professionella karriärer växer fram, vilket ställer nya frågor om verksamheten, exempelvis om denna forskarutbildning ska organiseras som den traditionella (s. 4). Ett skifte från Mode 1 till Mode 2,¹³ menar redaktörerna kan relateras till nya brännande frågor inom forskarutbildningen, såsom harmonisering med europeiska förhållanden, internationalisering, anställningsbarhet samt tillförsäkringen om ett stadigt flöde av forskarutbildade (s. 3f). Boud & Lee konstaterar också att forskarutbildningen har varit föremål för myndigheters interventioner med avseende på genomförandegrad och -tid, antagningsantal och doktorandnöjdhet (s. 4).

Svensk forskning samt kartläggning och utvärdering från myndigheter och organisationer

Den omfattade kartläggningen från UKÄ (motsv.) har tagit sig uttryck i diverse skrifter, som behandlar forskarutbildningens skilda aspekter. Rapportserierna fokuserar på utvärdering av grund- och forskarutbildningen i olika ämnen vid svenska lärosäten. Därtill kommer granskningar av särskilda teman av verksamheten utförda av Högskoleverket, t.ex. genus (2006a), finan-

¹³ Begreppet Mode 2 förknippas framförallt med boken *The New Production of Knowledge* (Gibbons et al. 1994), där det representerar en genomgående förändring i den vetenskapliga kunskapsproduktionen, till skillnad från traditionell disciplinär forskning (Mode 1). Det nya tillståndet kännetecknas av gränsöverskridanden på en rad plan – disciplinövergripande samarbeten, platsöverskridande, heterogenitet, social medvetenhet och reflexivitet samt hybridisering. Vidare betonas problemorienterat arbete och samarbete. Gränserna mellan grundforskning och tillämpad forskning löses upp och skillnader mellan universitet och företag som kunskapsproducerande enheter blir mindre uppenbara (s. 30). Nya strategier för vetenskaplig publicering uppmärksammas likaså. Antalet författare per artikel ökar samtidigt som författarna representerar alltfler discipliner och specialområden, kommer från alltfler disparata lärosäten, lokaliserade allt längre från varandra (s. 34).

siering (2003a), etablering på arbetsmarknaden (2007), antagning (1999) samt upplevd utbildningskvalitet (2008).

Ett tema i UHÄ:s¹⁴ forskningsprogram om högskolan var forskarutbildningen. Forskningsprojekt som stöddes var ”Forskarutbildningens kultur”, ”Doktoranders arbetsmiljö och arbetsvillkor”, ”Utvärdering av forskarutbildning i humanekologi vid Göteborgs universitet”, ”Kvinnliga doktoranders livssituation och karriärmöjligheter”, ”Forskarutbildningens ekologi och meritvärde” samt ”Forskarutbildningens resultat 1890-1975” (Ds 1992:98, s. 27f). I det sistnämnda projektet har historikern Birgitta Odén (1991) undersökt disciplinerna historia, statskunskap, kulturgeografi samt ekonomisk historia med avseende på förändringar inom forskarutbildningsmiljöerna och forskarutbildningens funktion i kunskapstillväxten vid svenska universitet. Forskningen är en utvidgning av ett UKÄ-projekt från 1970-talet,¹⁵ efter det ökande intresset från statsmakterna att undersöka forskarutbildningen (s. 12). Odén konstaterar att det stora intresset för forskarutbildning från samhällets sida, inte minst genom flertalet utredningar, inte har motsvarats av ett intresse från forskarnas: ”Forskarutbildningen har först sent börjat tilldra sig forskarnas uppmärksamhet som ett vetenskapligt problem.” (s. 9) En rad praktiska svårigheter som alltid har varit aktuella inom forskarutbildningen identifieras, nämligen rekrytering, finansiering, personalstyrkan, genomströmning och de långa studietiderna samt utbildningens uppläggning och innehåll (s. 10). Odén konkluderar att ökningen av antalet forskarutbildade efter andra världskrigets slut bäst förklaras med strukturella samhällsförändringar och mer specifikt av ett växande behov av kvalificerad arbetskraft i den framväxande välfärdsstaten (s. 327). Samtidigt har ett i det närmaste feodalt system, med ett mästare-lärjungeförhållande, förbytts mot en mer företagsinspirerad byråkratisk organisation av handledningen. Disciplinering och specialisering är också en övergripande trend.

Jan Thelanders (1975) uppsats *Forskarutbildning som traditionsförmedling* ingår också i Odéns projekt och behandlar teoretiska aspekter av traditionsförmedling, med hänvisning till Thomas Kuhn och Michael Polanyi, men med till synes ringa anknytning till forskarutbildning. Icke desto mindre hävdas att ”[d]et ledande temat i uppsatsen är att forskarutbildningen måste ses som en del av en forskningstradition” (Thelander 1975, s. 66).

¹⁴ Övertogs senare av Rådet för forskning om universitet och högskolor (Ds 1992:98, s. 5).

¹⁵ Se skriftserien *Delrapport inom UHÄ-projektet Forskarutbildningens resultat 1890-1975*, UHÄ (1976-1982).

Det ovannämnda UHÄ-projektet ”Forskarutbildningens kultur”, resulterade i Lena Gerholms och Tomas Gerholms bok *Doktorshatten* (1992). Den är resultatet av ett antropologiskt och etnologiskt fältarbete, som sätter doktorandens livsvärld och kultur i centrum. Författarna konstaterar frånvaron av kvalitativa studier av forskarutbildningen, varför det var UHÄ:s ambition att åtgärda denna brist genom att bifalla projektet i början av 1980-talet. Data om forskarutbildningen var rikhaltiga, medan arbeten som tog hänsyn till ”tyst kunskap” och doktorandens vardagsarbete, var desto fåtaligare. Gerholms och Gerholms studie utfördes under tre terminer vid ett par humanvetenskapliga institutioner vid Stockholms universitet. Med hjälp av deltagande observationer vid kurser, seminarier och disputationer; granskning av avhandlingsutkast och intervjuer med doktorander, kunde en bild av de forskarstuderandes tillvaro tecknas. Författarna pekar på strävanden från doktoranderna att finna sin plats i tillvaron vid institutionerna och i ämnena samt att utforma strategier för att vinna anseende, något som kan göras genom att ingå allianser, att uppträda på vissa sätt vid seminarier, att skaffa sig administrativa meriter etc.

Göran Zetterblom (1994) arbetade med forskarutbildningsfrågor inom UHÄ, vilket resulterade i en sammanställning av publicerat material från olika UHÄ-rapporter och även uppgifter som aldrig gick i tryck efter det att myndigheten hade avvecklats. Härmed söker han bidra till det fortsatta arbetet med forskarutbildningens utveckling, genom att publicera sina erfarenheter och efterforskningar i skrift (s. 11). Situationen för forskarutbildningen under 1970- och 80-talen presenteras med författarens tidigare utredningsarbete inom UHÄ som underlag, kompletterat med statistiskt material från SCB. Skriften har ett utpräglat makroperspektiv och tar upp statsmakternas insatser och avsikter med forskarutbildningspolitiken, samt med kvantitativa data, händelser på området från forskarutbildningsreformen 1969 till det tidiga 1990-talet. Därför har den relevans för denna avhandling. Det som skiljer min ansats från Zetterbloms är, dels tidsperspektivet, dels den teoretiska ansatsen, där jag fokuserar på de offentliga utredningarnas uppfattningar om doktorandens persona.

Lillemor Kims (2000) *Svensk forskarutbildning i internationell belysning* är en rapport från en undersökning av svensk forskarutbildning, utgiven i KVA:s regi. Mycket av vad som tas upp här återspeglas i Forskarutbildningsutredningens (U02) uppfattningar. Projektets syfte är att (s. 14)

- sätta in utvecklingen av svensk forskarutbildning i ett internationellt sammanhang

- visa på effekterna av globalisering och EU-anpassning för svensk forskarutbildning
- göra jämförelser och visa på andra länders förhållanden när det gäller forskarutbildning.

I rapporten redovisas en kritisk granskning av en rad problem i den svenska forskarutbildningen, med utgångspunkt i en identifierad brist på internationell integration av verksamheten, vilket enligt författaren inte minst har avspeglats i reformpolitiken. En passivitet från svensk sida konstateras i förhållande till det europeiska samarbetet rörande forskarutbildning, emedan verksamheten har blivit en strategisk resurs i en föränderlig värld, där internationell samverkan spelar en större roll. Begrepp som excellens och mervärde presenteras som viktiga. Trots stora ekonomiska satsningar på forskning och utbildning i internationell jämförelse riskerar Sverige se sig akterseglat på dessa områden (Kim, 2000, s. 99).

Tradition och förnyelse i svensk forskarutbildning (Degerblad & Hägglund 2002) är en rapport från Högskoleverkets tematiska studier om forskarutbildning, initierade mot bakgrund av genomgående förändringar av verksamheten, nya ekonomiska förutsättningar och kunskapsmässiga krav från det omgivande samhället. Skriften inleds med ett förord av den dåvarande universitetskanslern Sigbrit Franke, vari avstamp tas i idén om det komplexa informationssamhället där forskarutbildningen har en given plats. Internationell konkurrenskraft påtalas likaså, men det är den traditionella bildningsaspekten som håller på att gå förlorad i den senare högre utbildningen, som intar en central position i rapporten. Bildning och akademisk frihet är klassiska teman som i rapporten återuppväcks från slummern. Författarna konstaterar att de olika formerna av ”ingrepp” (s. 9) i forskarutbildningen, som observerats under senare tid föranleder undersökningar som sätter utvecklingen i perspektiv. Rapporten har mer karaktären av idéskrift, snarare än heltäckande analys av faktiska skeenden.

Till skörden av rapporter från organisationer sällar sig också *Ledning för kvalitet i forskarutbildningen* (Elmgren et al. 2014), som skrevs på uppdrag av SUHF. Forskarutbildningen framträder här som ett mångfacetterat fenomen, men fokus ligger på verksamhetens ledarskapsfrågor samt forskarutbildningen som policy, verksamhet och kunskapsobjekt. I rapporten snittas forskarutbildningens syften på en rad sätt – exempelvis doktoranden som individuell forskare eller som ingående i ett kollektiv; som arbetskraft eller som förverkligande av en kallelse. Policydelen sätter forskarutbildningen i

samband med lärosätenas tre uppdrag och dess olika betoning över tid, nämligen verksamheten som forskning, utbildning och samverkan.

Bertel Ståhles (1997) *Universiteten och forskarna – från stagnation till förnyelse* är en omfattande, koncentrerad undersökning och komparation av trenderna i de nordiska universitetsvärldarnas lärar-, forskar-, och doktorand-resurser under den senare delen av 1900-talet (t.o.m. tidigt 1990-tal). Analysen är kvantitativ och behandlar aspekter såsom forskarexaminationens omfattning och fördelning inom discipliner, examinerades könsfördelning, disputationålder, antalet registrerade i forskarutbildning, studietider, genomströmning, examinationsfrekvenser, förhållandet mellan tillgången på forskarutbildade och behovet av arbetskraft etc.

Några svenska doktorsavhandlingar angående forskarutbildningen kan iaktas. Genom intervjuer med ansvariga för forskarutbildningen, har Jennie Haraldsson (2010) undersökt hur 1998 års forskarutbildningsreform översatts till institutionsnivå vid naturvetenskaplig respektive humanistisk fakultet vid Göteborgs universitet. Författaren konstaterar att det i första hand är genom att rikta sig mot universitetens styrningsregim (t.ex. antagning, studiefinansiering och examensmål), som statsmakterna söker reglera forskarutbildningen, medan dess verksamhetsregim lämnas åt akademien själv att förfoga över (s. 229). Därför finns ett visst mått av likformighet beträffande forskarutbildningens yttre struktur för samtliga lärosäten, fakulteter och institutioner. Haraldsson identifierar några målkonflikter. Den kärva ekonomiska situationen för fakulteterna och de nya hårdare kraven för antagning av doktorander skär sig med regeringens mål om fler disputerade. Forskarutbildningen har blivit dyrare med den ökade sociala och ekonomiska trygghet som en doktorandtjänst ger. Det har blivit en höjd ribba in till forskarutbildningen, men en lägre ut ur densamma. En annan konflikt rör frågan om vad forskarutbildningen är – en utbildning, ett kall eller ett arbete? En tredje konflikt har att göra med universitetens organisatoriska styrning. Här står den kollegiala, traditionellt akademiska styrmodellen mot den professionella, näringslivsinspirerade linjeorganisatoriska modellen (Haraldsson 2010, s. 233f). Utifrån begreppet *översättning*, lånat från aktörnätverksteorin, hävdar Haraldsson att reformtextens påbud översätts på universitetens olika nivåer, nämligen centralt, på fakultets- och på institutionsnivå. Ett exempel på översättning är införandet av individuella studieplaner som ett slags kontrakt (s. 235f).

Anna Peixoto (2014) registrerar i sin avhandling motsättningarna mellan krav från policynivå och lokala praktiker, mellan formella fordringar och akademiska normer. Arbetet syftar till

att med utgångspunkt i forskarutbildningsreformen från 1998 studera doktoranders arbetsvillkor och deras skolning till forskare inom tre olika ämnesområden samt hur de hanterar akademins formella regler och outtalade förväntningar i relation till förvärvade resurser och tillgångar. (Peixoto 2014, s. 45)

Peixoto identifierar tre idealbilder för doktoranderna inom respektive fakultet, nämligen *de intellektuella* (humaniora), *de specialiserade* (naturvetenskap) samt *de strategiska* (utbildningsvetenskap) (s. 199). Forskarutbildningens organisation inom de naturvetenskapliga ämnena betraktas som den mest ideala – det var med denna som förebild som forskarutbildningsreformen 1998 tog gestalt, menar författaren (s. 234). Peixoto konkluderar att för att kunna spela ut rollen som forskare på ett förtjänstfullt sätt och ges tillträde till den akademiska gemenskapen, krävs ett grannliga navigeringsarbete mellan reformens striktare spelregler och informella normsystem (s. 238f). Till skillnad från Peixoto kommer jag att fokusera på en mer övergripande policynivå, dvs. det som Haraldsson (2010) benämner styrningsregim, vilket kompletterar Peixotos bild av forskarutbildningens lokala praktiker. Doktorandens personliga *förutsättningar* för de lokala uttrycken och de enskilda doktoranderna.

En genre inom litteraturen om forskarutbildningen är den där doktorandernas situation och upplevelser av verksamheten står i centrum, t.ex. i avhandlingen *Doktoranders studiesituation* (Strömberg Sölveborn 1983a). UKÄ:s återkommande *Doktorandspegeln* består av omfattande enkätundersökningar av de forskarstuderandes uppfattningar om sin forskarutbildning (UKÄ 2015). Lillemor Wallgren (2007) undersöker i en sammanläggningsavhandling företagsdoktoranders upplevelser av forskarutbildningen i fyra olika forskarskolor. I en av artiklarna studeras hur handledare från respektive akademi och företag samarbetar kring en doktorand i termer av skilda fokus och intressen. Wallgren tar avstamp i kunskapssamhället och dess behov av vetande och utbildning för produktion och innovation. Begreppet *Triple Helix*,¹⁶ tas fasta på som ett uttryck för satsningar på företagsforskarskolor.

Doktorandens vedermödor och arbetsprocesser uppmärksammas i *Avhandlingen: om att formas till forskare* (Strannegård, red. 2003), vilken är en antologi som behandlar doktorerandet som en social och kulturell process. Här tas upp identitetsskapande genom avhandlingsskrivande, forskarutbildningens outtalade regler, kulturella koder och tyst kunskap. Disciplinärt hör hart när

¹⁶ Begreppet är en metafor lik DNA-spiralen, men med tre spiraler representerande akademi, stat och näringsliv i samverkan (se Etzkowitz & Leydesdorff 2000).

samtliga av bokens författare hemma i företagsekonomiska forskarmiljöer. Icke desto mindre behandlas förhållanden som torde vara av universell natur i åtminstone den samhällsvetenskapliga och humanistiska forskarutbildningen. Avhandlingen som livsverk studeras liksom hur erkännande i forskargemenskapen vinnas. En av slutsatserna är att ”förutom inordning så handlar forskarutbildningen om kreativitet, legitimitet, självständighet, politik och taktik” (Strannegård 2003, s. 25). Tre teman av doktorandhandledning och avhandlingsskrivande ledsagar antologin, nämligen ”forskning som textproduktion, inträdet i kollektivet och den självständiga forskaren” (s. 22).

Handledningsaspekten adresseras genom en rad titlar, inte sällan med syfte att fungera som handböcker för blivande forskarhandledare (*se* Lindén 1998; Bergenheim & Ågren 2008; Brodin et al. 2016). En del av litteraturen kring forskarhandledning har karaktären av reflektioner och synpunkter snarare än regelrätt forskning (t.ex. Bargholtz 1994). Ovan nämnde Strannegård (2003) presenterar handledning som meningsskapande ledarskap, både i relation till avhandlingsskrivandet och till inträdet i den akademiska världen. Handledaren tar gestalt både som redaktör och terapeut.

I doktorsavhandlingen *Om rekrytering i akademien – exemplet prefekter och forskarstuderande* (Sandstedt 2013), identifieras hur rekryteringen av doktorander kan vara aktiv och informell. Kreativ rekrytering är en benämning som innebär att potentiella forskarstuderande letas upp, pekats ut och förmås ansöka (s. 172). Individanpassade utlysningar, riktad rekrytering och handplockning var inte ovanligt, enligt de intervjuer med professorer och docenter vid sju svenska lärosäten, som Sandstedt utfört. Handplockning verkade vara mest förekommande inom medicinsk fakultet, följt av naturvetenskaplig och teknisk, medan humaniora och samhällsvetenskap i allmänhet stod för en mer kollektiv rekryteringsprocess (s. 194). Särskilt viktigt för en lyckad rekrytering är att den forskarstuderande passar in i miljön, hävdas det (s. 174).

I antologin *Kön och karriär i akademien* (Öhrn & Lundahl 2013) tas grepp om det utbildningsvetenskapliga fältet med avseende på betydelsen av kön för den akademiska karriären. Studien utgörs primärt av intervjuer med forskarstuderande och juniora forskare vid sex lärosäten. Silfver (2013) sätter fingret på förhållandet mellan undervisning och forskning, där den som ägnar sig mestadels åt att undervisa under sin doktorandperiod riskerar att inte utveckla en forskaridentitet, vilket kan sätta käppar i hjulet för en fortsatt akademisk karriär (Silfver 2013, s. 84). Doktorandernas ålder är ett annat förhållande som det finns mer eller mindre uttalade uppfattningar om, där en ung och effektiv doktorand framstår som idealisk och där en äldre dito uppfattas som

mer apart (Silfver, s. 84). Vissa motsättningar mellan uppfattningarna om forskarutbildningen blottläggs, där den ena är mer av en traditionell idé om att de forskarstuderande förväntas vara självständiga och arbeta under individuell frihet, medan andra röster höjs för att styra upp verksamheten genom fler regleringar och större konformitet i forskarutbildningens organisation. Kritik mot det senare synsättet manifesteras genom följande formulering: ”Organiserandet gör forskarutbildningen till en skola där doktoranden riskerar att bli en lydiga elev.” (s. 87)

Konklusion

Studier av forskarutbildning kan äga rum inom en mängd discipliner och det sammanfattande intrycket av litteraturen kring forskarutbildningen i allmänhet och den egentliga forskningen därom i synnerhet, är att det saknas en given disciplinär hemvist för sådan forskning i Sverige. Det kan konstateras att studier av forskarutbildning är ett område under formering och att en mer systematisk kunskapsuppbyggnad är behövlig. Det har också framkommit att forskarutbildningen har behandlats tämligen styvmoderligt inom STS och vetenskapsteori, vilket motiverar en uppryckning. Trots professor Törnebohms intresse för undersökningar av forskarutbildningen som en komponent inom paradigstudier, verkar inte några forskningsprogram ha implementerats i hans efterföljd.

Litteraturen kring forskarutbildningen som studieobjekt aktualiserar en rad gränsöverskridande perspektiv och motsatser, t.ex. forskarstudier som utbildning eller arbete, avhandlingen som livsverk eller gesällprov, enhetlighet över disciplingränserna eller disciplinernas särart inom utbildningens organisation. De ofta förekommande aspekterna eller problemkretsarna i forskarutbildningen – effektivitet, studiefinansiering, handledning, antagning, examens meritvärde etc., har grundlagts i den tidigare forskningen (Odén 1991; Bowen & Rudenstine 1992; Jones 2013).

Istället för att rikta ljuset mot den institutionella nivån i forskarutbildningen, vilket gjorts i tidigare studier, är det nya i denna avhandling makro- och policyperspektivet på hur doktoranden framställs via uppfattningar om forskarutbildningens organisatoriska förutsättningar, genom begreppet persona. Det är således en generaliserad doktorand som inte har någon direkt koppling till institutionsnivån som jag vill komma åt.

Kapitel 2. Teori och kontext – begreppet persona i studier av forskning och vetenskap

Detta kapitel syftar till att presentera möjligheter att undersöka föreställningar om den forskarstuderande och forskarutbildade som typ, genom begreppet persona. Ambitionen är att applicera detta på utredningarnas uppfattningar om forskarutbildningens förutsättningar för att extrahera den generella doktoranden, som har ansetts uppfylla de förutsättningar för forskarutbildningen som utredningarna presenterar. En genomgång av hur tidigare studier, särskilt artiklar från ett temanummer om forskarens personlighet (*se* nedan), gjort bruk av begreppet persona, m.fl. begrepp företas för att ta ställning till hur koncepten kan användas i föreliggande studie.

Personans problem

Scientific persona (pl. *personae*) eller *forskarpersona* (Hallberg 2008, 2011), är ett analysbegrepp för att fånga och undersöka de kategorier som en forskare, gärna en framgångsrik sådan, associeras med. Det har att göra med den idealtyp som forskaren förknippas med – den gestalt eller roll som denne ikläder sig. Begreppets relevans för vetenskapsstudier presenteras i artikeln *Scientific Personae and their Histories* av Lorraine Daston och Otto Sibum (2003). Denna artikel är en kortare introduktion till ett temanummer av tidskriften *Science in Context*, med fokus på bilden av forskarens personlighet. Begreppet persona används här för att undersöka den kulturella identitet som formar en individ till kropp och psyke och bildar en gemensam karaktär – en idealbild med karaktäristisk fysionomi. Förutsättningarna för en persona innebär, enligt Daston och Sibum, ett visst kulturellt erkännande och en för gruppen särskild fysionomi (s. 5). Forskarpersonans fysionomi bygger i hög utsträckning på ideal efter specifika individer. I fallet med offentliga utredningar, som jag i denna avhandling gör bruk av som empiriskt material, kan det inte bli fråga om särskilda figurer som ett forskarideal formas efter. Snarare ges detta ideal genom uppfattningar och åsikter om forskarutbildningens organisatoriska förutsättningar. I någon mån kan fysionomin ändå karaktäriseras genom kommittéernas uppfattningar om kön, ålder och nationalitet.

När det gäller persona kan paralleller dras till botaniken där ett specimen är ett exemplar i en vidare grupp eller familj inom en taxonomi. Denna botaniska metafor använder Daston och Sibum för att sätta fingret på problemet att trots att temanumret redovisar en provkarta på särskilda forskarindivider så står begreppet persona för en kollektiv identitet och ett sammanfattande ideal. Det är ett begrepp som överskrider den individuella forskaren:

Although these papers are peppered with proper names, they are not about individuals, but about species – about personae, rather than persons. They investigate the personal element in science not as biographers but more as botanists, piecing together a type specimen that represents a class rather than any individual in particular. The aim of the collection is to introduce the concept of persona to the history of science, by showing how it can be fruitfully deployed in diverse periods, locales, and disciplines. (Daston & Sibum 2003, s. 3)

Begreppet persona hade i det grekiska dramat betydelsen mask, vilket inte ska tolkas som ett sätt att undertrycka en individs verkliga essens, utan snarare som en möjlighet till självförverkligande genom att med maskens hjälp inta olika roller. Persona skapar med andra ord nya utsikter att existera och verka i världen – dvs. är något funktionellt. I förhållande till avhandlingens empiriska material innebär detta att utredningstexterna ger förutsättningarna för en individ att verka som doktorand. Persona demonstrerar hur individen kan ges förutsättningar att verka och uppfylla vissa mål och roller:

The bases for personae are diverse: a social role (e.g. the mother), a profession (the physician), an anti-profession (the flâneur), a calling (the priest). There is no one-to-one correspondence between any given social category and the existence of a persona: many venerable professions do not crystallize into a persona (e.g. the cook), while other activities that are established neither by institution nor remuneration nor specialized education nonetheless do cohere into one (e.g. the social critic). (s. 2f)

Med persona lyfts karakteristiska egenskaper fram, som är sällsynta i förhållande till antalet individer, hävdar Daston och Sibum. Professionalisering och institutionalisering är inte tillräckliga villkor för att en persona ska kunna identifieras. Med hänvisning till sociologen Marcel Mauss demonstreras hur sociala identiteter oupphörligen ärvs i kulturer genom invigningsritualer:

The individual is subsumed within a collective identity, symbolized by names handed down for generations. In many cultures, personae are the literal incarnation of tradition, projecting a past (legendary or historical) onto the present and into the future. Personae negate the facts of human mortality and individuality. In every generation there will be bearers of the ancient names and identi-

ties; in every generation the social order crystallized by personae will be renewed. (Daston & Sibum 2003, s. 4)

Även om doktorsexamina inte ärvs kan paralleller dras till forskarutbildningen, där forskarkompetensen förmedlas mellan handledare och adept, med disputationen och promoveringen och den kollektiva identiteten akademisk doktor som de ultimata tecknen på upptagning i forskargemenskapen. Dessa traditioner kan tyckas föråldrade i förhållande till den moderna vetenskapen med dess individualism och mindre lämpade för studier av denna, anser Daston och Sibum, som exemplifierar med upptäckten av lagar och teorem, som bär enskilda personers namn, liksom de vetenskapshistoriska beskrivningarna av hjältemodiga forskarfigurer (s. 4). Samtidigt får hållas i minnet att forskning är en aktivitet som äger rum i sociala sammanhang, inom institutioner och forskargrupper.

Trots den uppsjö av specialiserade vetenskapsidkare som finns idag, har i den engelskspråkiga världen *scientist*, dvs. (natur)vetenskapsman överlevt som ett samlande begrepp för hela yrkeskåren, hävdar Daston och Sibum (s. 3). De inkluderar dock i begreppet forskarpersona även “the instrument maker, the scholar, the technocrat, and the professor, as well as the experimenter and the naturalist.” Begreppet *scholarly persona* förekommer också i den internationella litteraturen (se Paul 2014). För att indikera att de personae som kan uppträda i utredningar om svensk forskarutbildning kan vara av skiftande slag kommer jag i undersökningen att använda ordstammen ’persona’ med olika förled såsom forskar-, lärar-, m.fl. beroende på vilken typ som framträder.

Vetenskapsbiografi och persona inom STS och andra discipliner

Att studera vetenskaplig aktivitet på individnivå innebär i regel att skriva forskarbiografi eller att arbeta inom området forskningspsykologi. Beträffande metadiskussioner kring den vetenskapliga biografien som genre kan en brist noteras. Medan det publiceras stora mängder forskarbiografier som väcker populärvetenskapligt intresse, skriver Thomas Söderqvist (2007) i inledningen till *The History and Poetics of Scientific Biography* att den vetenskapliga biografien har stor betydelse för den publika förståelsen av vetenskapen, men att området är styvmoderligt behandlat inom STS och vetenskapshistoriegrafin (s. 24, 27):

Individual lives – either embodied life trajectories or literary representations of such trajectories – do not have a real habitation in the professional reflection about science in history and culture; biography seems to be the ugly duckling

in today's discussions about historiographical approaches and science studies methodologies.

Daston och Sibum (2003, s. 2) hävdar att forskarpersona intar en mellanposition mellan forskarbiografi och sociala institutioner. Margareta Hallberg (2008, s. 125) menar att begreppet forskarpersona kan överbygga forskarbiografin och den sociala analysen av vetenskapen: ”Medan biografin i alltför hög grad kretsar kring personen och ofta reducerar verket till livet, tenderar socialhistorien att göra tvärtom.” (s. 127) Även om begreppet forskarpersona inte är individcentrerat har det i praktiken ofta figurerat i anslutning till studier av individer och forskarbiografier.¹⁷

En fråga reses vilket syfte denna intermediära analysnivå kan tänkas fylla? Ett svar kan vara den av Söderqvist (2007) påtalade teorilöshet som ofta vidlåder forskarbiografin och att dess beskrivningar tenderar att bli till hagiografier. När det gäller utredningsmaterial, som är det empiriska underlaget för denna avhandling, befinner det sig fjärran från biografin. Det frammanar i stället en i det närmaste avindividualiserad gestalt. Likaså riskerar (makro)-sociologiska analyser att vara alltför grova och inriktade på kollektiva storheter för att fånga in mer enskilda egenskaper som konstituerar doktoranden genom forskarutbildningens organisatoriska aspekter (rekrytering, effektivitet, arbetsmarknad etc.). I min användning av begreppet persona kan det överbygga den pendling mellan individ och kollektiv som forskarutbildningens verksamhetsformer ger upphov till på olika nivåer. När förutsättningarna för forskarutbildningen diskuteras på policynivå och i förlängningen hur den ideala doktoranden ska vara beskaffad, finns inga förebilder i form av individer att forma en gestalt efter. Utredningarna presenterar en mängd omständigheter som ändå möjliggör en viss typ av doktorand att framträda. I tidigare studier framträder individer på institutionsnivå (se avsnitt om tidigare forskning, s. 14), medan föga har gjorts på makronivå.

Vad innebär det att persona tar plats mellan det individuella och det sociala? De stora namnen inom vetenskapen – Newton, Darwin, Einstein etc. – och senare den mer anonyma kadern doktorander och forskare får i denna avhandling representera individnivån. Den sociala nivån representeras här av stat, riksdag, regering, myndigheter och lagstiftning. I mitt fall handlar det om att identifiera den typ av doktorand som kan tillfredsställa de båda nivåerna – den persona som möjligen kan bli en Albert Einstein eller Marie Curie

¹⁷ Hallberg (2008, 2011) har t.ex. tolkat begreppet forskarpersona och tillämpat det på en specifik individ – vetenskapsfilosofen Mary Hesse. Likaså de i temanumret ingående artiklarna centreras till stor del kring särskilda individer (se *Science in Context* 2003, vol. 16, nr. 1-2).

på individnivån, men som också kan uppfylla statens målsättningar med forskarutbildningen.

Det torde vara i temanumret av *Science in Context* (2003), som begreppet forskarpersona först får genomslag på STS-fältet, även om liknande benämningar har en längre historia än så. Greg Myers (1990, s. 46) använder begreppen ”the persona of the scientific researcher” och ”The Writer’s Persona”, medan William Clark (1992) förestår koncepten ”akademisk persona” och ”doktorpersona”. En något längre del av framställningen nedan kommer att ägnas just Clarks arbete, vilket har hög relevans för forskarutbildningen. Clark diskuterar inte så mycket begreppens innebörd, men utför icke desto mindre en förtjänstfull analys av doktorstitelns utveckling och förändring med hjälp av begreppet doktorpersona.

En STS-inspirerad tillämpning av begreppet persona utförs av Greg Myers (1990), dvs. långt innan Daston och Sibum presenterade begreppet forskarpersona. En närläsning utförs här på texter inom disciplinen biologi. Det gäller vetenskapliga artiklar, ansökningar om forskningsanslag och populärvetenskapliga framställningar i syfte att blottlägga sociala aspekter av det vetenskapliga arbetet. Boken, som gavs ut 1990 ger uttryck för vetenskapssoциologiska influenser och hämtar näring från sociologi och diskursanalys¹⁸ (s. xi). Myers hävdar att i en forskningsansökan, som ska redovisa varför just den forskningen är viktig, kan begreppet persona användas för att beskriva den forskargestalt som tar form där (s. 46). Myers anser att begreppet kan fånga den förändring i hur forskaren framställer sig själv i olika versioner eller delar av en forskningsansökan för att passa in i anslagsgivarnas mallar (s. 56):

And the conventional tone of scientific articles carries assumptions about the appropriate persona for the researcher. The author has a story which he cannot tell as his own, ignoring the literature, and yet does not want to fit completely into the format, distorting the shape of his idea. (s. 80)

Som forskare handlar det alltså om att inordna sig i ett förväntat mönster, stående på traditionens axlar, men samtidigt lyfta fram den egna färdigheten, vilket avspeglas i publiceringskulturen, exempelvis i tidskriftsartiklar.

En samtida användning av begreppet forskarpersona står att finna i ett forskningsprojekt angående kulturmöten i 1900-talets Europa, där den historiska konstruktionen av forskarpersonae studeras genom resandets betydelse för

¹⁸ Här nämns Mike Mulkay och Nigel Gilbert.

den vetenskapliga professionen. Det empiriska materialet utgörs av så kallade egodokument i form av reseberättelser, personlig korrespondens, konferensrapporter, fotografier och dagböcker (SPICE 2014). Ansatsen tycks alltså vara individcenterad. I en av projektets publikationer ses dock en förskjutning från de biografiska perspektiven på persona till de institutionella. Pieter Huistra och Kaat Wils (2016) undersöker hur en forskningsfinansiär som organisation under mellankrigstiden ställde vissa krav på sina tilltänkta forskare och därmed föreskrev en särskild persona, nämligen forskaren som ambassadör. För att spela ut en sådan persona ingick exempelvis att kunna formulera en forskningsansökan, vilket var nytt för perioden, samt att avlägga rapport inför finansiären.

Exemplar (individ) eller ideal (kollektiv)?

Hur används så begreppet forskarpersona? Är det för att kunna urskilja hur en specifik individ ger upphov till en generell gestalt, eller är det tvärtom så att gestalten föregår exemplaret, dvs. att det finns en föreställning om ett ideal som enskilda individer sedan förväntas uppfylla? Är det tänkbart att ideal och exemplar samproduceras?¹⁹ Vad betyder detta för analysen av forskarutbildningens förutsättningar? Ett par olika svar är tänkbara. Det första är att tillräckligt många individer eller exemplar demonstrerar en likartad typ som sedan vinner inflytande och pekas ut som ideal och vinner spridning. Denna variant torde kräva en kritisk massa av individer. Ett annat är att man medvetet skisserar en idealtyp som eventuellt kan realiseras. Ytterligare ett är att en faktisk figur identifieras (t.ex. Albert Einstein), som får representera ett forskarideal. Sådana utnämningar kan också ske retrospektivt efter att vederbörande vunnit erkännande. I utredningar om svensk forskarutbildning är det inte tal om att forma forskarutbildningens förutsättningar efter en specifik individ. Om kommittéledamöterna skulle ha en särskild person för ögonen när de tar ställning till dessa frågor, framkommer det inte av materialet. Det är i stället främst ur forskarutbildningens organisatoriska förutsättningar som doktorandens persona kan ta gestalt.

¹⁹ Hallberg (2008) menar att teorin om forskarpersona har beröringspunkter med samproduktionsperspektivet inom vetenskapsstudier (s. 127f). Det är dock oklart vad Hallberg avser i detalj. Begreppet samproduktion förknippas främst med Sheila Jasanoff (2004), som med begreppet avser att vetenskapliga, tekniska och sociala företeelser ömsesidigt konstituerar varandra och därmed samproduceras. Dessförinnan har Bruno Latour argumenterat för att vetenskap och samhälle samproduceras (se t.ex. Latour 1993, s. 134) samt att både ”naturliga” och sociala företeelser står för förklaringskraften till vetenskapliga fakta (s. 94ff). Latours monistiska ontologi medger inte heller en distinktion mellan natur och kultur. Jasanoff önskar, liksom Latour att undvika ”naturlig” respektive social determinism, vilket man lätt hamnar i om rationalistiska respektive sociologiska förklaringar till vetenskaplig kunskap åberopas.

Daston och Galison (2007, s. 216) antyder att teorin om forskarpersona favoriserar synsättet att det är de enskilda exemplaren som bildar prototypen eller idealet. Men på ett annat ställe indikeras att prototypen *föregår* individen. Biografier som skrevs mellan 1700- och 1900-talen klädde ”moral and epistemological precepts” i syfte att lära ut hur man skulle bete sig som forskare (s. 232f). Detta synsätt är mer kongruent i förhållande till avhandlingens empiriska material, eftersom det inte är mättat med individuella namn på ideala forskare. Materialet är heller inte rikhaltigt på uppgifter om ideala forskaregenskaper, varför sökarljuset måste riktas mot uppfattningar om forskarutbildningens organisatoriska förutsättningar. Till skillnad från exempelvis vetenskapliga metodregler måste den vetenskapliga livsgärningen demonstreras. Detta görs lämpligen genom forskarutbildning: ”The word must be made flesh. And exemplar presuppose both types and regulative ideals.” (s. 233) Det verkar återigen som att typen eller idealet föregår de enskilda exemplaren. Enligt Daston och Sibum hade forskarbiografierna den pedagogiska funktionen att inkarnera de vetenskapliga idealen:

From the eighteenth through the twentieth centuries, the literature on the scientific ways of life has drawn on biographies to give flesh and blood to moral and epistemological precepts, to teach one how to be a savant, a man of science, a *Wissenschaftler*. [...] The word must be made flesh. And exemplar presuppose both types and regulative ideals. (Daston & Galison 2007, s. 232f)

Här ser det ut som att ideal föregår exemplar. Personabegreppet verkar därför passande för att undersöka pendlingen mellan ideal och exemplar samt mellan individ och kollektiv, där forskarutbildningens organisatoriska förutsättningar framträder då dessa faktorer tycks samproduceras. Myers (1990) ovan satte exempelvis fingret på hur forskaren framställde sig som medlem av ett kollektiv alternativt som en unik individ i forskningsansökningar.

Föreskriven persona

Det finns några exempel i litteraturen där egenskaperna för en idealtyp uttrycks explicit. Stephen Gaukroger (2007) behandlar konstruktionen av en ny gestalt, men pekar inte ut ett särskilt exemplar. Det gäller i detta fall naturforskaren (*natural philosopher*) som typ. Även om Gaukroger inte skriver biografi, utgår hans studie från Francis Bacon och René Descartes som emblematiska när det kommer till uppfattningar om hur en forskare skulle vara beskaffad. Dessa två sökte förändra bilden av filosofen från ”the Scholastic

cleric to the intelligent man of the world” (Gaukroger 2007, s. 104). Överfört var Bacon och Descartes i någon mån vad kommittéledamöterna är i en utredning, dvs. personer som har uppfattningar om hur en forskare bör vara, låt vara inom helt olika kontexter. Descartes’ självbiografi tonade ned personliga drag, men presenterade i stället generella egenskaper för en god filosof (s. 97). Gaukroger påstår att en individuell filosof mäter sin förmåga gentemot en arketypisk filosof. I fallet med Descartes och hans tidsålder, hävdar författaren att arketypen hade fallit samman och måste ersättas med en ny. I denna sällsynta process kan man få en inblick i förändringen och konstruktionen av en filosof/naturforskare (s. 100).

Peter Dear (1998) visar att Descartes underhöll en bild av sig själv som den tillbakadragna enslingen – en gestalt han skapade snarare än antog från en färdig modell. Notera maskmetaforen:

Descartes had wanted the *Discourse* and the essays on optics, geometry, and meteorology that it prefaced to be published anonymously. His idea was to be able to observe the responses to it from a safe distance – ‘hiding behind the curtains,’ as he put it, just as, a few years earlier, he had spoken in a letter about appearing in public ‘wearing a mask’, like an actor in a play (that is, literally adopting a *persona*). (s. 73)

Paula Findlen (2003) hävdar att slutet av 1600-talet bjöd på en ny forskartyp för naturfilosofin. Den franske 1600-talsförfattaren Bernard le Bovier de Fontenelle föreskrev två nya personae för naturfilosofin – en manlig och en kvinnlig som skulle komplettera varandra och passa det franska salongslivet. ”No longer a man of the university, a scholastic master surrounded by male disciples, Fontenelle’s philosopher was a charming seducer of women, a wit who made science comprehensible by cultural analogy.” (s. 59f) Det här exemplet demonstrerar hur begreppet persona kan lyfta fram att forskaren inte representerar en viss individ, utan snarare en modell eller idé: ”A bookish idea helped to solidify a social reality.” (s. 61)

I litteraturen förekommer även exempel där en specifik individ tycks kunna födas ur en vidare mall eller modell: “This rise of the scientific *Bildungsbürgertum* rather famously culminated in the persona of Hermann von Helmholtz, physicist, physiologist, physician, pianist, and *Kulturträger*.” (Jackson 2003, s. 122) Vad som mer precist orsakade bildningsborgaren är dock svår-fångat, men generellt torde historiska och kulturella omständigheter ligga bakom. Ett annat exempel där en ny forskartyp, så att säga, låg i luften var den tyska fysikern Moritz Jacobi, som inkarnerade en ny experimentalistpersona, som var i görningen under 1700- och 1800-talen. I sina strävanden att

bli akademiskt erkänd som experimentator ingick konstruktionen av en elektromagnetisk maskin (Sibum 2003).

Den föreskrivna personan torde vara den som bäst kan relateras till utredningar om forskarutbildningen, då det inte är fråga om att forma ett ideal efter en specifik figur. Medan filosofie doktorn historiskt varit urtypen för forskaren, har det i den svenska kontexten förts diskussioner om vissa delar av arbetslivet varit betjänta av andra forskarexamina, t.ex. licentiatexamen och naturvetenskaplig specialexamen (se kap. 4-6). Trots att de begränsningar som fanns tidigare i historien för vem som var giltig att avlägga högre examina kan te sig drastiska, äger det relevans för senare tiders diskussioner om vilka grupper som ska uppmuntras att söka sig till forskarutbildningen.

Det vetenskapliga självet

Steven Shapin, som länge varit verksam inom STS, men som också orienterat sig mot vetenskapshistoria, använder sällan begreppet *persona*, men desto oftare det närbesläktade *scientific self*. Begreppet är även återkommande hos Daston och Galison (2007), vilket de tycks använda synonymt med *persona* (s. 198). De skriver att deras intresse i boken *Objectivity* främst ligger i det vetenskapliga självets manifestationer och metamorfoser under 1800- och 1900-talens Västereuropa (s. 198).

Michel Foucaults *technologies of the self* är ett annat begrepp som ägnas särskild uppmärksamhet av Daston och Galison. Det handlar om kroppens och medvetandets praktiker som formar och upprätthåller ett särskilt själv (*self*) (s. 198f). Praktiker som formar självet i vetenskapen kan gälla:

training the senses in scientific observation, keeping lab notebooks, drawing specimens, habitually monitoring one's own beliefs and hypotheses, quieting the will, and channeling the attention. Like Foucault, we assume that these practices do not merely express a self; they forge and constitute it. Radically different practices are *prima facie* evidence of different selves. Unlike Foucault, we do not see a single self in the periods of examination here. On the contrary, we find, for example, scientific and artistic selves to be conceived and trained in diametrically opposed ways in the mid-nineteenth century. (Daston & Galison 2007, s. 199)

Dessa självets teknologier är verksamma i forskarutbildningen när doktoranden utför forskning och socialiseras in i forskargemenskapen och bidrar till att utveckla en forskargestalt, men är dock svåråtkomliga i en analys av offentligt utredningsmaterial. Till skillnad från Foucault, anser Daston och Ga-

lison (2007, s. 199) att det finns flera sorters vetenskapliga själv, vilket var särskilt markant under mitten 1800-talet. Det handlar om att disciplinera, inöva och spela ut forskartypens repertoar i den lokala praktiken, men inte så mycket att skapa en gestalt för beskådan utifrån, så att säga (s. 204). Daston och Galison menar dock att summan av forskarbeskrivningarna bildar en idealtyp, en karikatyr, som gör dem än mer intressanta att studera som fenomen:

A figurative portrait gallery of prototypical knowers of nature – the insightful sage, the diligent worker – can be reconstructed from the literature of scientific biography and autobiography, academic eulogies, memoirs, advice manuals, and actual portraits. We do not regard these accounts as faithful descriptions of the individuals they treat. Indeed, it is precisely the biographical inaccuracies, systematic distortions, and idealizations that interest us here; it is the *type* of scientist as a regulative ideal, as opposed to any flesh-and-blood individual, that we have in our sights. (s. 204)

De ”naturtrogna” forskarporträtten är alltså inte de optimala undersökningsobjekten, enligt Daston och Galison. I stället är det den idealiserade typen de far efter, vilket också talar för att kommittébetänkanden från utredningar om forskarutbildningen kvalar in som kandidater för kartläggningen av de förutsättningar för forskarutbildningen, som ger en viss typ av ideal. Liksom Daston och Galison rekonstruerar olika forskarideal utifrån så kallade ego-dokument vill jag i denna avhandling bidra till att, utifrån policydokumentens genererade forskarförmågor och kontexter, teckna en bild av doktorandens persona.

Vetenskapliga hjältar och deras kroppar

De stora namnen inom vetenskapen, de unika exemplaren – Newton, Darwin, Einstein m.fl. har blivit mönsterbildande för den publika förståelsen av vetenskapen och många är också de akademiska porträtt som föreställer individuella hjältefigurer i forskarvärlden. Att hylla vetenskapens framgångar har ofta varit liktydigt med att prisa dess utövare, vilket lät sig göras i biografier, som ofta blev till rena hyllningar. Det var något som uppmuntrades av vetenskapshistoriens grand old man – George Sarton (Shapin, 2010, s. 3f). Denna tradition har till endast nyligen fått konkurrens av andra, mer kritiska, perspektiv (s. 117). Ett uppvaknande från dessa oproblematiska och självtillräckliga vetenskapshistoriska skildringar har också efterlysts av Söderqvist (2007).

Michael Hagner (2003) skildrar genikulten, som exempelvis kunde ta sig uttryck i undersökningar av framstående vetenskapsmäns skallar och hjärnor

under 1700- och 1800-talen. Newton har haft hjältestatus sedan tidigt 1700-tal i beskrivningar av den ideala vetenskapsmannen (Daston & Galison, 2007, s. 216). Ett modernt exempel demonstreras av Andreas Gunnarsson (2009), som studerar hur den svenske astronauten och fysikern Christer Fuglesang fått ikonstatus och en överbryggande funktion mellan vetenskap och samhälle. Gunnarsson anser att Fuglesang, sedan hans första rymdfärd 2006, fått ikläda sig rollen av en hjälte, som personifierar vetenskapen i det svenska samhället: "Each of these ways enables him to emerge as a genuinely outstanding and exemplary individual commanding skills and experience that many can aspire to gain, but only a few can actually obtain." (s. 141)

I en forskargestalt ingår, förutom manér, intellektuella resurser och mentala egenskaper, även en lekamen, som ofta har ansetts stå i motsatsförhållande till den rena kunskapen. Uppfattningen att objektiv kunskap är frikopplad kunskapssubjektet benämns *disembodied knowledge*, något som brukar omfattas av rationalistiska strömningar. Synen på förhållandet mellan kunskap och kropp har intresserat teoretiker, däribland Shapin (se Lawrence & Shapin 1998). Att tämja kroppen genom rigorös vetenskaplig praktik, t.ex. genom observationer, mätningar och avbildningar blev en strategi under slutet av 1800-talet för att eliminera självet och garantera objektivitet (Daston & Galison, 2007, s. 196f).

Asketism och celibat är framträdande drag i uppfattningarna om de ideal som förknippas med de medeltida lärde. Under senmedeltiden kunde ett skifte iaktas i det att dessa kunde tillåtas giftermål (Algazi 2003). Skiftet från ett förmånssystem till ett avlöningssystem förändrade kopplingen mellan liv och verk och familjebildning blev vanligare samtidigt som ett mer borgerligt ideal gjorde sig gällande (s. 11f).

En annan aspekt av den fysiska kroppen är rösten. Förutom karaktär, vandel och utseende är rösten också relevant för diskussionen kring begreppet forskarpersona. Myles Jackson (2003) skriver att fogmassan för tyska naturforskare och läkare var koralsjungande, något som bidrog till att forma deras forskaridentitet (s. 121). Likaså signalerar "professorsrösten" vetenskaplig auktoritet och objektivitet (Clark 2003, s. 47). Även i de muntliga sammanhangen kan en persona demonstreras. Den akademiska föreläsningen kan betraktas som ett teaterstycke, där professorn spelar rollen av den lärde förmedlaren av auktoritativ kunskap och sanning. I det medeltida läraruppdraget ingick att läsa (upp) kanoniska texter, något lärarna ofta hade mindre intresse av, men som de motvilligt accepterade, eftersom lärostolarna var få och det gällde att inte försitta ett tillfälle till en sådan, även om ämnesområdet inte

passade som hand i handske: ”Many professors played a persona, wore a ’mask’, in their public lectures. Academia was public theater.” (Clark 2003, s. 50) Clark beskriver professorsrösten som att den talar likt en ”maskerad kör” (s. 50), där *en* röst representerar hela den samstämmiga vetenskapliga auktoriteten på området, dvs. att en individ talar för kollektivet. Immanuel Kant tas som exempel på skillnader i vad som var tillåtna uttryckssätt som författare visavi professor. Som författare menade Kant att han kunde formulera sig efter eget tycke, men som lärare var han tvungen att förmedla kanon med hjälp av en auktoritativ mask: ”As an author, Kant said he could say whatever he wanted. But as professor, he had to wear the mask of canonical authority and sing in the chorus set by the canon.” (s. 51) Likaså refererar Clark till Foucault, som hävdade att han skrev för att inte behöva visa sitt ansikte (s. 52).

Kroppens förhållande till näring och diet är ett förhållande som väckt intresse, inte minst i förhållande till vad genierna hade för mathållning och vilka ideal som föreskrevs en exemplarisk forskare. Shapin (2010, s. 237f) ger några exempel på personer som varit så uppslukade av sitt sanningsökande att de glömde bort att äta (t.ex. Isaac Newton) eller de som av principskäl eller av asketism valt att avstå från det dignande bordet (t.ex. Ludwig Wittgenstein). ”These are *stipulations* about the bodies of truth-seekers.” (s. 238) Är det därför fråga om idealbilder eller nidbilder som målas upp som dessa exemplar lever upp till eller är det tvärtom så att dessa figurer har blivit mönsterbildande? Här är det återigen tänkbart att exemplar och ideal samproduceras. Shapin ställer frågan varför magen betraktas som sanningens motpol? (s. 239) Frågan har att göra med *disembodied knowledge* – en uppfattning bland vissa teoretiker om att kunskaper och idéer har studerats oavhängigt deras kroppsliga sammanhang och ursprung. Shapin sällar sig till denna skara och hävdar att de mest hyllade personerna, som representanter för sanning och objektivitet också figurerar i berättelser om “the meager and the physiologically disciplined bodies of truth-lovers” (s. 239), som ett asketiskt ideal (s. 242). Shapin menar att i modern tid tycks *disembodiment* ha spelat ut sin roll och att identifiera sanningsälskaren som varje annan medborgare har fastslagits av den moderna vetenskaps sociologin. I stället är det nu *experten* som träder fram som garanten för objektiv kunskap, hävdar Shapin (2010, s. 257).

Vad som följer av dessa resonemang om kroppen är konstaterandet att forskarutbildningen inte handlar om specifika individer som får stå som modell för verksamheten, till skillnad från de stora namnen som fått representera vetenskapens framgångar. Forskarutbildningen handlar icke desto mindre om

kropp i så motto att utredningarna kan ha uppfattningar om exempelvis ålder, kön och etnicitet hos de forskarstuderande. Man kan förmoda att förutsättningarna för att vara doktorand har skiftat genom historien och att individ kontra kollektiv har fått olika tyngd inom verksamheten.

Historisk utveckling av vetenskapens prototyper

I detta avsnitt ges en provkarta på några forskarideal som varit förhärskande genom historien. Prototyperna skiljer sig åt beroende på vilken indelningsgrund och tolkning som företas. Daston och Galison (2007, s. 375) identifierar exempelvis tre övergripande personae under olika tidsperioder, nämligen den vise (*the sage*), den outtröttlige arbetaren samt experten, korresponderande mot tre olika uppdrag eller förmågor: "truth-to-nature", "objectivity" och "trained judgement".

Filosofie doktorn

Att fullborda en forskarutbildning innebär att bli doktor (och ibland licentiat). Därför kommer jag i det följande, i en allmän västerländsk akademisk kontext, att presentera denna tillblivelseprocess och hur den har förändrats. Den mest fylliga applikationen av begreppet persona i relation till akademikern (*scholar*), dock ej så mycket analys av själva begreppet, torde William Clark (1992) stå för. Han hävdar att den tyska filosofie doktorstiteln, avhandlingsförfattandet och dess ritual skapade en ny persona, genom "a simultaneous aestheticization and bureaucratization of the degree candidate" (s. 99). Kandidat- och magistertiteln (*master*) kom under renässansen och reformationen att sjunka i anseende då de inom humanismen förknippades med skolastik, samtidigt som de icke filosofiska, "högre" fakulteterna började uppvärdera doktorsvärdigheten i förhållande till magistergraden.²⁰ Under 1600-talet hade filosofie magistertiteln sjunkit i status så till den grad att vissa innehavare av den började manipulera sina titlar och kalla sig filosofie doktorer, för att tillgodogöra sig en doktorspersona (Clark 1992, s. 108).

Av den medeltida doktorn/doktoranden (*candidate*) krävdes utöver den fysiska personen, en moralisk och juridisk dito, vilket gjorde utnämningen lik en riddardubbing, där kandidaten måste uppfylla en rad krav såsom att vara man, kristen, av rätt börd, uppfylla föregående akademiska grader, ha avver-

²⁰ Den filosofiska magistergraden verkade i praktiken vara ekvivalent, men i teorin lägre ansedd, än de högre fakulteternas (teologi, juridik och medicin) doktorsgrad.

kat föreskriven tid mellan graderna, bära särskild klädedräkt samt att svära en rad eder:

The candidate had to be physically present, alive, sane, and able to speak. [...] Not only did award of the degree presume a certain moral subject or juridical person in the candidate, each degree also transformed it. [...] You promise to abide for a time after receiving the degree and at times ascend the podium to preside over disputations. You are enabled, and at times obliged, to wear a certain costume. And so on.

The degree thus presumed and modified a moral subject or juridical person within the candidate, created a distinct academic persona. A degree holder was differentiated from a nonholder by the degree's insignia and costume, by the jurial privileges vested in the status they signify. Master and Doctor were differentiated from a Bachelor, since the former could ascend the top of the podium (*cathedra*) to preside and lecture *ex cathedra* [...]. (Clark 1992, s. 114)

Under senmedeltiden började det dryftas huruvida oäktingar, ökända, barn, kvinnor, judar och döda kunde tilldelas akademiska examina. Akademikern som juridisk person höll på att skifta till att bli en individ (s. 115). Det första doktoratet i Tyskland, tilldelat en kvinna ägde rum 1754 (s. 117). Frågor restes också om kandidatens fysiska närvaro var nödvändig för att en utnämning skulle ske. Ett exempel på liknande ceremoni där detta inte krävs är kanonisering (s. 117).

Under 1700-talet försvagades kopplingen mellan akademisk grad och juridisk person och kring sekelskiftet 1800 övergavs ederna och de akademiska dräkterna på vissa håll (s. 117).²¹ “The ‘authorial person’ would conquer the academic corporation and replace the juridical as a principle of academic individuation, as a definition of the academic’s persona.” (s. 118) Den juridiska personen kom delvis att fortsätta att utöva inflytande på de akademiska graderna. Det gällde exempelvis Humboldtuniversitetet där det bland annat förekom eder och att framställa två speciella dokument, nämligen:

first a *curriculum vitae*, a literary genre in which the public persona is rendered into a canonical form, and second a *testimonium morum*, which though perhaps originally a “testimony of morals” eventually becomes an *Unbescholteneheitsatteste*, a document in which the police certify your freedom from suspicion and the absence of warrants for your arrest [...]. (Clark 1992, s. 118)

När filosofie doktorstiteln blev allmänt accepterad under 1800-talet, tack vare civilsamhällets och den byråkratiska statens behov, förändrades dess inrikt-

²¹ Vid svenska universitet finns än i dag liknande ritualiserade inslag vid exempelvis doktorspromoveringen.

ning mot utförande av originalforskning och frammanade en ny persona (Clark 1992, s. 113). Inrättandet av filosofie doktorsgraden medförde att innehavaren alltmer förlorade karaktären av juridisk person och i stället blev ett tänkande subjekt (*res cogitans*). I Preussen infördes det som kommit att förknippas med den moderna forskarpersonan, dvs. doktorn som forskare, där disputanden själv skulle författa en avhandling och försvara den, i stället för att förfäktas av sin läromästares skrift. Clark hävdar att personen kom att skiftas mot ett författarskap i stället för den juridiska personen, vilket gestaltades i den heroiska kunskaparen och forskaren, som spelade ut sitt register under den teatrala disputationsakten (s. 119).

Skillnaden mellan den medeltida magistergraden och den nya doktorstiteln var att den förra visade prov på försvar och förmedling av de gamla lärdomarna, medan den senare krävde personlighet, originalitet och kreativitet (s. 127). Den nya ordningen innebar en individuation²² av doktoranden till att bli ett ”artistiskt subjekt” (s. 128) genom disputationsakten och gradgivningen, vilket var motsatsen till den medeltida ordningen och innebar början till professionalisering.

Den lärde eller gentlemanen?

Under antiken och medeltiden fanns två parallella, motstående uppfattningar huruvida ett kontemplativt eller aktivt och socialt liv för de lärde var att föredra. Aristoteles förespråkade ett aktivt deltagande i samhällslivet, medan den kristna medeltida traditionen ofta förestod ett asketiskt kloster-, eller eremitliv (Shapin 2010, s. 124ff).

Under renässansen kunde de lärde ofta återfinnas i "[t]he monastery, the college, the closet or study, and even in the laboratory, observatory, and garden” (Shapin 2010, s. 127), vilket skilde ut dem från gentlemanerna som intog mer aktiva roller i samhället. Det var inte självklart att rollerna akademiker eller lärde (*scholars*) och gentlemaner var kompatibla i det tidigmoderna Europa (s. 150). Den lärde var socialt isolerad och ofta av tämligen påver bakgrund. Sinnebilden var inte sällan melankoli och enslighet (s. 154f). De båda rollerna var socialt och ekonomiskt aparta. Under 1500- till 1700-talet betraktades ofta den lärde som en ociviliserad pedant, vilken litade till gammal skolastisk och auktoritär kunskap som saknade praktisk och samhällelig relevans, och

²² Individuation beskrivs i *Nationalencyklopedin* som ”det som gör något till en individ i motsats till en art. Termen kan användas för att beskriva en utveckling från det allmänna till det specifika. Inom psykologin brukar individuation avse utvecklingen av en människa till en egen och självständig personlighet.” (NE 2017a)

kunde heller inte uppvisa gentlemannens förfinade manér (Shapin 2010, s. 154f). Gentlemännens intåg i bildnings- och forsknings sfären försvårades av att dessa verksamheter normalt sett inte var kompatibla med deras roll. Den nya experimentella naturvetenskapen och naturfilosofin under 1600-talet bidrog dock till att propagera för en ny idealtyp, som var mer förenlig med gentlemannaidealet (s. 158f). Naturvetenskapen var nobel då den kunde främja handel och militärteknologi och var därför till brittiska imperiets fromma och kunde bidra till avkodningen av ”God’s Book of Nature” (s. 160). Robert Boyle var den ideale brittiske gentlemannaforskaren, som via Royal Society kunde överbygga klyftan mellan den lärda och den nobla sfären (s. 162f). Boyles figur användes också för att legitimera gentlemannaforskaren.

Efter Charles Darwin kunde en sekularisering²³ av de vetenskapliga undersökningarna noteras (Shapin 2008, s. 25) och en mer modern forskargestalt tog form under mitten av 1800-talet, nämligen ”*der Wissenschaftler, le scientifique*” (Daston & Galison, 2007, s. 217). Under 1900-talet kom forskarna att alltmer överge klassiskt absolutistiska och universalistiska uppfattningar om sanning. Den moderna (natur)vetenskapsmannen som typ kom att formas efter ingenjören snarare än filosofen och ett aktivt, snarare än kontemplativt och spekulativt, forskningsideal trädde i dagen (s. 30f).

Professionalisering, industriforskaren och experten

I modern tid har de båda figurerna den lärde och gentlemannen förpassats till historien till fördel för en ny forskartyp – experten (Shapin 2010, s. 181). Samtidigt gör sig en annan gestalt sitt intåg på arenan – industriforskaren – som ofta finner sig slitna mellan två intressen, den akademiska friheten visavi företagets krav, vilket enligt Shapin har skapat en olycklig typ: “The scientist in industry, or in the military, would be unhappy, awkward; and possibly even a disloyal figure, in constant conflict with commercial values and organizational structures.” (s. 214) Industriforskarna känner ofta lojalitetskonflikter och har svårt att anpassa sig till den auktoritära affärskulturen, inskolade som de är i fritt tänkande, autonomi och öppenhet, med större respekt för forskarkollegiet än för företagsledningen, hävdar Shapin (s. 214ff). Industriforskarna ses som udda figurer inom företaget och affärsfolket har svårt att förstå vad de säger och gör. Dessutom verkar de dras till industrin mot sin vilja, men kan i gengäld få tillgång till större forskningsresurser och högre inkomster (s. 216).

²³ Gentlemannaforskaren utförde ett i det närmaste religiöst uppdrag när han avläste ”God’s Second Book” (Shapin 2008, s. 35).

Samtidigt som professionaliseringen av forskaryrket pågick började uppfattningen om att forskaren skulle vara mer moraliskt högtstående än andra medborgare ifrågasättas under 1930-talet:

So at the beginning of the twentieth century the identity of the scientist was radically unstable. To be a scientist was *still* something of a calling but it was *becoming* something of a job; it was still associated with the idea of social disengagement but increasingly recognized as a source of civically valued power and wealth; it was still associated with a notion of special personal virtue but it was on the cusp of moral ordinariness. (Shapin 2008, s. 46)

Under 1970-talet hade forskaryrket blivit en profession som vilken annan, hävdar Shapin (2008, s. 209). I USA växte en idé fram om den entreprenöriella forskaren. Den karaktär som trädde fram under decenniet var inte industriforskaren i ett större företag, utan snarare den enskilde innovatören eller den mindre forskargruppen, som med eller utan lärosätets hjälp försökte omsätta forskningsresultat till inkomstbringande produkter och tjänster (s. 209f). Byråkratiseringen och professionaliseringen av forskaryrket sammanfogade det i samma kategori som andra yrken och den nya kunskapsexperten ansågs inte drivas av någon annan motivation än andra professioners och förestod heller ingen särskild kroppskonstitution (Lawrence & Shapin, red. 1998, s. 15).

Avslutning

Även om andra teorier och begrepp vore tänkbara att tillämpa, t.ex. *academic tribes* (Becher & Trowler 2001) och *habitus* (Bourdieu 1977, 1990), synes det mig att dessa begrepp bättre lämpar sig för en (fält)studie av forskarutbildning i praktiken på institutionsnivå; dvs. hur doktorander förväntas agera i olika sociala sammanhang i den vetenskapliga gärningen (jfr Peixoto 2014). Dessa aspekter kommer utredningsmaterialet inte åt då det överlåter åt akademien själv att råda över vad som är god vetenskap och hur en doktorand förväntas uppträda på seminarier; hur artiklar författas och hur man nätverkar på vetenskapliga konferenser etc. Därför stannar jag vid begreppet *persona*, som ska fungera som den samlande benämningen av ett ideal. Efter denna presentation av begreppet *persona*, kommer nästa kapitel att ägnas åt den typ av empiriskt material som det ska arbeta i, nämligen betänkanden från offentliga utredningar.

Kapitel 3. Metod och material

– att studera statliga utredningar

I föreliggande kapitel kommer det svenska statliga utredningsväsendet, dess arbetssätt och särart att presenteras, liksom hur dess texter lämpar sig som forskningsmaterial, och om särskilda hänsynstaganden är motiverade i den genre som kan kallas SOU-studier. Betänkanden befinner sig i början av lagstiftningskedjan (*se* nedan) och har inte lika tydlig politisk avsändare, som texter i slutet av densamma (t.ex. motioner och propositioner), men är icke desto mindre politiska texter och tveklöst intressanta för vetenskaplig analys. Det bör dock påpekas att jag egentligen inte är intresserad av kommittéerna i största allmänhet eller allehanda SOU; i avhandlingen studeras de personae som, framförallt, statliga utredningar vid olika tider givit upphov till. Denna studie kommer alltså inte att fokusera på hur utredningsgrupperna är sammansatta eller vem i en kommitté som framförde en viss åsikt eller hur ett betänkande har tagits emot av vissa remissinstanser och framträtt i det allmänna debattrummet. I stället ligger analysen på ett annat plan, nämligen på utredningstexterna och dess tidsanda.

Kapitlets andra del ägnas åt en presentation av de för avhandlingen grundläggande utredningarna om den svenska forskarutbildningen. Här redovisas kommittéernas sammansättning samt den historiska och politiska kontext vari de verkade i förhållande till trenderna inom utredningsväsendet. Därefter presenteras hur SOU har använts som empiriskt material i tidigare forskning, som ligger nära min egen. Jag vill klargöra om, och i så fall hur, utredningstexter skiljer sig från andra material, samt hur denna kunskap kan tillvaratas och tillämpas i avhandlingen.

Det svenska utredningsväsendet

Efter denna introduktion, låt mig gå ett steg längre i SOU-analysens roll i det politiska samhället i stort, men framförallt inom forskningen. Jag har identifierat i huvudsak två forskningsintressen när det gäller studier av texter producerade av det svenska utredningsväsendet. Dels, de som har kommittéväsendet som studieobjekt och behandlar dess funktion, arbetsprocesser, politiska betydelse etc. och hur dessa varierat över tid; dels de arbeten, i vilka utred-

ningar och i synnerhet dess betänkanden är medel för att studera hur synen på vissa frågor uttrycks i desamma. Forskning av det förra slaget har främst utförts från statsvetenskapligt håll,²⁴ medan de senare återfinns inom flera humanistiska och samhällsvetenskapliga fält. Då kommittéväsendet i viss utsträckning är något för Sverige säreget och att avhandlingen behandlar den svenska forskarutbildningen, kommer internationella förhållanden att förbigås.

Tre, ofta i litteraturen (Ruin 2008; Zetterberg 1990) återkommande aspekter av utredningsväsendets funktion kan sammanfattas med Johanssons (1992) undertitel – *kunskap, kontroll och konsensus*. Kunskapsaspekten kan innefatta både produktion av nytt vetande samt identifikation och värdering av existerande kunskap. Kommittéhandboken (2000), som anger riktlinjer för ledamöternas arbete, beskriver det som faktainsamling, analysarbete och förslag till beslut. Regeringen kan låta styra utredningens inriktning och arbete genom att tillsätta dess ledamöter och besluta om vilka organisationer och partier som den ska representera och blir därmed ett instrument för dess *kontroll*. Utredningen kan också agera kontrollinstans via remissrundor och genom att förslag debatteras offentligt mellan olika intressenter innan regeringen beslutar om fortsatta åtgärder (Johansson 1992, s. 10). Utredningsväsendet kan också betraktas som den institution som tagit på sig rollen som medlare i svåra frågor.

Som nämnts tidigare är den ideala utredningen en arena för konsensuskapande mellan olika intressenter, t.ex. politiker, experter och intresseorganisationer i syfte att nå politisk enighet i stora frågor, exempelvis inför grundlagsändringar (Johansson 1992, s. 18). Kommittéhandboken pekar också ut uppgiften att ”ge den parlamentariska oppositionen och olika intressegrupper tillfälle att på ett tidigt stadium komma in i reformarbetet” (Ds 2000:1, s. 9f). Trägårdh (2007, s. 254) karakteriserar idealtypen för en utredning, som ett forum för representanter från stat och civilsamhälle att utöva deliberativ demokrati. Elzinga (1982) fokuserar inte specifikt på utredningarnas roll, utan på svensk forskningspolitik, men kopplingarna mellan konsensusambitionen i de statliga utredningarna och den under mitten av 1900-talet utbredda svenska korporativismen²⁵ blir tydlig.

²⁴ En anledning till att det har funnits särskilt intresse för utredningsväsendet bland statsvetare är att de ofta har varit engagerade i kommittéarbete på något sätt (Ruin 2008, s. 445).

²⁵ Korporativism beskrivs av Zetterberg (2011, s. 760) som ”institutionaliserad medverkan i offentligt beslutsfattande från organiserade intressen”.

Motiven bakom kommittéarbetet kan med andra ord vara skiftande, exempelvis (Johansson 1992 s. 3-11):

- faktainsamling
- som ett ”förhandlingsforum mellan olika intressen”
- som ett medel att politisera utredningsarbetet
- som ett sätt att göra sig av med en besvärlig fråga
- att ta fram ett gediget beslutsunderlag
- att samla expertisen inom ett sakområde, vilken är spridd över olika enheter och verksamhetsformer
- ett sätt att hantera konflikter på ett område – ”kompromissinstitut”.

Kommittéernas organisation och ställning

Utredningarna utgör en länk i lagstiftningskedjan – i början av den. Man kan kalla en kommitté för den tillfälliga myndigheten som får första, men inte sista, ordet i en fråga. Kommittéerna förser regeringen med underlag till riksdagsbeslut och utredningsväsendet svarar för lejonparten av beredningarna inför större och mindre reformer. Kommittéerna är underställda sin uppdragsgivare – regeringen. Uppdragets tillfälliga natur gör att arbetet för de flesta ledamöter är en bisyssla. Det förekommer även att en enskild person tilldelas ett utredningsuppdrag, då under namnet *särskild utredare* (Ds 2000:1, s. 9). Kommitténs uppdrag uttrycks i ett direktiv som fastslås vid ett regeringssammanträde och föredragande statsråd har att besluta om kommitténs ledamöter, som exempelvis kan vara ämnesexperter, politiker och företrädare för intresseorganisationer. Direktivets utformning har en tämligen stor variation beroende på uppdragets natur. De tidigare politiska besluten i en fråga är ofta avgörande för hur strama eller lösa tyglar kommitténs arbete medger. Om utredningsuppdraget grundas på ett riksdagsbeslut bestämmer detta i hög grad direktivets utformning, medan kommittén i andra fall kan ha relativt stor handlingsfrihet. Direktivet anger också hur utredningsarbetet ska gå till – kommitté eller särskild utredare, experter eller parlamentariker, formerna för avrapportering, tidshorisont osv. Kommittéarbetet utförs tämligen självständigt, men är knutet till ett för ärendet ansvarigt departement. Arbetet rapporteras i ett eller flera betänkanden, som publiceras i SOU-serien och det statsråd som är ansvarigt för frågan som kommittén utreder, mottar i normalfallet utredningsprodukten (s. 11).

Därefter inleds en remissrunda där myndigheter, intresseorganisationer och allmänheten har möjlighet att yttra sig över utredningens slutsatser. Därpå tar regeringen fram ett utkast till propositionstext, som vanligen sänds på lagrådsremiss för att säkerställa att förslaget inte är lagstridigt. Efter ytterli-

gare beredning inom det berörda departementet och inom riksdagskansliet ställs lagförslaget (propositionen) till riksdagen. Innan förslaget röstas om i riksdagen sker en granskning av förslaget, samt eventuella kontrapositioner av berört utskott, vilket redovisar sina synpunkter i ett utskottsbetänkande eller genom ett yttrande. Om riksdagen antar förslaget utfärdas den nya lagen i Svensk författningssamling (Regeringskansliet u.å.). Det är ”en långdragen process, som har försökts kortas ned flera gånger. Historiskt sett har utredningstider från utnämning till beslut, från sex till åtta år inte varit ovanliga” (Trägårdh 2007, s. 264).

Den typiska formen för en utredning är den som tillsätts för att lösa ett specifikt problem. Andra former av statliga beredningsorgan har haft i uppdrag att sköta myndighetsuppgifter och har verkat under mycket långa tidsperioder, dvs. i motsats till de typiska *ad hoc*-utredningarna, men har under senare tid blivit mer sällsynta. Glesbygddelegationen är ett exempel på en sådan typ av kommitté. Det finns även kommittéer som mer fungerar som permanenta rådslag för vissa frågor och benämns allt som oftast beredning eller delegation – t.ex. regeringens forskningsberedning²⁶ (Zetterberg 1990, s. 286).

Att kommittéväsendet har fått en stark ställning i landet kan härledas till den politiska kulturen och hänsynen till expertis, vilket har främjat mötet mellan forskning och politik (Johansson 1992, s. 12). Utredningsväsendets varaktighet och vitalitet kan sammanfattas med följande orsaker (s. 9):

- intresseorganisationernas styrka
- statsförvaltningens organisation
- socialdemokratiens dominerande ställning under en längre tid
- strävan efter breda överenskommelser i reformer och kompromissvilja
- respekten för expertutlåtanden.

Det har funnits föreställningar om att det svenska kommittéväsendet skulle vara världsunikt – eller Amnås (2010, s. 559) något ironiserande beskrivning – en ”kronjuvel i den svenska modellen”. Johansson (1992) identifierar det unika i att underlag till regeringsbeslut förbereds i till regeringen externa kommittéer. Innan beslut tas av regeringen har det av tradition ända från

²⁶ Forskningsberedningen inrättades 1962 för samråd kring den svenska, långsiktiga forskningspolitiska inriktningen. Organet, som initialt hade statsministern som ordförande hade sina glansdagar under 1960-talet, men minskade därefter i betydelse (Premfors 1986, s. 15ff); var stundtals nedlagt, för att i nutid ha rehabiliterats till ett forum för forskningspolitiska prioriteringar (Regeringskansliet 2015).

1600-talet varit mer regel än undantag att ärenden av olika slag varit föremål för utredning inom kommittéväsendet (Johansson 1992, s. 3). En annan anledning till kommittéväsendets starka ställning i landet är avsaknaden av ett större antal fristående aktörer, som skulle kunna uppdras utredningsarbete; exempelvis i form av så kallade tankesmedjor, dvs. från statsapparaten oberoende utrednings- och forskningsinstitut (s. 15).²⁷ Kommittéarbetet har fått stor betydelse i Sverige då det delvis kompenserar för landets i internationell jämförelse, småskaliga regeringskansli (Amnå 2010, s. 553). Uppfattningen om det världsunika svenska kommittéväsendet måste dock kvalificeras. Utredningskulturen kan betraktas som särskild i så måtto att den är äldre och mer omfattande än många andra länders kommittéväsende, men ej i övrigt (Ds 1998:57, s. 15).

Ett annat särdrag har varit utredningsstockens bredd, med specifika, tekniska ärenden i den ena änden av skalan och övergripande konstitutionella frågor i den andra (Trägårdh 2007, s. 264). Själva ordet utredning signalerar en rationell och saklig granskning genom systematisk analys, för att fastslå sakförhållanden och ge solida beslutsunderlag (s. 264). Den på utredningen följande remissrundan är förmodligen mer unik än själva kommittéväsendet och den mest demokratiska aspekten av utredningen. Betänkandena sänds till regeringsorgan och intresseorganisationer för att inhämta synpunkter, varefter alla och envar kan inkomma med anmärkningar och reservationer, som sedan måste tas hänsyn till innan författandet av propositionstexten (s. 264).

Förfarandet från utredning till beslut kan sammanfattas enligt kedjan:

departementets behov – kommittésammansättning med analys och diskussion – rapport – remiss – proposition – riksdagsdebatt – omröstning

Sammanfattningsvis kan sägas att trots samförståndet kring det statliga utredningsväsendets betydelse för samråd och politisk beredning råder skilda uppfattningar om kommittéväsendets reella inflytande. Ruin (2008) anser att dess politiska vikt är stor och utgör en betydelsefull ”etapp inom offentligt beslutsfattande” (s. 446). Den rättsliga ställningen har däremot varit tämligen svag. Dess arbete har inte ansetts vara nödvändigt att reglera i regeringsformen; i stället är det i kommittéförordningen (SFS 1998:1474), som verksamheten stadgas (Amnå 2010, s. 553). Trägårdh beskriver både höga och låga uppfattningar om kommittéväsendet:

²⁷ Ruin (2008, s. 451) antyder dock en ökad betydelse för tankesmedjorna under senare tid.

[T]he Swedish governmental commissions [...] have, in fact, been seen both as the epitome of deliberative democracy and, more cynically, as a quasi-corrupt and secretive system whereby a cabal of insiders representing privileged organizations have been able to strike favorable deals with agents of the state. (Trägårdh 2007, s. 255)

Amná (2010, s. 564) ger följande kärnfulla beskrivning av utredningens väsen, arbetsprocess och tyngd:

I normalfallet är dock betänkandet den första länken i en lång kedja av vittomfattande deliberationer och politiska spel. Karaktäristiskt är att det alltid är andra än kommittén som ges sista ordet, medan kommittén åtnjuter det alldeles särskilt tankestimulerande privilegiet att få det första ordet för att principiellt kategorisera frågan.

En utredning som tagit flera år i anspråk behöver inte alls, trots sin konsensusambition, leda till politisk reform, handling eller beslut. Huruvida det är rimligt att det är så kan diskuteras mot bakgrund av de resurser som lagts ned i frågan, dels genom kommittéarbetet, dels genom remissrundor. Ur en synvinkel kan utredningsväsendet ses som deliberativt och demokratiskt, medan det ur en annan kan betraktas som elitistiskt och exkluderande. Utredningarna har inte mandat att ta politiska beslut och garanterar heller inte direkta beslut. De är verksamma i början av beslutsprocessen och när det kommer till kritan är det upp till ansvarigt statsråd att avgöra utredningsproduktens öde.

Även om kommitténs experter förutsätts vara neutrala och objektiva, kan man inte bortse från att dessa kan ha olika agendor och intressen, menar Zetterberg²⁸ (1990, s. 291). Ökad kunskapsinhämtning behöver per automatik heller inte ge bättre beslutsunderlag:

Det är inte heller självklart att fler data och analyser (ökad kunskap) kommer till direkt nytta för beslutsfattandet vare sig i utredningen eller i senare politiska led. Forskning resp expertbidrag från olika fackområden kan i stället få en alibistisk karaktär. Forskningen kan bli en sorts gisslan, dvs kunskapsproduktionen används av partier, organisationer m fl i polemiskt syfte utanför utredningsuppdraget. Även massmedierna kommer in i detta sammanhang och kan

²⁸ De personliga intressen som utredarna representerar i denna avhandlingens empiriska material är inte föremål för analys. I och för sig kan dessa vara av intresse, men skulle bli en annan studie. Det skulle innebära en förskjutning ett steg bakåt i lagstiftningskedjan, till de enskilda utredarnas agendor, var dessa härstammar från, eventuella samhällsdebatter som föregick utredningarna osv. Det skulle också borge för metodologiska problem, t.ex. det faktum att flera av utredarna inte längre är i livet, vilket skulle begränsa källmaterialet i en eventuell intervjustudie.

genom sin belysning av kontroversiella frågor, där forskare och experter avgivit rapporter till offentliga utredningar, utlösa eller driva fram konflikter och polemiker. Att forskare och experter i utredningarna arbetar i ett mediesammanhang och i ett politiskt sammanhang gör att intressemotsättningar helt kan komma att styra den ev. kunskapsanvändningen från dessa rapporter. (Zetterberg 1990, s. 91).²⁹

Trender i utredningsväsendet och utredningar om forskarutbildningen

Jag har nu undersökt hur forskningen, framförallt inom statsvetenskap, resonerat kring utredningsväsendet och kommit fram till att även om en kommitté i vissa perspektiv är demokratiskt förankrad med hög kompetens så existerar det långtifrån någon automatik mellan utredningens resultat och politiska beslut – och det på goda grunder. Med den kunskapen kommer jag nu att börja närma mig utredningarna om forskarutbildningen (som inte sällan ingår i utredningar om forskning och högre utbildning i allmänhet). Utredningarna om forskarutbildningen spänner över ungefär ett halvt sekel,³⁰ så jag nalkas dem genom att kartlägga vad som sagts om kommittéväsendet och hur det eventuellt har förändrats under denna period. Med tanke på att flera kommittéledamöter innehåft ledande positioner inom svensk forskning och samhällsliv, kommer utredningarnas personsammansättning att redovisas i fotnoter i anslutning till respektive utredning.

Efterkrigstiden t.o.m. 1960-talet

Under andra världskriget hade utredningsväsendet låg prioritet, men aktiviteten tog fart efter krigsslutet med ett ökat behov av samhällsplanering – ”den skördetiden” (Zetterberg 1990, s. 295). Kommittéernas kunskapsproduktion kan också betraktas som förvetenskapligad under efterkrigstiden i ett alltmer komplext samhälle (s. 291). Mot denna bakgrund framträder *1945 års univer-*

²⁹ Relationen mellan allmänhet, medier och expertis är för övrigt en ständigt aktuell fråga inom vetenskapsteori och STS. Medan forskningens och expertisens monopolställning beträffande vetande har ifrågasatts av modern STS, har Collins och Evans (2002) med *The Third Wave of Science Studies* kommit med en inlaga i debatten till förmån för expertisens rehabilitering. De hävdar att experter bör ha större tyngd än intresseorganisationer och lekmän samtidigt som deras modell kan anklagas för att vara teknokratisk.

³⁰ Det finns komplement till SOU, t.ex. när en intern utredning produceras inomdepartementalt och rapporteras i Departementsserien. För mitt vidkommande rör det sig om endast en sådan utredning, som resulterade i den lilla skriften *Studiefinansiering och examina i forskarutbildningen* (U96).

*sitetsberedning*³¹ (U45), som tog utgångspunkt i att ökningen av antalet universitetsstuderande krävde en utökad lärarkår (U45 I, s. 9):

Disproportionen mellan lärarkrafterna och de studerandes antal skadar universiteten i deras dubbla uppgift att vara härdar för vetenskaplig forskning och anstalter för vetenskaplig undervisning. Var och en som står mitt uppe i arbetet vet, att det förhåller sig så. Att undervisningen därav blir lidande, är självklart.

Med anledning av den hämsko detta innebar för handledning och undervisning i forskarutbildningen, måste situationen avhjälpas genom större biträdande lärarresurser, samt att professorernas undervisningsskyldighet sänks och möjligheter ges till att de ska kunna koncentrera sina insatser som pedagoger i forskarhandledningen (s. 10).

Även rekryteringsfrågan till forskarstudier behandlades, där departementschefen påtalade behovet av tillräckligt många och stora statsstipendier. Ekonomiska bidrag till tryckning av doktorsavhandlingar var också en angelägen fråga (s. 12). Tio år senare gavs enligt direktivet till *1955 års universitetsutredning*³² (U55), uppgiften att utföra en översyn av universitetens och högskolornas uppdrag och anspråk, särskilt med dess ställning och expansionsbehov i det moderna samhället i blickfånget. Mot bakgrund av den allt ökande studenttillströmningen och samhällets modernisering krävdes en allmän kapacitetsökning av universitetsväsendet. Specifikt om forskarutbildningen meddelades:

De sakkunniga bör vidare ägna särskild uppmärksamhet åt forskarrekruteringens och forskarutbildningens viktiga och speciella problem. Då de svenska universitetens och högskolornas organisation är uppbyggd för forskning och vetenskaplig undervisning och knappast för »yrkesutbildning» av alltför stora skaror studenter — vilket framförallt gäller de filosofiska fakulteterna — bör

³¹ Utredningen fick följande sammansättning: f.d. statsrådet och professorn Georg Andrén (ordf.), professorn Erik Lönnroth (huvudsekr.), professorn Ivar Agge, professorn Gunnar Aspelin, professorn Gunnar Blix, professorn Gunnar Gunnarsson, professorn Assar Hadding, professorn Phillips Hult, docenten Torvald Höjer, professorn Sven Kjällerström, professor emeritus Einar Löfstedt, rektorn Sven Ohlon, riksdagsledamoten och lektorn Ivan Pauli, riksdagsledamoten och lantbrukaren Hjalmar Svensson, professorn Arne Tiselius, riksdagsledamoten och direktören Karl Wistrand samt ordföranden i SFS och medicine licentiaten Sigvard Wolontis (s. 5f). Initialt hade kanslern för rikets universitet, Östen Undén, utsetts som ordförande, men då denne utnämns till ecklesiastikminister, lämnade han uppdraget i ett tidigt skede (s. 6).

³² Kommittéade: statssekreteraren Ragnar Edenman (ordf.), professorn Sune Bergström, f.d. regeringsrådet Henning Fransén, rektorn och professorn Torgny Segerstedt, professorn Ingvar Svennilson, byrådirektören Sven Moberg (sekr.) samt filosofie licentiaten Håkan Berg (bitr. sekr.) (U55 I, s. 7).

helt förutsättningslöst undersökas, på vilket sätt man genom en rationaliserad undervisning eller andra åtgärder kan bevara universitetens ursprungliga och alltjämt gällande dubbla uppgift. I detta sammanhang bör prövas, om särskilda utbildningslinjer för unga forskare kan och bör tillskapas eller om i första hand professorernas undervisning mer eller mindre bör skiljas från den lägre och mer elementära undervisningen. (U55 I, s. 11)

Under 1950- och 60-talet tillsattes i medeltal omkring 75 kommittéer årligen och ungefär 300 totalt var aktiva under den perioden. Den amerikanske statsvetaren Thomas Anton, ett tag verksam i Sverige, har gett sin syn på den politiska kulturen och utredningsväsendet i 1960-talets Sverige. Hans uppfattningar torde ligga tämligen nära den idealiserade bilden av verksamheten, men man bör hålla i minnet att denna kultur *de facto* såg annorlunda ut då än den gör idag och var högst relevant i förhållande till 1963 års forskarutredning. Anton (1969, s. 93) pekar på några faktorer som påverkade samhällslivet under detta politiskt turbulenta decennium, däribland reformeringen av hela utbildningssystemet, kommunreformen och övergången från tvåkammar- till enkammarriksdag. Anton medger att bilden är förenklad, men ger följande kännetecken på den svenska politiska och demokratiska kulturen, såsom (s. 94):

- Särskilt deliberativ. Rationalistisk. Det utförs uttömmande analyser av en fråga, liksom historiska granskningar, också med underlag från alternativa uppfattningar.
- Öppen. Alla inblandade parter i en fråga får yttra sig innan beslut tas.
- Konsensuell. Normalt tas beslut endast efter samförstånd mellan alla berörda parter.

Ett annat särdrag är den pragmatiska blicken på politik som arbete – att få saker uträttade och lösa praktiska problem snarare än att manifestera ideologiska och filosofiska ståndpunkter. Mot bakgrund av denna instrumentella syn framträder kommittéväsendet som ett medel att lösa konkreta arbetsuppgifter:

In this context, the use of Royal Commissions, noted above, are the perfect expression of the work orientation. On the one hand, they are created to provide answers to a specific question: what to do about x problem. And on the other hand, since there is 'nothing to do' until those answers are provided, nothing is done – for periods that can run as long as five years, and sometimes more. (s. 98)

När väl ärendet är utrett ligger betänkandet som en fristående ”svart låda”³³ och säger inte mycket om vilka förhandlingar och kompromisser som låg bakom, till förtret för dem som vill studera vägen till målet:

Once a decision is made it is presented as a unanimous product, with extreme care taken to avoid identification of the ‘most’ or ‘least’ influential participants. ‘We had a meeting and came to an agreement’ is about as much as outsiders ever learn from participants in Swedish decision-making. Such statements, extraordinarily frustrating for scholars, [...] say little about the presence of conflict, but a great deal about Swedish elite distaste for open disagreement. (Anton 1969, s. 99f)

Att slutprodukten uppvisar en enad front är förstås något analysen av utredningarna om forskarutbildningen måste ta hänsyn till. Dock nämner inte Anton här något om de särskilda yttranden och reservationer av ledamöter med avvikande uppfattning, som kan publiceras i betänkandena. Dessutom ger remissbehandlingen och riksdagsdebatter kompletterande uppgifter om vilka meningsskiljaktigheter som har funnits i frågan. Därtill ska läggas den dokumentation som kan finnas från utredningens arbete – däribland diskussionsprotokoll – i den mån dessa finns bevarade.

Utredningar om forskning och högre utbildning återkom med tämligen regelbundna intervaller och vad gäller *1963 års forskarutredning*³⁴ (U63) hade från socialdemokratiska studentförbundet framförts åsikter om forskarutbildningens reformering; särskilt en effektivisering och förkortning av studietiden som skulle realiserats genom förbättrad handledning och undervisning. Detta tog departementschefen fasta på i direktivet, som också behandlade hur forskarkarriären skulle kunna reformeras. Det fanns en samsyn angående att forskarutbildningen hade dragits med en rad problem:

Forskarutbildningen anses innefatta alltför ringa undervisning och organiserad handledning och bedömes därigenom bli mindre effektiv, vilket i sin tur leder till för långa utbildningstider. De högre vetenskapliga examina med skild licentiatexamen och doktorsgrad anses inte motsvara internationella förhållanden; det svenska systemet synes sålunda leda till alltför omfattande kvantitativa

³³ Begreppet *svart låda* är ett sätt att beskriva ett fenomen eller maskin som är så komplex att dess verkningsmekanismer utöver indata och utdata inte är fullt kända (Latour 1987, s. 2f).

³⁴ Kommittén bestod av följande ledamöter: landshövdingen Erik Westerlind (ordf.), professor Bertil Agdur, riksdagsledamoten Stig Alemyr, professorn Bengt Borgström, universitetslektorn Inge Brinck, professorn Alvar Ellegård, docenten Nils Elvander, biträdande tekniske direktören Carl Olof Gabrielson, professorn Sven A Nilsson, filosofie magistern Sven-Erik Strand, rektorn Ruth Sävthagen (entledigades på egen begäran) samt Staffan Helmfrid (huvudsekr.).

krav, varjämte den historiskt betingade utformningen av disputation och doktorsavhandling blivit onödigt komplicerad. (U63 I, s. 12)

Den fortsatta expansionen av det moderna samhället och dess kompetensförsörjning var fortlöpande problem som skulle lösas, delvis genom att utbilda fler forskare som konstaterades ha ”att tillgodose ett väsentligt bredare yrkesfält än tidigare” (s. 13).

Ett borgerligt intermezzo

Mot bakgrund av den kraftiga expansionen av utbildningsväsendet, inklusive forskarutbildningen, som hade följt forskarutbildningsreformen 1969, hade UKÄ i mitten av 1970-talet riktat blicken mot verksamhetens ”dimensionering, inriktning och innehåll” (U74 I, s. 315), vilket manifesterades genom *Forskarutbildningsutredningen* (FUN)³⁵ 1974. Likaså hade SACO anfört önskemål om utredning av dimensioneringsfrågan samt en eventuell antagningsspärr till forskarutbildningen (s. 316). Departementschefen framhöll frågan om breddad rekrytering som en del i kommitténs uppdrag. Kritik mot vetenskapen hade inriktats på att den inte hade behandlat relevanta samhällsproblem och statsrådet menade därför att forskarutbildning skulle kunna bli ett alternativ för yrkeserfarna personer som önskade fördjupa sina kunskaper och hämta forskningsproblem från sina respektive gebit. Studiefinansieringssystemet skulle också tas upp till utredning, liksom anslutning av traditionellt icke akademiska utbildningar (t.ex. socionomutbildning) till forskarutbildning (s. 319-325f).

I och med att socialdemokraterna förlorade riksdagsmajoriteten 1973,³⁶ lades grunden för ett aktivare kommittéväsande, vilket ytterligare accentuerades när en borgerlig regering tillträdde tre år senare. ”Konkret kom de borgerliga regeringarna 1976-1982 i hög grad att använda sig av kommittéväsendet som ett beredningsorgan och ett politiskt verktyg. Kvantitativt nådde kommittéväsendet nu sin höjdpunkt.” (Zetterberg 1990, s. 305) Under budgetåret 1976-77 tillsattes 102 kommittéer, under det att antalet aktiva var 389 till antalet. Zetterberg noterar att en ökad styrning inträffade under perioden 1976-1989, något som avspeglar utvecklingen generellt under efterkrigstiden. På grund av flera av regeringarnas svaga position kom kommittéernas betydelse som

³⁵ Följande personer kommittéerades: riksdagsledamoten Arne Gadd (ordf.), riksdagsledamoten Anna Eliasson, riksdagsledamoten Anita Gradin, docenten Bengt Karlberg, professorn Rune Lagneborg, professorn Kerstin Lindahl-Kiessling, professorn David Magnusson samt departementssekreteraren Anders Franzén (sekr.) (U74, s. 3).

³⁶ Detta föranledde dock inget regeringsskifte, men regeringen Palme fick regera i minoritet.

förhandlingsplats mellan partier och intresseorganisationer att få ökad tyngd (Zetterberg 1990, s. 306).

Konsensuskapandet var på nedgång under 1970-talet på grund av ökade spänningar i samhället, bl.a. till följd av minskad ekonomisk tillväxt och stagnerande välfärdssystem. Det fanns också tendenser till ökad byråkratisering, sektorisering, decentralisering och korporativisering. En rad andra förhållanden av institutionell och parlamentarisk karaktär bidrog också till att ge kommittéväsendet och det politiska beslutsfattandet andra förutsättningar för sin verksamhet, exempelvis kammarreformen och försvagade regeringar under detta decennium. Kortare mandatperioder och högre tempo i politiken nämns också som bidragande (Johansson 1992, s. 14f). Under 1970-talet sågs en tendens till att regeringarna förkastade eller kraftigt omarbetade kommittéernas förslag, troligen p.g.a. regeringsskiftena och den ekonomiska krisen (Premfors 1983, s. 626).

De borgerliga regeringarna såg sig nödgade att dämpa antalet kommittéer och deras propåer om ökade anslag, vilket resulterade i ändrade riktlinjer för kommittéarbetet i början av 1980-talet. Utredningarna skulle nu inte få föreslå kostnadsökningar med mindre än att de kunde förorda motsvarande minskningar i statsutgifterna (Premfors 1983, s. 626). Under 1970- och 80-talen blev det vanligt med delegationer av ”halvpermanent karaktär” (Zetterberg 1990, s. 296) för särskilda områden och samhällssektorer, som senare övergick i nybildade statliga myndigheter och nämnder. Paralleller kan dras till den sektoriella forskningen som också hade sina glansdagar under denna tid.

1979 tillsattes *Utredningen om forskningens och forskarutbildningens situation i den nya högskolan*³⁷ – den så kallade Andrénska kommittén efter dess ordförande Carl-Gustaf André. Chefen för Utbildningsdepartementet tar fasta på den debatt som har pågått angående forskning och forskarutbildning, mot bakgrund av forskningens påverkan av samhällsutvecklingen. Ett framträdande drag har varit kritiken mot den kvalitativa, kvantitativa och könsmässiga skevhet som kunnat förmärkas i rekryteringen till forskarutbildningen. Problem med bristande kvalitet i forskningen uppmärksammas också som

³⁷ Kommitterade: universitetskanslern Carl-Gustaf André (ordf.), teologie doktorn Gunnel André, professorn Ulla Jacobsson, teknologen Hans-Åke Jönsson, professorn Eva Klein, docenten Ulla-Britta Lagerroth, professorn Robert Magnusson, professorn Ingmar Månsson, professorn Harriet Ryd, professorn Ove Stephansson, universitetslektorn och docenten Kerstin Stråby, professorn Lars Terenius, universitetslektorn och docenten Ulla Åkerlind, docenten Harry E. Myhrberg (sekr.) samt avdelningsdirektören Hans Ottosson (bitr. sekr.) (U79 I, s. 3f).

en risk med denna utveckling (U79 I, s. 143). I direktivet hävdades också att det var

angeläget att i ett mer långsiktigt perspektiv närmare analysera och studera de förutsättningar och villkor under vilka forskning och forskarutbildning bedrivs inom högskolan och att därvid särskilt beakta högskolereformens konsekvenser för bådadera (s. 143).

Kommittén kom därför att få ett förberedande uppdrag till regeringens första forskningspolitiska proposition.

1980-talet – ett vingklippt utredningsväsende?

Under 1980-talet inträffade en minskning av antalet verksamma kommittéer, för att i slutet av decenniet ligga på närmare hälften av det sena 1970-talets toppnivåer. Kommittéereformen 1982 sägs vara en bidragande orsak, med ökade krav på en generell minskning av antalet utredningar samt kortare utredningstider (Ds 1998:57, s. 34). Reformen innebar en åtstramning av kommittéväsendet på regeringens Palmes initiativ och vissa utredningsfunktioner lokaliserades till de permanenta myndigheterna och en betydande del av de administrativa utredningarna kom att ombesörjas av ämbetsverken och som inomdepartementala utredningar. Utredningstiden för nytillsatta kommittéer skulle maximalt uppgå till två år. Ett exempel på utredningar, om än redan från 1960-talet, från centrala myndigheter var ärendet med fasta studiegångar vid de filosofiska fakulteterna (UKAS), som lokaliserades till UKÄ (Zetterberg 1990, 293f).

Strävandena att förkorta utredningstiderna fick konsekvenser för kommittéernas kunskapsproduktion i så måtto att de minskade till antalet; de hann heller inte sjösätta några större undersökningar och än mindre att implementera resultaten inom de snäva tidsramarna (Ruin 2008, s. 448). Under 1980-talet kunde också ses en tendens till mer konfliktinriktade utredningar, till skillnad från den konsensuskultur som varit kännetecknande dessförinnan. En hårdare bindning till regeringskansliet och regeringen och ett större antal reservationer kan också noteras (Zetterberg 1990, s. 289), liksom en tendens till ökad kontroll över utredningsväsendet från regeringens sida:

Det svenska kommittéväsendet framstår därmed under senare delen av 1980-talet som en mer utpräglad institution för regeringen och av mindre betydelse för det politiska systemet som helhet, både vad gäller stora politiska uppgörelser, och som mötesplats för forskning och politik. (Johansson 1992, s. 115)

1990-talet och framåt

Mot 1990-talet fortsatte tendenserna till decentralisering och ett allt större inflytande av massmedier, medan tilltron till expertauktoriteten tycktes ha minskat (Johansson 1992, s. 15). Trots detta sågs en ökad aktivitet i utredningsarbetet, särskilt i anslutning till riksdagsvalen och regeringsskiftena 1991 och 1994. I ESO-rapporten (Ds 1998:57, s. 34) förklaras detta med de nya regeringarnas ställningstaganden för kommittéarbete som en lämplig form av beredning eller att andra lämpliga alternativ saknades. Under en undersökningsperiod mellan 1988 till och med 1997 har antalet särskilda utredare ökat från 181 till 299, emedan antalet kommittéer minskat (s. 39). Andra trender under samma period var att utredningstiderna minskade samt att utredningarna fick något färre ledamöter och sakkunniga (s. 43ff). Mot bakgrund av detta framträder *Studiefinansieringen i forskarutbildningen*³⁸(U96) från 1996; en inomdepartemental utredning som fick i uppdrag att se över licentiatutbildningen med anledning av efterfrågan av en kortare forskarutbildning för avnämarnas behov:

En övergripande bedömning bör göras av arbetsmarknadens behov av och efterfrågan på personer med utbildning på nivå mellan grundläggande högskoleutbildning och forskarutbildning, den närmare utformningen av och inriktningen av en sådan utbildning, former för planering av utbildning på denna nivå samt övergripande regler i fråga om antagning, studiefinansiering m.m. för en sådan utbildning.³⁹

Vidare är uppdraget att se över studiefinansieringssystemet i forskarutbildningen, med fokus på att "[e]ndast de som kan erbjudas studiefinansiering bör antas till forskarutbildningen" (U96, s. 61). Ett nytt system ska också främja större effektivitet, ökad examination samt ökad rekrytering och genomströmning av kvinnliga deltagare i forskarutbildningen (s. 61f).

Ruin (2008) noterar en minskande betydelse för kommittéerna som arena för samförstånd under senare decennier. Orsakerna som anges är förändrade parlamentariska förhållanden och politiskt klimat, de snävare utredningstiderna samt den ökande trenden med särskilda utredare. Hela 19 av 28 utredningar som tillsattes i kulturdepartementet under perioden 2000-2006 utfördes under ledning av särskild utredare (s. 449f). Denna trend märks också i

³⁸ Denna utredning är undertecknad Göran Löfdahl, statssekreterare i Utbildningsdepartementet. För övrigt ges inga uppgifter om vilka personer som står bakom utredningsprodukten.

³⁹ Direktivet citerat i U96, s. 61.

*Forskarutbildningsutredningen*⁴⁰ (U02) från 2002, i vars direktiv departementschefen anför:

En särskild utredare skall utreda vissa frågor rörande forskarutbildningen och perioden efter doktorsexamen. Utredaren skall analysera och utvärdera hur rekrytering, urval och antagning till forskarutbildningen fungerar, analysera handledningens och handledarens roll och funktion samt granska effekterna av de förordningsändringar för forskarutbildningen som genomfördes 1998. Utredaren skall föreslå förändringar av gällande regler, om så bedöms nödvändigt, för att säkerställa en effektiv och rättssäker forskarutbildning.

I syfte att öka effektiviteten och genomströmningen i forskarutbildningen skall utredaren bl.a. analysera och föreslå eventuella förändringar av forskarutbildningens styrning och resurstilldelning och föreslå hur forskarskolor kan användas och utvecklas. (U02, s. 293)

Konklusion

Kommittéväsendets funktion som beredningsorgan har varit föremål för olika slag och grad av styrning från regeringar över tiden. Faktorer som spelar in här är majoritets- eller minoritetsregeringar, utredningsärendets politiska betydelse och det allmänparlamentariska läget. En generell tendens är att benägenheten att styra kommittéarbetet har ökat under senare decennier, vilket korrelerar med den ökande andelen särskilda utredare (Ruin 2008, s. 451).

I fråga om utredningarnas kunskapsproduktion tycks ställningen varit stark under perioden fram till 1970-talet, men enligt Johansson (1992) kom utredningsväsendets samförståndsanda och gedigna kunskapsproduktion gradvis att erodera (Johansson 1992). Även den politiska tyngden har sjunkit, som ett resultat av en minskad tendens till kompromisser inom utredningarna. De förkortade utredningstiderna medförde att regeringar i högre grad har fått förlita sig till expertisen inom myndigheter och regeringskansliet (Amnå 2010, s. 558). Amnå påstår att den ökande andelen särskilda utredare och det forcerade utredningsarbetet har gjort att de framtagna beslutsunderlagen riskerar att bli för svaga och frågan måste utredas vidare och i förlängningen rent av avgöras utanför riksdagens kontroll genom partiledaröverläggningar (s. 558).

De tidigare universitetsberedningarna tillsattes mot bakgrund av den kraftiga expansionen av de svenska universiteten under efterkrigstiden. Dessa ambitiösa utredningar, som tog ett helhetsgrepp om det högre utbildningsväsendet

⁴⁰ Sammansättning: prorektorn och professorn Margareta Norell Bergendahl (särskild utredare) samt docenten Wanda Klintberg (huvudsekr.) (U02, s. 4).

och forskningen kan i det närmaste betraktas som forskningsprogram.⁴¹ U45 och U55 hade också en omfattande representation av akademiker – och i mindre utsträckning – ämbetsmän. I en anda av rationell organisation fick U63 uppdraget att se över specifikt forskarutbildningen och forskarkarriären. Man torde nu stå på kulmen av utredningsväsendets kunskapsproduktion. FUN tillsattes 1974 i en tidsanda präglad av byråkratisering, sektorisering, utbildningsplanering och -dimensionering. Denna kommitté hade en nära jämn sammansättning av akademiker och politiker. Både U63 och FUN hade tillkommit delvis efter intresseorganisationers påtryckningar vilket demonstrerar deras ställning i svensk politik. Under 1970-talet ökade också kvinnornas deltagande i kommittéarbetet.

Under kulmen av utredningsväsendets höga aktivitet, sammankallades under en borgerlig regering den Andrénska kommittén, vars sammansättning nästan uteslutande var akademisk. Förklaringen till 1980-talets glapp av utredningar om forskarutbildningen står sannolikt att finna i utredningsväsendets allmänna nedgång samt att regeringens forskningspolitiska propositioner kom att bli en återkommande kanal för att behandla forskningsfrågor. Under 1990-talet tog utredningsväsendet fart igen, men med krav på snabbare och mindre omfattande utredningar, vilket den inomdepartementala utredningen U96 kan ses som ett tecken på. Sist i sviten av utredningar framträder U02 med dess särskilda utredare, som kan ställas mot den andra polen, U45 med en omfattande kommittésammansättning. Dessa utredningar ligger för övrigt först och sist i sviten och får visa på den förändring det svenska kommittéväsendet har genomgått under femtioårsperioden.

Utredningar som genre och text

I denna, kapitlets tredje och avslutande del, presenteras hur SOU har använts som empiriskt material i forskning som ligger nära min egen. Att studera en frågeställning med offentliga utredningstexter som empiriskt material är ingen ny företeelse. En relativt omfattande forskning har ägt rum i Sverige inom denna tradition. Denna, som i stor utsträckning utgörs av doktorsavhandlingar, kommer att presenteras i syfte att kartlägga de eventuella förtjänster och svårigheter, som kan möta i studiet av kommittébetänkanden, samt hur jag förhåller mig och eventuellt distanserar mig från hur denna forskning gör bruk av SOU-material. Därefter tar jag ställning till vilka sätt som kan vara fruktbara att presentera utredningsmaterial på, tillsammans med de förhållan-

⁴¹ Se även Wisselgren (2008) om Befolkningskommissionen under 1930-talet.

den jag redan diskuterat rörande kommittéväsendet och statliga utredningar i allmänhet. För att finna idéer till hur en studie av SOU kan genomföras kan det vara lämpligt att ta spjärn mot tidigare studiers upplägg.

Studier av SOU

– från STS och (idé)historia till sociologi och utbildningsvetenskap

Undersökningar av kommittéer och dess betänkanden för att skildra uppfattningar om en viss fråga har utförts inom en rad discipliner. Ett par författare, som med vetenskapsteoretiskt intresse studerar offentliga utredningar är idéhistorikerna Per Wisselgren och Jenny Eklöf, som båda uppmärksammat kommittéväsendet i relation till gränsmetaforer inom STS-fältet. Wisselgren (2008) visar hur utredningsväsendet kan betraktas som en gränsson eller transaktionssfär (*trading zone*) mellan vetenskap och politik genom ett fallstudium av Befolkningskommissionen från 1930-talet, vari i synnerhet Gunnar Myrdal var en tung aktör genom sitt gränsarbete⁴² mellan vetenskapens och politikens områden. Kommissionen, som enligt Wisselgren var en av det svenska 1900-talets mest tongivande och omfattande utredningar, beskrivs som en gränsorganisation med ett eget forskningsprogram (s. 113).

Eklöfs (2007) avhandling *Gene Technology at Stake: Swedish Governmental Commissions on the Border of Science and Politics*, syftar till att följa politiska uppfattningar om genteknologi under 1900-talets två sista decennier. För detta arbete står tre offentliga utredningar i centrum – både dess betänkanden och inre arbete. Begreppen *risker* och *etik* utgör analytiskan och metoden är närläsning av utredningarnas arkivhandlingar, officiella dokument samt i någon mån presstext. En utgångspunkt är kommittéer som arenor för möten mellan politik och vetenskap (s. 13f). När det varit görligt har Eklöf försökt att öppna de *svarta lådor*, som kommittéer och dess betänkanden kan var exempel på, genom att studera arbetsprocesserna i dem via interna dokument. Analysen relateras till den allmänpolitiska och vetenskapliga utvecklingen under tidsperioden och söker på en allmän nivå ge ”additional insights into the mutual shaping of expert knowledge, policy-making and public media debate” (s. 14). Hur gränsen mellan politik och vetenskap dras är central för studien och här spelar betänkandena en viktig roll i detta samspel. Därtill förstår Eklöf den offentliga kommittén som en gränsorganisation

⁴² Gränsarbete (*boundary-work*) är ett begrepp och en teoribildning, förknippad med sociologen Thomas Gieryn (1983, 1999). Den bygger på metaforer som kartor och kartritande och är ett redskap för att studera vetenskapens retorik kring frågor såsom: Var dras gränsen mellan vetenskap och icke-vetenskap? Vem drar vetenskapens gränser och vem är att betrakta som forskare?

(Eklöf 2007, s. 33ff). Avhandlingen är empiridriven och författaren hävdar att inget särskilt teoretiskt perspektiv ledsagade analysen initialt, utan var något som fick växa fram under arbetets gång (s. 39).

Naturligen har man också inom historieämnenas forskning gjort bruk av SOU-material. Historikern Sara Edenheims avhandling *Begärets lagar* (2005), behandlar ett empiriskt material bestående av offentliga utredningstexter angående homosexualitet, transsexualism och intersexualism och hur dessa begrepp definieras och artikuleras, samt förändras över tid (1934-2001). Även i denna avhandling görs en tematisering; här med utgångspunkt i begreppen *abjektion* och *interpellation*, organiserad under en större diskursiv helhet efter begreppen *uteslutande* och *möjliggörande* i relation till respektive utredning. Materialurvalet har grundats på ett par innehållsmässiga principer, vilket har resulterat i ett urval av nio utredningar (s. 20).

Utöver Edenheim kan ett par andra studier om identitetsfrågor och kroppslighet registreras. Idéhistorikern Erika Alm (2006), studerar talet om människokroppen i, i huvudsak tre, utredningstexter från 1960- och 70-talen. Denna avgränsning i materialet sägs vara av praktisk art (s. 15). Motioner, propositioner, remissvar och myndighetsskrivelser är kompletterande analysmaterial (s. 12). Alm betraktar offentliga utredningstexter som en egen genre och beskriver materialet som juridiskt och blir särdeles intressant då det inom denna genre ställs krav på begreppslig entydighet inom utredningsområdet (s. 12). Alms metod är närläsning ”med fokus på den polyfona karaktären i talet om kroppen”, vilken sägs vara utmärkande för genren (s. 17).

Familjehistorikern Carolina Jonsson Malm (2011), står objektsmässigt nära Alm, när hon i en avhandling undersöker frågor kring adoption och assisterad befruktning i ett tjugotal betänkanden från offentliga utredningar under perioden 1953-2007. Produkter av departementens interna utredningar (åtta till antalet), dvs. från Departementsserien, används som kompletterande forskningsmaterial, då dessa sägs fylla en till kommittébetänkandena likartad funktion (s. 27). Även författaren till denna avhandling har tagit fasta på en tematisering av materialet. Ytterligare till utredningarna relevanta dokument (t.ex. motioner och propositioner) har gallrats ut. Betänkandenas mottagande och eventuella implementering ingår alltså inte i studien, som har en diskursanalytisk och genealogisk ansats: ”Det genealogiska arbetet i den här avhandlingen består i att jag söker efter samband mellan de olika utredningstexterna för att synliggöra de diskurser som kommer till uttryck och släktskapet mellan dessa diskurser.” (s. 22)

En annan idéhistorisk avhandling står Maria Johansen (2005 [2004]) för, i vilken hon undersöker talet om Sveriges underrättelse- och säkerhetstjänst i offentliga utredningar under 1900-talets senare delar. Johansens text i *Res Publica* (2003) har samma tema. I denna identifieras minst två berättelser som förenar utredningstexterna – en inkluderande och en exkluderande. Läsningen av betänkandena har systematiserats utifrån tre skikt som framkommit av relationerna mellan de båda berättelserna. I utredningarna om underrättelse- och säkerhetstjänst framstår vissa skillnader dem emellan p.g.a. sammansättningen av ledamöter och det historiska sammanhanget. Gemensamma element står dock att finna i ”förenande rationaliteter” (s. 23) eller teman. Undersökningens tillvägagångssätt i Johansens avhandling (2005 [2004]), beskrivs som en slags tematisering:

I den följande analysen kommer jag således att läsa utredningarna som en enda sammanhängande text och främst intressera mig för de mönster som, med viss variation, går igen i de olika utredningarna, trots avståndet mellan dem. (s. 206)

Den sociologiska disciplinen kan också uppvisa undersökningar som gör bruk av utredningsväsendets rika material. Liksom Alm (2006), gör Catrine Andersson (2011) bruk av närläsning, men här i en avhandling som behandlar äktenskapets diskurser i SOU mellan seklet 1909 och 2009, med tonvikt på äktenskapsbegreppets förändringar. Metodologiskt kombineras Foucaults arkeologi och diskursanalys, samt Reinhart Kosellecks begreppshistoria (s. 34). Undersökningen baseras på ett tiotal utredningstexter, inramade av ytterligare ett antal SOU för att ge en bild av händelseförloppet. Andersson diskuterar urvalsproblematiken och andra, utöver kommittébetänkandena, relevanta dokument och kommer fram till att de senare har en annan uppbyggnad, längd och detaljnivå, varför en dokumenttypologisk avgränsning dras vid utredningstexter (s. 30).

En annan sociolog, Åsa Lundqvist (2007), studerar i *Familjen i den svenska modellen*, den svenska familjepolitikens framväxt och utveckling mellan 1930-1975. Här spelar produktionen och användningen av vetenskaplig kunskap stor roll för politikområdets utformning. Kommittéväsendet identifieras som en betydande institutionell aktör i dessa strävanden. Primärmaterialet utgörs av kommittébetänkanden kompletterat med övrigt riksdagstryck för att kontextualisera mot beslutsfattande och debatter på området. Analysen är tematiserad för att ge kontinuitet i framställningen.

Inom det utbildningsvetenskapliga fältet har pedagogen Ulf Olsson (1997) författat en avhandling – *Folkhälsa som pedagogiskt projekt* – i vilken bilden

av hälsoupplýsning i statliga utredningstexter tecknas. SOU under perioden 1930-talets mitt till början av 1990-talet studeras med hjälp av Foucaultinspirerad diskursanalys. Det är uteslutande kommittéernas betänkanden som analyseras och Olsson konstaterar i det sammanhanget att meningsmotsättningar inte framkommer i SOU (såvida det inte förekommer reservationer), vilket innebär att vissa förhållanden förs fram i ljuset, medan andra hamnar i skymundan (Olsson 1997, s. 47). Andra identifierade problem är variationen av kommittéväsendets allmänna tyngd under den undersökta perioden, liksom utredningsprodukternas omfattning och ändamål. Författaren har inga ambitioner att kronologiskt beskriva händelseutvecklingen, utan betraktar i stället varje enskild text som en del av en diskurs. Framställningen organiseras tematiskt (med utgångspunkt i materialet), efter dekonstruktion av utredningstexten, följt av konstruktion av en ny text under teman som Olsson funnit ”intressantast i ursprungstexterna” (s. 49). Detta ger intrycket av en tämligen godtycklig tematisering.

Stina Hallsén (2013), slutligen, studerar svensk lärarutbildningspolitik genom policyanalyser; dels av kommittédirektiv, dels av betänkanden och departementsskrifter. Läroplansteori är den teoretiska utgångspunkten och argument- och innehållsanalys är metoden där både manuell och maskinell analys tillämpas (s. 82). Det är förhandlingarna på policynivå snarare än den faktiska realpolitiken som står i centrum (s. 59). Även om studien ledsagas av ett övergripande teoretiskt perspektiv är Hallsén öppen för att behandlingen av empirin avkastar nya analyskategorier (s. 83).

Låt mig nu gå över till hur denna forskning, som gjort bruk av SOU-material, kan ge vägledning i ställningstagandena kring hur utredningsmaterialet kan analyseras i föreliggande studie.

Att studera offentliga utredningstexter

Alm (2006, s. 12), framhåller att offentliga utredningsprodukter kan beskrivas som en särskild litterär genre. En annan egenhet är att kommittébetänkanden ofta blir till tämligen ”utslätade” texter, som ett resultat av de kompromisser som måste till för att kunna redovisa en någorlunda enhetlig utredningsprodukt. I föreliggande avhandling behöver detta emellertid inte vara en nackdel när det kommer till att finna tecken på en persona, eftersom konturerna av denna torde framstå desto skarpare om utredningen kan uppvisa enighet.

Men meningsmotsättningar kan också anta formen av särskilda yttranden och reservationer och blir då till en kontratext till majoritetstexten (Johansen 2005

[2004], s. 195). Utredningsgenren har emellertid inte visat sig vara helt problemfri att ge sig i kast med, exempelvis i relation till teoretiska utgångspunkter och tematisering av utredningsmaterialet. Andersson (2011) pekar på de svårigheter som möter när detta ska studeras; särskilt det praktiska förfaringssättet att utföra en relevant läsning utifrån teorin, som ska resultera i en fruktbar analys (s. 33). Ett av problemen med en teoridriven analys, som Andersson sätter fingret på, är svårigheterna att hitta det som eftersöks, beroende på att betänkanterna inte är tillräckligt omfattande eller tar upp andra aspekter som inte ryms inom de teoretiska antagandena. Jag gör bedömningen att de sju studerade utredningarna om forskarutbildningen är tillräckligt ansenliga för att persona(e) ska kunna framträda, genom de formativa faser som manifesterar forskarutbildningens förutsättningar. Med detta sagt kvarstår dock en risk att vissa delar av materialet inte är tillräckligt rikt för att kunna relateras till begreppet persona, alternativt att begreppet inte förmår fånga in all empiri. Återstår att se hur detta tar sig ut i analysen.

En annan fråga är om materialet ska systematiseras utifrån teman eller kronologiskt, och vilken ände man ska nalkas det. Olsson (1997, s. 49) beskriver vedermodorna med detta arbete:

Jag har också provat möjligheten att helt avstå från periodisering och istället försökt bygga upp avhandlingens olika kapitel kring ett antal teman, exempelvis subjektskonstruktion, och utifrån dem analysera och jämföra utredningarna, oberoende av vilken tidsperiod de representerar. Vidare har jag övervägt att läsa historien baklänges genom att börja i nutidens diskurs eller diskurser för att sedan följa spåren bakåt. Anledningen till att jag slutligen fastnade för en disposition som fokuserar diskurserna och samtidigt periodiserar historien framlänges, var att jag inom ramen för denna uppläggnings fann ett överskådligt sätt att presentera materialet på.

Föreliggande studies uppläggnings korresponderar i någon mån med Olssons ovan. För ett rent kronologiskt framställningssätt talar det gängse tillvägagångssättet i en historisk studie, dvs. att starta från nollpunkten och sluta i närtid. Med detta fokus skulle en kronologiskt trogen framställning uppnås, som ställer utredningarna och deras kontext snarare än skapandet av doktorandens persona(e) i centrum. Den uppläggnings jag har kommit att stanna för är en kombination av det tematiska och det tidsbundna, vilket sätter skapandet av personae främst, men som inom respektive empiriskt kapitel, till största del organiseras kronologiskt.

Diskursanalys framstår som en vanlig metodologisk utgångspunkt i studier av SOU,⁴³ och ger fördelen att kunna avkasta en analys som inte nödvändigtvis behöver ta hänsyn till händelseförlopp och realpolitik bortom de analyserade texterna. Nackdelen blir då att den större omgivande kontexten riskerar att hamna i skymundan eller rentav utebli. I denna avhandling kommer utredningarna inte att betraktas som diskurser; det är inte utredningarna i sig som är av övergripande intresse, utan snarare hur doktoranden som personae kan lyftas fram, mot bakgrund av den forsknings- och utbildningspolitiska kontexten. Likaså är närläsning ett vanligt förekommande förfaringssätt, men det framstår ofta som oklart vad metoden innebär i detalj. Den härstammar från litteraturvetenskapen och innebär en textnära, noggrann läsning, men närmare precisering än så avkunnar inte den tidigare användningen av metoden i studier av SOU. I någon mån utför jag i avhandlingen en närläsning med den forsknings- och utbildningspolitiska kontexten som fond.

Antalet betänkanden och dess omfattning är ett annat förhållande som kan begränsa tillämpningen av teorier, metoder och ansatser i stort. I mitt fall är materialet begränsat till drygt femton relevanta utredningsprodukter från sju utredningar spridda över ett halvt sekel. Andra har studerat långt fler skrifter, medan någon valt att fokusera endast på ett par texter. Ett studium av mycket omfattande textmassor riskerar att tappa i analysdjup, medan fördelarna ligger i ett större underlag till jämförelser över tid. Ett mindre textunderlag tillåter å andra sidan en djupare penetrering, men kan förlora i bredd.

I skörden av tidigare forskning, som gör bruk av SOU, har tematisering av materialet varit en återkommande fråga och denna har gjorts efter teoretiska såväl som empiriska och praktiska överväganden. Att tematisera materialet och samtidigt ge en gedigen kronologisk skildring, och att vara teorin trogen, är en svår balansgång. Olsson (1997) gav uttryck för dessa överväganden. Beskrivningen av forskningsprocessen har för övrigt i flertalet studier av SOU redogjort för en trevande start. Tematisering kan ske på praktisk grund (Alm 2006), eller tillåtas växa fram organiskt: ”Andra kategorier har lagts till under analysens fortskridande utifrån källornas innehåll. Det har alltså i analysen funnits en öppenhet för att empirin inte alltid enkelt låter sig inordnas i de på förhand skapade kategorierna.” (Hallsén 2013, s. 83)

Ett annat förhållande att ta ställning till är om det empiriska materialet ska begränsas till kommittéernas utredningsprodukter (betänkanden) eller om

⁴³ Diskursanalys är också ansatsen hos Cato (2012) och Berggren (2013), vilka dock inte uteslutande studerar SOU.

andra källor ska komplettera bilden, dvs. gå utöver *talet om* en fråga i en given textmassa. Här har de tidigare studierna något olika ansatser. En analys kan inkludera andra policydokument såsom reform- och lagtexter, eller mer detaljerade undersökningar av kommittéarbetet genom intervjuer och arkivstudier, alternativt utredningarnas mottagande, t.ex. via presstext och remissvar. Med intervjumetoden tillkommer även problemet med att ett stort antal ledamöter inte längre är i livet. Jag har stannat vid att koncentrera studien till kommittébetänkanden som primärmaterial, vilka sätts in i en vidare historisk forsknings- och utbildningspolitisk kontext, och kompletteras med propositionstexter och sekundärlitteratur. Betänkanden kan ge, som nämnts tidigare, en tydligare samstämmighet som ger en skarpare bild av hur doktoranden fått sin persona.

De byggstenar som konstituerar en persona i utredningar om forskarutbildningen har erhållits, dels genom den tidigare forskningens resultat,⁴⁴ dels genom vad som framträder som centrala teman i utredningsmaterialet. Mitt tillvägagångssätt att studera kommittéernas slutprodukter (betänkanden) i sin enskildhet och låta empirin styra tematiseringen avviker inte från praxis i den tidigare forskningen. Om man betraktar doktorandens personae som något i utredningarna förborgat, blir arbetet med att blottlägga denna skapelse liktydigt med att öppna utredningarna, som vore de svarta lådor.

Avslutning

I detta kapitel har jag presenterat vad som utmärker det svenska utredningsväsendet och betänkanden som empiriskt material, samt de möjligheter och svårigheter som vidlåder analysen av detta. Den tidigare forskning som gjort bruk av SOU som empiriskt material har introducerats, liksom de egenheter som hör till genren. Kommittéernas sammansättning, personliga agendor hos ledamöterna, den allmänna debatten etc. tillhör en annan fas i lagstiftningskedjan och kommer således inte att undersökas såsom konstituerande av en persona i föreliggande avhandling. I de tre följande empiriska kapitlen skrider jag till handling och visar hur betänkanden om svensk forskarutbildning har genererat doktorandens persona(e) medelst tre övergripande aspekter av verksamhetens organisatoriska förutsättningar, nämligen rekrytering, tid och arbetsmarknad.

⁴⁴ Dvs. att de brännande kategorierna som konstituerar en forskarpersona via forskarutbildningens förutsättningar, ständigt varit återkommande i litteraturen. *Se vidare avsnittet om tidigare forskning, s. 14.*

Kapitel 4. Rekrytering

Detta kapitel är det första av tre, där hur den forskarstuderande ges en persona ska analyseras. Denna första fas handlar om tillblivelsen av doktoranden genom rekryterings- och finansieringsaspekter i forskarutbildningen. Kapitlet inleds med ett kronologiskt ordnat avsnitt om den allmänna rekryteringsproblematiken och de forsknings- och utbildningspolitiska strömningar som omsluter den. I kapitlet undersöks *vem* det är som ska förverkliga utredningarnas ambitioner. Det är inte fråga om en specifik individ med ett namn på institutionsnivån och inte heller den helt osynliga doktoranden i den stora metaberättelsen om forskarutbildningen i efterkrigstidens Sverige. Denna diskrepans ska fyllas med den aspekt av persona(e), som bäst kan uppfylla de förutsättningar för forskarutbildningen som utredningarna presenterar. I detta kapitel analyseras alltså en specifik del – rekryteringen – till forskarutbildningen och vad detta innebär för konstruktionen av en persona.

En fond – den expansiva forskningspolitiken

Socialdemokratin efter andra världskriget hade stort intresse av, och stor tilltro till, vad forskningen kunde åstadkomma för samhällsutvecklingen.⁴⁵ Av stor betydelse var också statsminister Tage Erlanders personliga intresse för forskning. 1954 hölls en forskningskonferens på sommarresidenset Harpsund och året därefter hölls den så kallade Rigoletto-konferensen i Stockholm, som sammanförde forskare, politiker, näringslivs- och fackförbunds företrädare. Dessa diskussioner resulterade i 1955 års universitetsutredning, som skulle undersöka hur universitetsvärlden borde rusta sig för den expansion av forskning och högre utbildning som väntade. Utredningen andades utvecklingsoptimism med forskningens bidrag till ekonomisk tillväxt och samhällsframsteg i blickfånget (Premfors 1986, s. 14). Kommittén skriver att de svenska forsk-

⁴⁵ Innan andra världskriget tyder det mesta på att det inte fanns något större politiskt intresse för de svenska universitetens förehavanden och i synnerhet inte för rekryteringen av forskarstuderande, som handlade om reproduktionen av den lilla skaran professorer (Odén 1989, s. 93). Det fanns knappast heller en övergripande forskningspolitik (Premfors 1986, s. 11). I kölvattnet av den ekonomiska depressionen fanns farhågor om övertaliga akademiker och en utredning tillsattes 1933 angående universitets- och högskolestudenters sociala och ekonomiska förhållanden. Detta var början till ett ökat politiskt intresse för forskning och högre utbildning i Sverige (s. 11). Det tyder också på ett intresse för vilken typ av person som skulle förverkliga landet som kunskapsnation.

ningssatsningarna är relativt blygsamma ekonomiskt sett, nämligen 0,7 procent av BNP, varav omkring hälften är offentligt finansierad forskning.⁴⁶ Den fördubbling av denna andel som utredningen anser vara rimlig förhindras dock av

att ökade forskningsresurser endast så småningom kan mobiliseras. Att i detta avseende genomföra en så snabb och stor utveckling som möjligt blir enligt utredningens uppfattning den naturliga målsättningen för samhällets politik. Det finns ingen risk för att man därvid kommer att gå utöver vad som i jämförelse med andra samhällsutgifter är räntabelt. (U55 V, s. 18)

Ett annat citat får illustrera det expansiva läget, framstegsoptimismen, de krävande insatserna på forsknings- och utbildningsområdet samt den brist-situation som identifieras angående akademiskt utbildad arbetskraft:

Om vi får leva i fred, lovar oss teknikens män ett nästan nytt samhälle inom loppet av några decennier. Nationalekonomerna räknar samtidigt med att i detta nya samhälle standarden mycket väl kan bli dubbelt så hög som den vi nu har. [...] Skall vi kunna se fram mot ett samhälle som inte bara är rikare, mätt i produktion, utan även lyckligare, krävs ökade insatser inte bara på det tekniska området utan på alla de områden som är representerade inom akademisk utbildning och forskning. (U55 I, s. 13)

Detta mycket dynamiska skede i svensk efterkrigshistoria krävde extraordinära insatser på forskningens och utbildningens områden. Både skolvärlden och industrin påkallade ett allt större behov av forskarutbildad arbetskraft och det rådde brist på högutbildade inom flera sektorer. Den förväntade tillströmningen av gymnasieelever ställde krav på fler lektorskompetenta lärare, liksom näringslivets behov av forskarutbildade för kvalificerade FoU-uppgifter. Nationen efterfrågade alltså en ny typ av yrkesforskare för samhällets olika funktioner och inte enbart en akademiker som kunde sörja för universitetens fortlevnad. Gösta Malm, ordförande i Utredningen rörande den tekniskt-vetenskapliga forskningens ordnande, uttryckte 1941 att bristen på forskare var den fråga kommittén borde behandla mest skyndsamt (Pettersson 2012, s. 49).

En ökad forskarrekrutering var en prioriterad åtgärd även i 1955 års universitetsutredning, som konstaterar en ökning av antalet deltagare i forskarutbild-

⁴⁶ Som jämförelse kan FoU-satsningarna för 2013 redovisas, vilka var ca 3,3 % av BNP (OECD u.å.).

ningen, men tendensen är ändå en nedgång i proportion till grundläggande examina. Mot denna trend går det efterkrigstida samhällets mer betydelsefulla områden, nämligen de medicinska fakulteterna och fackhögskolorna med ökande licentiat- och disputationsgrad i förhållande till grundexamina (U55 I, s. 165). Detta är symptomatiskt för det moderna samhällets nya och breddade forskarroll, där den forskarstuderande ska avlägga examen i rask takt och inte i för hög ålder.

Den ökade tillströmningen på alla skolstadier, inte minst som ett resultat av de stora födelsekullarna under och efter andra världskriget, hade resulterat i lärarbrist och motiverade utbyggnad av forskning och forskarutbildning, något som i sin tur ställde krav på en ökning av antalet forskare och handledare i forskarutbildningen (s. 18). Utredningen skriver att var och en som har grundutbildning och ”som visat fallenhet och intresse” (s. 173), bör om möjligt ges förutsättningar att genomgå forskarutbildning genom stipendiering eller anställning. Värdet av forskaren i det moderna samhället demonstreras av utredningens formulering att ”[v]årt samhälle har inte råd att avstå från de tjänster som en forskarutbildad person kan tillhandahålla” (s. 173). De naturliga rekryteringsplatserna för dessa personer är universiteten och högskolorna, anser kommittén, men konstaterar också att det inte enbart är i denna sfär som en framtida forskare har sin utkomst. En större rekrytering till externa verksamheter är också en prioriterad fråga, även om grundforskningen alltså också betraktas som betydelsefull för de vetenskapliga avancemangen (U55 V, s. 19).

Den betydelsefulla roll som forskarrekruteringen spelade under efterkrigstidens Sverige härstammade från en mycket stark tro på forskningens roll för att förändra samhället. Den blivande forskaren fick här rollen av en i det närmaste frälsargestalt. I praktiken var denna gestalt ofta en välboren ung man. Den grannliga uppgiften blev att rekrytera forskarstuderande till forskarutbildningen. Ofta var det liktydigt med att professorn pekade ut vem denna person var. Det är vad man benämner som *forskarbegåvning* som framträder som det utmärkande för den som ska få tillträde till forskarutbildningen. Inom det kollegiala professorsväldet var ämnesföreträdaren den som ansågs vara garanten för att identifiera dessa personer och knyta dem till sitt seminarium utan hjälp av någon särskild kodifierad kompetens. Därför fanns en utbredd uppfattning om att professorn skulle behålla kontakten med studenter i grundläggande utbildning för att på ett tidigt stadium kunna ta sikte på möjliga kandidater, som annars riskerade att hamna i radarskugga. I U55 avspeglas detta i en önskan att professorerna meddelar viss undervisning på grundnivån, vilket motiveras med just dess rekryteringsfrämjande effekt (U55

I, s. 96). Den minskade kontakten mellan professorer och studenter utvecklades till ett rekryteringsproblem. 1963 års forskarutredning påstår att den allt större skaran studenter bidrar till minskad kontakt mellan professorer och studenter och därmed begränsade möjligheter till att identifiera dem man anser kan rekryteras som forskarstuderande. ”Kreativ förmåga” är en egenkap som anses vara inneboende hos framtida doktorander, men det krävs att de personer som har denna begåvning kan skiljas ut. Därför anser även U63 att professorn inte får tappa kontakten med grundstudenterna:

Då forskning består i originellt nyskapande är särskilt den senare av dessa komponenter [kreativ förmåga] av vikt i en doktorands begåvningsutrustning. En forskarhandledare måste därför på ett inte alltför sent stadium få klarhet om sina elevers forskarbegåvning. Då studerandeantalet på lågstadiet [grundnivåerna] emellertid kan förväntas öka mycket snabbt i många ämnen, kommer forskarhandledaren sannolikt att framdeles äga betydligt sämre kännedom än för närvarande om sina doktoranders förutsättningar som vetenskapsmän vid början av deras forskarutbildning. Detta beror helt enkelt på att han haft alltför få tillfällen till kontakt med dem under deras studier till basexamen. Exempel på sådana förhållanden finns redan inom flertalet större examensämnen vid de filosofiska fakulteterna. I viss utsträckning kan dessa olägenheter kompenseras med den intensifierade forskarhandledning som utredningen föreslår. (U63 I, s. 55)

En bredare rekryteringsgrund

En politiskt medveten studentrörelse växte fram under 1960-talet. I USA var det Vietnamkriget, medborgarrättsrörelsen och förlegade universitetsstrukturer som stod i förgrunden för uppmärksamheten. Sittstrejker och demonstrationer blev ett inslag i den akademiska miljön. Kopplingen mellan universitetsvärlden och krigsmakten genom finansdepartementets stöd till militärforskning, blev föremål för omfattande demonstrationer. Viss sådan forskning drevs iväg från universiteten till följd av protesterna (Geiger 1993, s. 238f). I stället för militariserad vetenskap efterlystes forskning som kunde bidra till att lösa sociala problem och miljöfrågor, dvs. att främja mänskliga framsteg snarare än att producera vapen och bidra till förödelse (Leslie 1993, s. 233). Protesterna spreds över västvärlden och i Sverige ökade kritiken mot naturvetenskap och teknik, vartill miljöförstöring och Vietnamkriget bidrog. Kårhusockupationen i Stockholm 1968 var en manifestation av denna studentrörelse och hade sin upprinnelse i missnöjet med 1968 års utbildningsutredning och UKAS (Kim 2014, s. 39). Det fanns en diskrepans mellan den av ett fåtal personer formulerade forskningspolitiken och folkviljan:

Forskningen har inte riktats in på de mest elementära problemen för majoriteten av jordens befolkning, som dag för dag förtärs av svält, sjukdomar och död i en omfattning som aldrig någonsin skådats i mänsklighetens historia. (Annerstedt 1972, s. 9)

En ökad medvetenhet hos befolkningen i stort om möjligheterna att styra forskningsresurserna mot brännande samhällsmål, i stället för att gynna banker och storföretag, hade lett till krav på en mer socialt ansvarstagande och alternativ forskning, enligt Annerstedt (s. 9). Den högre utbildningen höll samtidigt på att läggas om från elit- till massutbildning (se Trow 1973). Under 1970-talet konstaterades att studerandematerialet skulle komma bli mer heterogent än tidigare, dels till följd av det vidgade högskolebegreppet, där traditionellt icke-akademiska utbildningar skulle knytas till universiteten och högskolorna, dels p.g.a. en ökad andel äldre studerande från yrkeslivet. Detta aktualiserade principen om återkommande utbildning, som är bärande i Forskarutbildningsutredningen (FUN) från 1974 (U74 I, s. 112). Principen lanserades i U68. Lillemor Kim, tidigare verksam vid UKÄ, beskriver den enligt följande:

Redan tidigt i utredningens arbete hade *återkommande utbildning* aktualiserats som en lösning på flera viktiga policyfrågor [och] som en strategi för att anpassa arbetskraftens utbildningsprofil till arbetsmarknadens efterfrågan, ett sätt att avlänka de studerande mot mer yrkesinriktad utbildning och samtidigt som en strategi för ökad jämlikhet mellan generationerna. Det var en lösning som kombinerade systemtänkande med jämlikhetssträvan och bär därmed mycket av [universitetsklansler Hans Löwbeers] signum. (Kim 2014, s. 50)

Doktrinen hade alltså jämlikhetstanken som grund och kom att bidra till ett skifte i persona från doktoranden som en ung och utvald forskaraspirant till en yrkesfaren, men akademiskt ovan person. Konceptet figurerade också i regeringens proposition (1975:9), där återkommande utbildning föreslås som ”en modell för individernas utbildningsplanering” (s. 2). Det skulle gälla samtliga utbildningsnivåer (U74 I, s. 112) och tog sig uttryck i bl.a. önskemål om en vidgning av rekryteringsbasen (s. 120). Detta förutspåddes ha effekter på forskarutbildningen, med ett sannolikt färre antal behöriga sökande och med större variation av studievana och förkunskaper (s. 112f).

Den socialt utjämnande utbildningspolitiken, som kulminerade under 1970-talet, skulle tillåta en större variation av doktorandens gestalt, med utgångspunkt i aspekter såsom ålder, kön, social härkomst och bostadsort. Nu öppnades för fler att kvalificera sig som doktorander. Personan skulle nu omfatta

personer som kom från andra håll än det akademiska där långa studietider och personer från yrkeslivet bidrog till att frammana en gestalt i mogen ålder.

Under 1970-talet kunde vissa mönster i studievalen förmärkas som försvårade forskarrekruteringen, nämligen valet av kortare grundkurser på bekostnad av utbildningslinjer; yrkesförberedande grundkurser i stället för fördjupande forskningsförberedande dito; högre medelålder hos nybörjarstudenterna samt ett lägre totalantal i högre utbildning. Ett rekryteringsproblem inom de filosofiska fakulteterna sågs därigenom att allt färre studerande nådde upp till de för forskarutbildningen behörighetsgivande fördjupningskurserna (U74 I, s. 116; U74 II, s. 12), vilket var ett symptom på en allmänt minskad traditionell rekryteringsbas. Därför sågs det som angeläget att bredda rekryteringsunderlaget till forskarutbildningen och ge plats åt yrkesverksamma personer samt att knyta en större del av utbildningsutbudet till forskarutbildningsnivån än vad som ditintills hade varit möjligt (U74 I, s. 120). Mindre akademiskt erfarna personer från den breddade rekryteringsbasen skulle bidra med en ny kreativ aspekt i forskarutbildningen, nämligen forskningsproblem hämtade från yrkeslivet:

Genom att de studerande får en mer varierande erfarenhetsbakgrund kan forskning och forskarutbildning tillföras nya idéer och ges en mer mångsidig inriktning. Vidare bör högskolereformen fullföljas på nivån ovanför grundutbildningen på så sätt att man kan definiera vad som fordras för övergång från alla delar av högskolan till fortsatt högskoleutbildning. (s. 120)

Att attrahera personer från yrkeslivet till forskarutbildningen ingick i ”strävan efter att få in nya studerandegrupper i forskning, forskarutbildning och påbyggnadsutbildning” (s. 124) och FUN menar att man ska ta hänsyn till yrkeslivserfarenhet som behörighetsgrund vid sidan av utbildningsmeriter vid rekrytering (s. 127). Man talar om erfarenhet från tillverkningsindustri för teknisk forskarutbildning och från sjukvård i klinisk medicinsk forskarutbildning. I experimentella ämnen hävdar utredningen att yrkeserfarna har ”bättre kännedom om tekniker och metoder inom laborativa ämnen än studerande, som kommer direkt från grundläggande studier” (s. 131). Det är tydligt hur tidens uppfattningar om industrins och arbetslivserfarenhetens betydelse gör sig gällande även på forskarutbildningens område. Det är mer oklart hur yrkeserfarenhet från det humanistiska området skulle bidra till forskarutbildningen.

FUN anser att den traditionellt disciplinorienterade universitetsforskningen äger begränsad relevans för de studerande som kommer från yrkesförbere-

dande utbildningslinjer (U74 I, s. 133). Forskningsproblem från yrkeslivet sägs kunna berika forskning och forskarutbildning genom att tillföra nya problemområden:

Genom högskolereformen förs, som nämnts, en rad utbildningslinjer med starka band med yrkeslivet in i högskolan. Utbildningar där samspelet med forskning varit svagt eller obefintligt. Genom att bygga upp ett forskningssamband också för dessa utbildningslinjer, kan man skapa kanaler för återföring av relevanta problem från yrkeslivet till forskningen inom nya områden. Genom att de studerande under studietiden får träning i att identifiera och beskriva problem i för forskning och forskare relevanta termer, kan man lägga grunden för ett mer allsidigt val av forskningsobjekt inom - och utom - högskolan. Därigenom skapas också förutsättningar för en bredare inriktning av forskarutbildningen och för förnyelse och utveckling av den grundläggande utbildningen. (s. 274)

Den nyombildade myndigheten universitets- och högskoleämbetet, fick övergripande ansvar över hart när all postgymnasial utbildning. Den nya given var att all denna utbildning skulle inordnas under det vittomspännande begreppet *högskolan*, däribland socionom-, lärar-, och sjuksköterskeutbildningarna. För övrigt fanns en ambition att yrkesinrikta all högre utbildning och dela in denna i så kallade planeringsberedningar, motsvarande fakultetsområden (Kim 2014, s. 16f). Denna idé om sektorsindelning,⁴⁷ likt den på forskningssidan, rådde även i uppfattningarna om forskarutbildningen, där behoven från flertalet yrkesfält kunde göra avtryck i personan, vilket ansågs berikande för problemgenerering inom forskarutbildningen (s. 5f).

Vid sidan om planering var forskarutbildningens dimensionering en forskningspolitisk brännande fråga. Behovet av forskarkompetent arbetskraft inom olika sektorer skulle vara en ledstjärna för resursallokering (Degerblad & Edqvist 2004, s. 412). En annan tendens var decentralisering. I och med högskolereformen 1977 indelades landet i sex högskoleregioner, knutna till respektive universitet. Dessa skulle fortfarande ombesörja grundutbildning, forskning och forskarutbildning medan de regionala högskolorna enbart erbjöd grundutbildning (Kim 2014, s. 24f).

⁴⁷ Sektoriell forskning är ”forskning som motiveras utifrån en viss samhällssektor eller näringslivssektors behov av kunskap för att främja vissa ändamål.” (UHR u.å.)

De akademiska kärnvärdena åter

Den Andrénska kommittén identifierar ett brännande rekryteringsproblem till forskarutbildningen, nämligen den låga tillströmningen på fördjupningsnivå inom stora delar av de filosofiska fakulteterna, vilket leder till bräckligt underlag för forskarutbildningen och stundom till negativ selektion (U79 I, s. 86), dvs. att personer antas i brist på annan sysselsättning. Likaså upplevdes problem med ”kvalitativa och kvantitativa ojämnheter” i rekryteringen, liksom kvinnornas lägre andel i forskarutbildningen jämfört med i grundutbildningen, samt brister i studiefinansieringen (s. 84f).

Efter att universitetssfären öppnat sig mer mot omvärlden under 1970-talet, t.ex. genom tredje uppgiften⁴⁸, vidgad rekrytering och forskningsproblem hämtade från yrkeslivet, följde under 1980-talet en period av återgång till akademiska kärnvärden och bildningsideal. Kvalitet blev det nya honnörssordet efter en period av lägre krav på avhandlingsprestationerna. Forskarutbildningen kom nu att orienteras mer mot elitsatsning för att säkerställa hög kvalitet. Detta tog sig bl.a. uttryck i skärpta bestämmelser kring antagning (godtagbara villkor beträffande handledning och studievillkor), återinförda examensbeteckningar (t.ex. licentiatexamen), samt ett återuppväckt bildningsideal, anser Degerblad & Edqvist (2004, s. 412).

Det knappa tillflödet på grundutbildningens fördjupningsnivåer fortfar att vara ett problem för att säkra ett gott rekryteringsunderlag till forskarutbildningen, menar Andrénska kommittén (U79 I, s. 85). Personan förändrades nu som ett resultat av solidare och fördjupade förkunskaper och skärpta antagningsvillkor, vilket innebar en trängre snarare än breddad rekrytering. Utredningen hävdar att den breddade rekrytering, som FUN betonade, snarare bör främjas genom satsningar inom grundutbildningen. Dessa åtgärder inkluderar ökad koncentration till ett färre antal ämnen inom vissa utbildningslinjer, större möjligheter till övergång till forskarutbildning generellt och från ämnesläroslinjerna speciellt, samt ökat fokus på individuella utbildningslinjer. Kommittén förordar utökad information om vetenskapligt arbete och debatt, liksom professorers medverkan i undervisning på grundkurser (ett eko från de äldre utredningarna) för att göra de studerande bättre rustade för forskarutbildning. Därtill föreslås en halv termins examensarbete samt fysisk samlokalisering av grundutbildning, forskarutbildning och forskning (s. 18). Härigenom skulle kandidaterna till forskarutbildningen få mer traditionellt akademiska färdigheter. Genom att vara nära och imitera forskningen överförs rollen av forskaren till studenterna – de potentiellt blivande forskarna.

⁴⁸ Om tredje uppgiften – se s. 174f.

När FUN hade betonat yrkeskunskaper hade man inte i tillräcklig utsträckning tagit hänsyn till vilka kunskaper och förmågor som krävdes för att fullborda en forskarutbildning. Nu tar Andrénska kommittén sikte på de införda fasta studiegångarna, som inte alltid varit tillräckligt fördjupande och som i vissa fall försvårat en smidig övergång från grundutbildning till forskarutbildning. Yrkesaspekten hade med andra ord fått alltför stort fokus på beaktning av förmågan att forska. Som exempel tas läkarutbildningen, som inte utformats för en följsam anslutning till forskarstudier; juristutbildningen hade avvecklat det terminslånga självständiga arbetet och ämnesläroplanen nådde inte fördjupningsnivån i någotdera av de ingående ämnena (U79 I, s. 91f). Därför önskar kommittén få till stånd en bättre förberedelse för forskarutbildningen och en fördjupning av förkunskaperna. En anknytning mellan grund- och forskarutbildning ges genom att träna upp forskarrollen på ett tidigt stadium genom att

tillgodogöra sig vetenskapliga artiklar även på andra språk än svenska. Därigenom kan man i utbildningen komma i kontakt med aktuell forskning inom breda forskningsfält.

En strävan bör vara att hos de studerande utveckla en problemorienterad attityd och träna dem inför skilda val- och värderingssituationer. Ett kritiskt och kreativt arbetssätt är en viktig förutsättning för framgångsrika forskarstudier. En allsidig genomgång av teorier, metoder och forskningstraditioner bör därför komma de studerande till del. (U79 I, s. 95)

För att rehabilitera forskarrollen skulle studenterna stimuleras till eget kunskapsökande i grundutbildningen och ett individuellt arbete om en halv termins heltidsstudier inom all grundutbildning föreslås av kommittén (s. 93, 96). Ett mer självständigt och problemlösande arbetssätt ska alltså garantera en stabilare grund för forskarutbildningen. Här handlar det om att stimulera, uppmuntra och träna för att forskarkvaliteterna ska kunna, så att säga, organiskt växa fram. Det är inte fråga om en återgång till den gamla elitismen där doktoranden som redan hade de önskvärda egenskaperna utsågs av professorerna. Uppenbarligen hade många av dem som rekryterades inom doktrinen *återkommande utbildning* inte de färdigheter som krävdes för att fullborda en lyckad forskarutbildning, med sjunkande avhandlingskvalitet som resultat.

För att konsolidera en starkare forskarroll hos studenter och blivande doktorander krävdes föredömen, exempelvis i form av forskarutbildade lärare. Forskningsresurserna vid de mindre högskolorna var begränsade, men det fanns politiska ambitioner att bygga ut en forskningsorganisation, inklusive

forskarutbildning, primärt för att tillse att högskolans lärare skulle nå doktorskompetens (Kim 2014, s. 20). Forskarrollens konsolidering fick även understöd av att den statliga blicken efter ett decennium av fokus på utbildningen (*jfr* återkommande utbildning), nu kom att riktas mot forskningen. Det kontinuerliga intresset för forskningen skulle garanteras genom de forskningspolitiska propositioner regeringen ämnade lägga fram vart tredje år.⁴⁹ ”Politiskt fanns en växande insikt om forskningens betydelse för den ekonomiska tillväxten och nya forskningsråd och forskningsstiftelser hade tillkommit.” (s. 78) Vid åren kring decennieskiftet 1990 manifesterades detta av en omriktning av det offentliga forskningsstödet mot områden där den ekonomiska avkastningen förväntades bli stor, vilket Degerblad & Edqvist 2004 (s. 414) benämner *forskning som strategisk möjlighet*. Nya högteknologier krävde alltmer forskningsinsatser, vartill medlen allokerades. Det var inom områden som rymdteknik, halvledarteknik, bioteknik och farmaci som strategiska forskningsinsatser skulle riktas och profileras mot vad som identifierades som nationella styrkeområden. Ett led i detta var att implementera samverkan mellan lärosätena och näringslivet (s. 414). För forskarutbildningens del blev idealet att både säkra den inomvetenskapliga kvaliteten och främja relevansen för avnämarna, t.ex. genom satsningar på forskarskolor⁵⁰ (s. 415). Personans inriktning försköts nu från inomvetenskapliga ideal mot mer näringslivsinriktade förmågor.

Forskningspropositionen från 1990 gav vid handen att trots landets, internationellt sett, tämligen omfattande forskningsinsatser, var andelen forskarutbildade i arbetskraften relativt ringa. Orsaken stod att finna i den stora omfattningen av utvecklings- och forskningsarbete inom industrin, men utförd med en mindre andel forskarutbildad personal (Zetterblom 1994, s. 43).⁵¹ Uppfatt-

⁴⁹ UHÄ fick av regeringen vissa beredande uppgifter inför dessa propositioner (Zetterblom 1994, s. 27), vilket sannolikt förklarar avsaknaden av utredningar om forskarutbildningen under 1980- och 90-talen efter Andrénska kommittén. För övrigt medverkade den Andrénska kommittén i utredningsuppdraget inför den kommande forskningspropositionen (Premfors 1986, s. 35).

⁵⁰ Betydelsen av begreppet forskarskola är något oklar men, förebilden står att finna i de amerikanska så kallade *graduate schools*, och som ett sätt att komma tillrätta med vissa problem i forskarutbildningen, såsom bristande effektivitet och svag arbetsmarknadsrelevans (HSV 2004, s. 14). Högskoleverket skriver: ”En forskarskola kan till exempel liknas vid en sammanhållen forskarutbildning för alla fyra åren med egen administration, egna doktorander, gemensamt kursutbud som utmärks av ett utvecklat samarbete i någon form (t.ex. med näringslivet). Men med forskarskola kan också menas till exempel gymnasiekurser, doktorandkurser, forskningsförberedande år i grundutbildningen eller någon form av samverkan inom ramen för forskarutbildningen över t.ex. institutions- och/eller ämnesgränser.” (HSV 2004, s. 13)

⁵¹ Se även kap. 6 om näringslivets avoghet mot forskarutbildade.

ningen om forskaren som i det närmaste frälsare för kunskapssamhället in-tecknades i en ambition om en fördubbling av examina i forskarutbildningen, vilket uttrycktes i forskningspropositionen. I receptet för detta fanns en främ-jad rekrytering. Regeringen menade att det fanns behov av forskarutbildade som kunde möta de utmaningar som en föränderlig värld kunde erbjuda. Här avsågs ej enbart den traditionellt akademiska arbetsmarknaden med dess forskar- och läraryrken, utan även uppdrag som utredare och andra avance-rade befattningar inom en allt större verksamhetsfär:

Utvecklingen inom den offentliga sektorn skulle samtidigt kräva ökade insatser av uppföljning och utvärdering av ofta komplicerade samhälleliga fenomen, vilket i sin tur skulle öka behoven av långsiktig och grundläggande forskning. Det privata näringslivets konkurrens med andra länder krävde likaså ökade FoU-insatser. (Zetterblom 1994, s. 43)

Forskaren skulle bli den mångsysslare som flera utredningar förespråkade, men som i praktiken hade visat sig svårt att implementera, i synnerhet inom hu-manistiska och samhällsvetenskapliga ämnesområden, medan exempelvis teknologie licentiater och doktorer ständigt kunde beredas plats inom industri och näringsliv (*se vidare kap. 6*).

Uppföljning och utvärdering var företeelser som låg i tiden och den övergri-pande idén om detta har fått benämningen *the audit society* (*se Power 1997*). Ett prestationsbaserat resurstilldelningssystem för forskarutbildningen var också i stöpsleven (Zetterblom 1994, s. 44). De återkommande rapporterna med titeln *Doktorandspeglar* var ett uttryck för utvärderingar där de forskar-studerandes studiesituation undersöktes (Kim 2014, s. 138).

Tron på den forskarutbildade som kunskapssamhällets befriare uttrycktes även i propositionen anno 1993, denna gång från en borgerlig regering, som tog sikte på en fördubblad forskarexamination till år 2000 (Zetterblom 1994, s. 44). För att nå en ökad och högkvalitativ rekrytering menade föredragan-den att insatserna måste riktas mot grundskolan och uppåt i hela utbildnings-kedjan. Särskilt skulle intresset för naturvetenskap och teknik stimuleras. En tidig forskningskontakt under grundutbildningen och självständigt problemlösande skulle bli receptet för att öka intresset för forskarutbildningen. Ge-nom att öka antalet disputerade gymnasielärare skulle intresset för högre akademiska studier väckas på ett tidigare stadium (s. 53).

Dessförinnan hade UHÄ gett ut en rapport inför forskningspropositionen 1990, vari konstaterades att det inom det humanistiska och samhällsveten-

skapliga forskarutbildningsområdet rådde överbeläggning i förhållande till resurserna. Att spärra utbildningen var inget som förordades då man inte ville att potentiella doktorander skulle sällas bort genom en sådan åtgärd. Lärosätena framhöll att en viss kritisk massa krävdes för en fungerande seminarieverksamhet i forskarutbildningen (Zetterblom 1994, s. 45). Här fanns det en diskrepans mellan officiella ideal och praktisk verklighet där lärosätena inte hade något intresse av att lägga band på rekryteringen. Spärrmekanismer kom också att bli ett tema i betänkandet från U96 – utredningen som hade fått i uppdrag att se över studiefinansierings- och examineringsfrågor i forskarutbildningen. De öppna portarna till forskarutbildningen hade lett till ett överintag av ofinansierade forskarstuderande. Utredaren identifierar ett ofta förekommande annorlunda betraktelsesätt beträffande antagningen till forskarutbildningen, visavi den som gäller för grundläggande studier. När det gäller den förstnämnda brukar personer antas, ofta på osäkra villkor, oavsett de formella förutsättningarna och resurserna för handledning, finansiering etc., medan antagningen till studier på grundnivån är mer reglerad (U96, s. 32f).⁵² Utredaren önskar en skärpning av dimensionering och antagning samt ett förtydligande av vilka åtaganden som kan förväntas av doktoranden (s. 34). Antagningen ska normalt avse heltidsstudier, där utlysningar bör göras nationellt och ökad information meddelas av Högskoleverket (s. 38).

U96 förordade en återgång till att anta dem som förmodades mer framgångsrikt kunna genomföra forskarutbildningen genom utökade förberedelser på grundnivån. Därför föreslogs en skärpning av antagningskraven till att omfatta allmän behörighet om 160 poäng (fyra års heltidsstudier enligt det dåvarande poängsystemet), inklusive den högsta fördjupningsnivån i grundutbildningen i det aktuella ämnet, inbegripet en termins självständigt arbete (s. 36). Detta skulle innebära en mer steglös övergång från grundutbildning till forskarutbildning, som utredaren menar hade efterfrågats från flera intressenter samtidigt som rekryteringsunderlaget skulle förbättras (s. 37). Det handlar om att tidigt kunna identifiera en presumtiv doktorand. Förutsättningen för detta är att studenten kan visa sina färdigheter i ett tidigt stadium, dock utan att någon pekats ut som ”forskarbegävning”.

Det föreslås att andra än antagna också i viss mån ska få möjlighet att följa kurser inom forskarutbildningen. I första hand avses här yrkesarbetande utanför lärosätena. Sådan verksamhet ska ombesörjas med ett särskilt antagningsförfarande där åtagandena regleras (s. 39). Avsikten bakom detta tycks vara

⁵² Dock tycks inte utredaren ha i åtanke att finansieringsfrågan i grundutbildningen är helt frikopplad antagningen. Det har inte varit, och är inte, ett krav att ha studiefinansiering för att antas till grundläggande högskoleutbildning.

att sålla bort dem som inte är inne i några system – dvs. de som inte är förvärvsarbetsbetande eller forskarstuderande. Denna stramare utsorteringsmekanism ska garantera att de som antas kommer vara förmögna att fullborda en forskarutbildning. Så kallade ”fritidsdoktorander” ska kunna antas genom särskild ordning, men med mycket begränsad rätt till handledning. Även här krävs att åtagandena mellan parterna kodifieras (U96, s. 40). ”Inga andra än heltidsdoktoranderna, de särskilt antagna kursstuderandena på forskarutbildningsnivå och de särskilt antagna fritidsdoktoranderna skall delta i forskarutbildningen.” (s. 40)

Doktoranden är en efterfrågad individ som måste kunna identifieras i ett tidigt stadium. I regeringens proposition 1997/98:1 görs bedömningen att behovet av forskarutbildad personal, särskilt i det omgivande samhället, ökar och åtgärder måste vidtas för att åstadkomma en större examination (s. 91). Ett led i denna ambition är att förbättra betingelserna för de studerande, exempelvis att som villkor för antagning ställa säkrad studiefinansiering och garanterad handledning under hela studietiden (s. 97).

Trots reformen 1998, som följde propositionen, fortsatte vissa problem som den förutskickades att lösa. Forskarutbildningsutredningen från 2002 tar upp det problematiska i att rekryteringsprocessen fortfarande ofta går till på lösa boliner, trots reformens statuter om stramare regleringar. Antagningen sker understundom fortfarande löpande, ofta via handledares rekommendation. Denna informella antagningsprocess, hävdar utredaren, riskerar äventyra rättssäkerheten och kvaliteten i forskarutbildningen; den försvårar för sökande från andra universitet och högskolor samt riskerar att cementera ett beroendeförhållande till handledaren (U02, s. 91). För att komma tillrätta med den informella rekryteringen förordas en uppstramning av antagningsproceduren, där fler personer än den tilltänkta handledaren bedömer lämpligheten hos de sökande. Detta för att säkerställa rättsäkerhet, rättvisa, kvalitet och effektivitet samt en så låg förtida avgång som möjligt (s. 166). Utredaren föreslår att ett nationellt utlysning förfarande av doktorandplatser ska kodifieras i högskoleförordningen och att samlad antagning ska vara det normala förfarings sättet (s. 167). För övrigt förordas en nationell webbplats som samlar information om landets forskarutbildningar (s. 164).

Utredaren är tydlig med att bli forskare är en utbildningsprocess, där studenten mognar fram under grund- respektive forskarutbildningen, snarare än att en redan närmast komplett forskarpersona pekas ut av professorn. Att hitta lämpliga forskarstuderande är, enligt utredaren en fråga om att ”väcka intresse och sprida information, så att människor ges möjlighet att på goda

grunder överväga doktorsstudier och en fortsatt karriär inom forskning eller relaterade arbetsuppgifter” (U02, s. 162). Av betydelse för en framgångsrik rekrytering är därför informationsinsatser om forskarutbildningen på lägre utbildningsnivåer (s. 162). Emellertid stämmer idealet ofta mindre väl överens med vad som sker i praktiken. Utredaren hänvisar till en undersökning bland studenter vid Linköpings universitet, vari konstateras att det finns ett informationsunderskott beträffande meritvärdering och vilka egenskaper som krävs av de sökande till forskarutbildningen. Snarare än en formell antagningsprocess framträdde bilden av handplockning av studenter från handledarens sida (s. 163), dvs. den gamla proceduren med identifiering av ”forskarbegåvningar”.

Informationsbristen kan vidare leda till att doktoranden inte inser forskarutbildningens omfattning och innebörd. Några potentiella arbetsmiljöproblem för doktoranderna uppmärksammas, såsom inflytande och delaktighet, som uppfattas som lägre än hos andra inom akademien anställda. Höga sjukskrivningstal och tung arbetsbörda kan vara problem som försvårar rekryteringen, liksom att doktoranderna inte har tillräcklig kännedom om den arbetsinsats och de uppoffringar som krävs för att fullborda en forskarutbildning, vilket kan leda till stress och frustration (s. 91f):

Negativa signaler om stress under utbildningen främjar inte rekryteringen. Förmodligen är det inte enbart den stora arbetsinsatsen och att utbildningen tar mycket tid i anspråk som framkallar stressymptom, utan också oklara förhållanden, ändringar i upplägget av utbildningen, osäkerhet om vad som gäller och vad som räknas och frågor om tillgång till nödvändig infrastruktur.
(s. 95)

Konklusion – från ”forskarbegåvning” till professionalisering

Den snabba tekniska och ekonomiska utvecklingen efter andra världskriget bidrog till att rekryteringsfrågan i forskarutbildning blev brännande för att säkerställa återväxten av forskare, både för universitetens och för skolvärldens, men också för näringslivets personalförsörjning. Den ökade studenttillströmningen aktualiserade upplevda problem med professorernas minskade kontakt med studenterna på grundnivån, vilket medförde svårigheter att identifiera personer som kunde genomgå forskarutbildning, dvs. någon man kallade ”forskarbegåvning”. Det var en gestalt som redan bar på en förmåga – företrädesvis en välboren ung man, som av professorn skulle utses till forskarstuderande.

Politikerna hade gång på gång påtalat värdet av forskning för samhällets framsteg och tillväxtpotential. Samhällsmålen skulle uppnås genom styrning av forskningen via ökade anslag och nyinrättade forskningsråd, dock under relativ akademisk frihet. Så länge vetenskapen kunde leverera nyttiga resultat som främjade tillväxt, ökad standard och till och med ökad lycka, skulle forskarna få arbeta ostört. Den stora studenttillströmningen kom dock att aktualisera effektivitets- och rekryteringsproblem, vilket resulterade i att effektivitetsmått, t.ex. angående genomströmning infördes. Forskarutbildningens utformning låg dock än så länge utanför den direkta politiska styrningen, även om rekryteringsproblematiken tilldrog sig politiskt intresse.

Det sena 1960-talet karakteriserades av studenternas missnöje med en vetenskap som inte var socialt ansvarstagande och man krävde att forskning och högre utbildning skulle demokratiseras genom ökad styrning mot samhällsrelevanta mål. Den utbildningspolitiska doktrinen om återkommande utbildning under 1970-talet satte sin prägel på forskarutbildningen genom en vidgning av den traditionella rekryteringsbasen. Studerandepopulationen var mer heterogen, mindre studieerfaren och ibland äldre. Trenden mot att förvetenskapliga och forskningsanknyta yrkesutbildningar menade man skulle boga för en diversifierad problemgenerering inom forskarutbildningen, där de studerande uppmuntrades att bringa relevanta problem från yrkeslivet till sina avhandlingsprojekt. Sektorisering, byråkratisering och tonvikt på planerings- och dimensioneringsfrågor inom forskarutbildningen var delar av den forskningspolitiska tidsandan, vilket Degerblad och Edqvist (2004) benämner *forskning som problemlösare*. Den persona som här framträder är yrkesarbetarens, som har mindre akademisk erfarenhet. Det är en doktorand som ska passa en bredare skara.

De kvalitetsproblem som allmänt gjorde sig gällande i forskarutbildningen efter FUN ledde till en reaktion där man kom att förespråka en tillbakagång till bildning och elitsatsningar. Rekryteringsunderlaget var bristfälligt och de sökande hade ofta otillräckliga djupkunskaper. De informationsproblem som fanns om forskarutbildningens innebörd skulle lösas med ökad kontakt mellan grund- och forskarnivån i utbildningen, t.ex. genom fysisk samlokalisering av verksamheterna. Studenterna skulle lära sig att utveckla ett vetenskapligt förhållningssätt och stimuleras till självständig kunskapsinhämtning för att ge en bättre förberedelse för forskarstudier. Under 1990-talet uppmärksammades alltmer värdet av forskning som ett ekonomiskt konkurrensmedel. Att den förväntade expansionen av de forskarutbildades arbetsmarknad borgade för en kraftig utökning av examinationen, rådde det politisk konsensus om. Samverkan mellan lärosätena och näringslivet var receptet för

att implementera det nya synsättet på forskning som strategisk möjlighet, samtidigt som uppföljning och utvärdering blev nya påbud för verksamheten.

En motsättning mellan aktiv och formell rekrytering kan noteras, där det under en tidigare period från lärosätena önskades en personlig rekrytering, medan det under senare tid har betonats ett formaliserat antagningsförfarande som inte ska missgynna icke traditionella studerandegrupper. Samtidigt som uppstramningen av antagningen implementerades genom forskarutbildningsreformen 1998 ägde en process av professionalisering rum, där gränserna för innebörden av att delta i forskarutbildning skärptes. Farhågor om att personlig rekrytering skulle verka negativt för forskarutbildningens rättssäkerhet och kvalitet hade grunden i att lärosätena fortfarande företrädde linjen att försöka identifiera lovande forskarämnen genom avsyning. Från att ha kunnat peka ut enskilda individer har forskarutbildningens rekrytering riktats mot att ge förutsättningarna via en tillblivelseprocess att utveckla sig som doktorand. Även om ”forskarbegåvning” tycks ha upphört som officiellt ideal efter U63, har formuleringen fortsatt att passera revy i olika sammanhang. I den meningen verkar den vara ett bestående element av en persona.

En mer inkluderande persona

Från 1960-talet och framåt fördes en aktiv politik för att förändra bilden av forskaren som aristokrat. Personen skulle möjliggöra marginaliserade grupper inträde i forskarutbildningen. Det gällde aspekter av kön, men initialt särskilt socialgruppstillhörighet och bostadsort. En generell trend, som låg bakom det låga deltagandet av personer från arbetarhem i forskarutbildningen, var att dessa studenters representation i utbildningssystemet sjönk proportionerligt mot utbildningens längd. I och med FUN skulle forskarstuderande också kunna komma från yrkeslivet, vilket borgade för att också mindre akademiskt erfarna personer och marginaliserade grupper lättare skulle kunna identifiera sig med doktoranden. Därför ansågs även arbetslivserfarenheter meriterande för att framgångsrikt kunna fullborda en forskarutbildning.

Jämställdhetssträvandena slog igenom på bred front i och med FUN, som framförallt fokuserade på kvinnors låga andel i forskarutbildningen, vilket även uppmärksammades i UKÄ:s debattskrift *Jämställdhet i högskolan* (UKÄ 1975). I tidigare utredningar lades viss möda på att undersöka studenters sociala härkomst för att identifiera den så kallade ”begåvningsreserven”,

men dessa analyser riktades främst mot studierna för studentexamen och grundläggande akademisk utbildning (se U45 IV). 1946 års utredning om den högre utbildningens demokratisering – Studentsociala utredningen – behandlade åtgärder för att låta mindre bemedlade personer få tillträde till högre studier (se SOU 1948:42). Dessa arrangemang var inte minst av studiefinansiell natur (se Studiefinansiering nedan). I U63 undersöks de forskarstuderandes sociala härkomst. Med hänvisning till en av utredningen utförd enkätundersökning (U63 II, bil. 3), hävdar kommittén att det råder stor slagsida i forskarutbildningen mot personer ur socialgrupp I. Här registreras trenden att representationen av socialgrupp III sjunker proportionerligt mot utbildningens längd (s. 165f), vilket också fastställs i en proposition tio år senare (prop. 1978/79:119, s. 45). Det innebar i praktiken att den manliga semiaristokratiska personen hade fortsatt att dominera verksamheten. En rad åtgärder för att förbättra den sociala jämlikheten i högre utbildning vidtogs under 1960- och 70-talen, såsom den reformerade doktorsexamen 1969 samt den så kallade 25:3-regeln⁵³, som innebar ett vidgat tillträde till postgymnasiala studier (Deregård & Ekehammar, s. 1). Därutöver inrättade UKÄ en jämställdhetsgrupp under 1970-talet för att utreda sned könsfördelning i högre utbildning, liksom att Jämställdhetskommittén tillsattes 1976 (s. 2).

Doktoranden har alltså traditionellt varit en man med föräldrar som är akademiker. Man vill nu skapa en annan persona av den forskarstuderande – som en kvinna från landsorten – yrkeserfaren och med arbetarbakgrund. Vidgad rekrytering till fortsatt högskoleutbildning var, som tidigare diskuterats, en av hörnpelarna i FUN. Problem som man identifierade var ”den ojämna könsfördelningen, underrepresentationen av studerande från arbetarhem och från icke-traditionella högskoleutbildningar” (U74 I, s.111). Utredningen anser att en utjämning beträffande social härkomst, bostadsort och kön även bör implementeras, inte enkom inom grundläggande högskoleutbildning, men också på forskarutbildningens område (s. 113). Kommittén menar att de sociala kategorier som identifierats som viktiga för benägenheten att påbörja akademisk grundutbildning också har betydelse för rekryteringen till forskarutbildningen. En generell minskning av andelen kvinnor i forskarutbildningen jämfört med grundutbildningen kan noteras jämte en minskande andel studerande från arbetarhem (s. 118), vilket är en fortsättning av den trend som U63 registrerade.

Uppfattningen att yrkesverksamhet ska kunna berika forskarutbildningen genljuder i FUN, som också prognosticerar ett ökat antal forskarstuderande från

⁵³ Dvs. 25 års ålder och minst tre års arbetslivserfarenhet.

yrkeslivet, vilka inte har förvärvat grundutbildningen på samma lärosäte som de antas som doktorander till (U74 I, s. 119). En anpassning av forskarutbildningen för dessa yrkesarbetande personer ses som önskvärt:

Av betydelse för rekryteringen till forskarutbildningen, särskilt av personer som är yrkesverksamma utanför högskolan, är utbildningens inriktning och möjligheterna vad gäller val av problemområde för avhandlingsarbetet. En förutsättning för att forskarutbildning skall vara attraktiv för personer, som varit yrkesverksamma under någon tid är att utbildningen kan inriktas och ämnet för avhandlingsarbetet kan väljas så, att en naturlig anknytning kan skapas till den studerandes yrkesverksamhet. (s. 117f)

I betänkandet (s. 129) finns en förteckning över utbildningslinjer som utredningen anser borde ge behörighet till forskarutbildning. Då dessa i ganska stor utsträckning skiljer sig från de som traditionellt varit behörighetsgivande (vissa är exempelvis tvååriga och bygger på tvåårig gymnasieutbildning), anser utredningen att de måste förknippas med omfattande krav på särskild behörighet. Dessa krav specificeras för respektive forskarutbildningsämne och påbyggnadsutbildning. Utvecklingsarbetet innebär också att fler forskningsförberedande moment läggs till traditionellt ”praktiska” utbildningslinjer. Denna yrkesmässiga förgrening och anslutning till forskarutbildningen innebär också en differentiering av den persona som ska kunna omfatta en alltmer heterogen skara.

I regeringens proposition 1978/79:119 identifieras kvinnornas försörjningssituation i forskarutbildningen som mer prekär än männens. De har i mindre utsträckning anställning i projekt, som lärare eller som assistent/amanuens. Jämställdheten mellan sociala grupper i forskarutbildningen konstateras dock vara mer variationsrik:

Det sedan länge kända faktum att varje utbildningsval i en lång utbildningskedja tenderar att förstärka snedfördelningen gäller även forskarutbildningen. Förändringarna i fråga om socialgruppstillhörighet är emellertid mindre mellan grundutbildning och forskarutbildning än t. ex. mellan gymnasieskola och högskola. Här föreligger emellertid stora variationer, såväl inom grundutbildning som inom forskarutbildning. (prop. 1978/79:119, s. 45)

I rekryteringsåtgärderna för att attrahera kvinnor till forskarutbildningen ingick att betona de kvinnliga dragen i en persona, för att på så vis låta potentiella forskarstuderande identifiera sig med dessa. Andrénska kommittén skriver: ”Man kan t.ex. belysa vilken forskning av kvinnor, om kvinnor eller

ur kvinnliga aspekter som bedrivs inom ett område, likaså hur sociala bakgrundsförhållanden kan påverka problemlösningsförmågan.” (U79 I, s. 93) Här fanns en föreställning om att lika barn leka bäst, dvs. att det är av betydelse att identifiera sig med en person som bär dragen av en själv.

I en UHÄ-rapport (1982) från projektet ”Rekrytering till forskarutbildning och forskarkarriär”, redovisas att den sociala snedrekryteringen till forskarutbildningen är omfattande och de förbättringar som inträffat härvidlag beträffande grundutbildningen inte har fått genomslag i forskarutbildningen.⁵⁴ Söner till akademiker fortfar att vara den grupp som är överrepresenterad, medan i synnerhet arbetardöttrar är den som är mest underrepresenterad (s. 33):

Det är uppenbart att den sociala och könsvisa snedfördelningen inom forskarutbildningen inte nämnvärt har förändrats under den här studerade perioden. De effekter på högskolans grundutbildning som t ex det vidgade tillträdet och olika studiemedelsreformer verkar ha medfört i form av social utjämning och jämnare könsfördelning bland de studerande, tycks inte i större utsträckning ha fortplantats till forskarutbildningen.

[---]

Forskarexamen var fortfarande läsåret 1976/77 en angelägenhet i huvudsak för män, och då främst för söner till akademiker och tjänstemän. (s. 37)

Rapportförfattarna ser en av orsakerna till problemen ligga i den prekära ekonomiska situationen som associeras med forskarutbildning, dvs. svårigheterna att erhålla studiefinansiering samt den osäkra arbetsmarknadspositionen efter examen (s. 36). Inom den medicinska fakulteten var tendenserna som mest tydliga med avseende på akademikerdominansen medan den fakultet som hade störst andel forskarstuderande med arbetarbakgrund var den matematisk-naturvetenskapliga (s. 37).

Om idealdoktoranden i de tidigare utredningarna, om inte har framställts som en man, men som förutsatts vara en, är det i stället en kvinnlig gestalt som träder fram i den Andrénska kommitténs betänkande. Inte minst med tanke på det ökande behovet av forskning och breddningen av högskoleläraryrkets rekryteringen, finns ett trängande behov att rekrytera de kvinnor med grundläggande examina som har förmåga att spela en forskarroll, men som inte har fått chansen p.g.a. deras missgynnade position. (U79 I, s. 109f). En annan företeelse som har talat till kvinnornas nackdel är frågan om antagningsålder. Kommittén skriver:

⁵⁴ Undersökningen gäller läsåren 1962/63 till 1976/77.

Givetvis kan faktorer som generellt gäller hela grundutbildningen påverka rekryteringen av kvinnor till forskarutbildningen. Vissa antagningsregler till grundutbildningen har bidragit till att höja den genomsnittliga åldern för högskolestuderande. Detta medför att familjebildning och forskarstudier aktualiseras samtidigt för många. Eftersom kvinnorna i regel har huvudansvaret för hem och barn kan man anta att åldersfaktorn gör att kvinnorna blir mindre benägna att påbörja forskarstudier. Antagningsregler till grundutbildning som ger ökade möjligheter till direktövergång från gymnasium till högskola kan därför öka kvinnornas andel i forskarutbildningen. (U79 I, s. 110)

Uppmärksamheten på direktrekrytering efter gymnasiestudier innebär en vändning från FUN som betonade återkommande utbildning, vilket i praktiken ledde till att forskarutbildningen befolkades av äldre doktorander. Problematiken med den svaga kvinnorekryteringen aktualiserar frågan om kvotering till forskarutbildningens antagning. Andrénska kommittén ställer sig dock tveksam till denna åtgärd och anser att frågan måste granskas närmare innan ställning kan tas (s. 111).

För att öka jämställdheten inom forskarutbildningen hävdar föredragande statsrådet i den till Andrénska kommittén efterföljande propositionen, att dessa frågor bör behandlas ur ett helhetsperspektiv inom både forskning och utbildning. För att motverka snedrekrytering föreslås att synpunkter från kvinnliga forskare bör inhämtas om hur detta kan komma till stånd samt en översyn av informationen om forskarutbildningen på grundnivå, så att den uppmuntrar kvinnor till forskarstudier (prop. 1981/82:106, bil. A, s. 134). En del av problematiken konstateras ha att göra med

att kvinnor i betydligt mindre utsträckning söker sig till sådan högskoleutbildning som har anknnytning till fasta forskningsresurser än till utbildning som saknar sådan t. ex. lärarutbildning och kortare vårdutbildningar. Vidare söker kvinnor med grundexamen – även i utbildningar med anknnytning till fasta forskningsresurser – i liten utsträckning till forskarutbildning. (s. 134f)

Även forskningens inriktning kan orienteras mot särskilda områden som kan attrahera fler kvinnor till verksamheten. I åtgärdspaketet ingår stimulansåtgärder för att få kvinnor att söka sig till mansdominerade utbildningar, en professur i kvinnohistoria, öronmärkta utbildningsbidrag till exempelvis omvårdnadsforskning, och utökade medel till jämställdhetsforskning (s. 135). Här utgår man ifrån att kvinnor ska uppmuntras till studier genom satsningar på områden som anses vara kvinnliga.

Jämställdhetssatsningarna verkade sent omsider ge resultat. I utbildningsdepartementets bilaga till propositionen 1983/84:107 (bil. 5, s. 64) hänvisas till Jämställdhetskommitténs betänkande (SOU 1983:4). Föredraganden anför att det relativa antalet kvinnliga forskarstuderande är i ökande och numera står för en tredjedel av populationen (en ökning från en fjärdedel innan 1980), samt pekar på åtgärder från Andrénska kommittén för att främja den kvinnliga rekryteringen:

Kommittén har angett några förslag i syfte att stimulera flickor och kvinnor att söka sig till forskning, t.ex. att ge stöd och uppmuntran till flickor och kvinnor som gjort otraditionella utbildningsval och att regelbundet anordna rekryteringsseminarier inom högskolan för att intressera kvinnliga studerande för forskning. (prop. 1983/84:107, bil. 5, s. 65)

Statsrådet anser att uppmuntran av kvinnor och flickor på olika utbildningsnivåer, och inte minst inom teknik och naturvetenskap, måste till för att öka rekryteringen till forskarutbildningen. I den akademiska miljön finns manliga synsätt och osynlig särbehandling av kvinnor, vilket exempelvis försvårar kommunikationen med manliga handledare. En annan försvårande omständighet för kvinnor är att ”de vanligtvis måste använda mer tid för barnomsorg än manliga studerande gör” (s. 66). Föredraganden förordar att forskarstuderande över 45 år ska få möjlighet att komma i åtnjutande av utbildningsbidrag, vilket det dåvarande reglementet inte tillät. Då kvinnor i större utsträckning anträdde forskarutbildningen vid en högre ålder än män kunde åtgärden motiveras med att den slog hårt mot kvinnor.⁵⁵

Kvinnors låga deltagande i forskarutbildningen fortsatte att vara en stötesten under 1980-talet, så ock i regeringens proposition 1986/87:80. Här hänvisas till Delegationen för jämställdhetsforskning, som redovisar att det kvinnliga deltagandet i grundutbildningen efter högskolereformen 1977 är omkring hälften, medan det i forskarutbildningen rör sig om 30 procent, samt avlagda doktorsexamina – 20 procent. Det konstateras även att kvinnorna generellt sett är tre år äldre än männen beträffande deltagande i forskarutbildningen (prop. 1986/87:80, bil. 6, s. 29). Angående tjänstetillsättningar och utdelning av utbildningsbidrag påtalar föredraganden vikten av att detta sker på ett regelrätt sätt för att kvinnor och män ska kunna konkurrera på lika villkor: ”En i och för sig vällovlig strävan till smidighet och informellt förfarande får inte tillåtas leda till underlåtenhet att utlysa vikariat och att med tillbörlig omsorg bedöma föreliggande meriter.” (s. 29)

⁵⁵ Zetterblom 1994, s. 66; prop. 1983/84:107, bil. 5, s. 59.

Situationen verkade vända mot slutet av decenniet och i proposition 1989/90:90 konstateras en robust ökning av andelen kvinnor i forskarutbildningen, men med stora variationer fakultetsvis. Kvinnornas andel av totala doktorsexamina uppskattas till en fjärdedel (prop. 1989/90:90, avs. 17, s. 197). Möjligheterna att rekrytera kvinnor ses som ökande med anledning av tendensen till stigande kvinnligt deltagande i grundutbildningen, men farhågor uttalas med anledning av kvinnornas missgynnade situation vid antagningen:

Likafullt måste stor vaksamhet ägnas de förhållanden som påverkar kvinnors möjligheter till forskarutbildning och forskarkarriär. I 1987 års forskningsproposition framhölls den strategiska betydelsen för jämställdhetsarbetet inom högskolan av att vikariat, tjänster och utbildningsbidrag utlyses korrekt. Erfarenheten visar att olika former av 'handplockning' missgynnar kvinnor. (s. 200)

I propositionen konstateras också att traditionella rekryteringsmönster i forskarutbildningen tar sig uttryck genom ett avsevärt lägre söktryck från mindre och medelstora högskolor än från de forskningstunga lärosätena, liksom en stor mansdominans i forskarutbildningen. Man påtalar också att ansträngningar att bryta dessa trender har varit frånvarande. Därför menar regeringen ”att det är angeläget att institutionerna aktivt försöker att rekrytera fler forskarstudierande på ett icke-traditionellt sätt” (prop. 1989/90:90 s. 35). Här kan exempelvis ingå forskarutbildningssamarbeten mellan forskningsintensiva enheter och mindre högskolor, samt näringslivet.

Thamreformen

Den socialdemokratiska utbildningsministern Carl Thams tillträde 1994 innebar förnyade strävanden att förändra den traditionella personan till en som skulle innefatta en bredare skara. Åtgärder vidtogs för att inkludera kvinnor genom satsningar på genusforskning och tillsättandet av en jämställdhetsutredning. Handledarutbildningar med inslag av jämställdhet och genusperspektiv kompletterar bilden. Personan skulle nu vara angelägen för en alltmer heterogen population i och med den internationella riktning forskarutbildningen förutsattes att ta, vilket exempelvis uttrycks av U02 och genom Bolognadeklarationen. Det kom nu att handla mer om att förändra personan, snarare än att förändra grunddragen hos sökandena så att de skulle passa mal-len. Med andra ord var det senare signifikativt för den gamla skolan – att de sökande skulle anpassas till en föreskriven persona snarare än att denna skulle inrymma olika typer av individer.

Thamdoktrinen frammanar en fritt svävande generell persona utan kön och hemvist. Utjämning av såväl kön, socialgrupp, men också regionala skillnader skulle ske genom en fördelning av kunskapsproduktionen också till regionala högskolor (Benner 2001, s. 93, 97). Bredd inom utbildning och forskning snarare än elitsatsningar skulle kanta vägen till ett ”demokratiskt kunskapssamhälle”:

I radikal åtskillnad mot den föregående regeringen och dess forskningspolitik skisserades här en politik som byggde på en jämn fördelning av kunskapssamhällets viktigaste produktivkraft, kunskapsproduktionen. Det var genom satsningar på bredden snarare än på toppen och eliten som Sverige skulle föras in i det nya samhället och den nya ekonomin. I denna utveckling skulle forskningsvärlden också demokratiseras, för att öka dess öppenhet gentemot samhället i övrigt. Tanken var också att denna öppenhet skulle komma att gagna universitetens verksamhet. Ett bärande tema var idén om en begåvningsreserv, dvs. att forskarsamhällets diskriminerande funktioner gör att vissa grupper och intressen inte kommer till tals inom forskningen (s. 93).

Detta var en stark kontrast till den föregående (borgerliga) regeringens forskningspolitik, som lagt fokus på marknaden, medan Tham satte folkbildning och bredd i högsätet (s. 94). Regeringens strävanden till jämställdhet på alla fronter i universitetssystemet resulterade i de så kallade Thamprofessorerna och Thamförordningen.⁵⁶ I proposition 1994/95:164 redovisas den sedan länge konstaterade, generellt minskande andelen kvinnor vid övergången mellan grund- och forskarnivån. Det är inte endast Thamprofessorerna som är föremål för jämställdhetspolitiken utan även forskarassistent- och doktorandtjänsterna. 30 av de av regeringen förseslagna 37 miljoner kronorna för studiefinansiering av forskarutbildning ska vikas åt att höja kvinnornas andel i verksamheten. En årlig avsättning av detta belopp ska göras fram t.o.m. budgetåret 1999. Satsningen motiveras av det allmänna behovet av forskarutbildad arbetskraft och särskilt av de pensionsavgångar som väntas inom den högre utbildningen under 2000-talet, jämte breddnings- och kvalitetsaspekter. En ekonomisk snedfördelning noteras också i det att de kvinnliga doktoranderna har en lägre andel doktorandtjänster än männen. Överrepresentationen av kvinnor i adjunktsposition inom många områden aktualiserar deras behov av att nå doktorskompetens såsom en viktig kvalitetsfråga (s. 33). 1995 beslutades att en särskild utredare skulle tillkallas för att föreslå stödåtgärder till genusforskning och till forskare av underrepresenterat kön. Utredningen an-

⁵⁶ SFS 1995:936. Thamprofessorerna var en engångssatsning för att kunna rekrytera professorer av det underrepresenterade könet (prop. 1994/95:164).

tog beteckningen KVINS och avlade betänkandet *Viljan att veta och viljan att förstå* (SOU 1995:110).

I direktivet till U96 (s. 7) kungjordes att det nya studiefinansieringssystemet skulle ”främja rekryteringen och examinationen av kvinnliga forskarstuderande”. Förslaget blev att införa doktorandtjänster, då utredaren påstår att själva konstruktionen med anställning kan betraktas som en jämställdhetsåtgärd (s. 52). Detta stämmer för övrigt överens med de tidigare iakttagelserna att kvinnor i lägre utsträckning än män haft anställning inom ramen för forskarutbildningen.

Även den sociala snedrekryteringen fortsatte att bekymra regeringen, denna gång i proposition 2001/02:15, vari konstateras att den synes ha ökat under 1990-talet (s. 33). Jämställdhets-, mångfalds-, och internationaliseringsfrågorna fick för övrigt hög prioritet av universitetskansler Sigbrit Franke,⁵⁷ vilket bl.a. tog sig uttryck i utvärderingar vid lärosätena, där dessa frågor och studentinflytande skulle sättas under lupp (Kim 2014, s. 130f).

Också i forskningspropositionen *Forskning och förnyelse* förs en offensiv jämställdhetspolitik. Exempelvis anvisas 12 miljoner kronor till en forskarskola inom genusvetenskap. I propositionen sägs angående jämställdheten, vilket definitivt befäster idealet om den kvinnliga personen:

För att förbättra jämställdheten inom högskolan förväntas lärosätena använda positiv särbehandling i enlighet med bestämmelserna i jämställdhetslagen och högskoleförordningen vid rekrytering till forskarskolor och rekryteringsanställningar. Vidare ges handledarna inom forskarutbildningen utbildning om jämställdhet och genusperspektiv. (prop. 2000/01:3, s. 13)

Ett vanligt sätt att rekrytera doktorander innan uppstramningen av antagningsreglerna 1998, var direktkontakt mellan blivande forskarstuderande och handledare, vilket enligt U02 missgynnar ”både kvinnliga sökande i en mansdominerad miljö och sökande med icke-akademisk bakgrund” (U02, s. 91). Kravet på full studiefinansiering som infördes 1998 hade dock den negativa effekten att det blev svårare för yrkesarbetande personer att följa forskarutbildningen, något som försvårar det ”livslånga lärandet” (s. 91).

Det sedan U63 uppmärksammade förhållandet att övergången mellan grundutbildning och forskarutbildning förstärker snedfördelning mer mellan kvin-

⁵⁷ Ämbetsperiod 1999-2007.

nor och män än inom övergången från gymnasium till högskola, redovisas också av U02 (s. 240). Utredaren framhåller kvalitetsaspekten som jämställdhetsfrågan utgör i forskning och utbildning. Det konstateras att situationen förbättrats under de senaste åren, men att den ej är tillfredsställande, trots att de formella hindren torde vara eliminerade. En undersökning från Linköpings universitet redovisas, vari påvisas ”osynliga strukturer och informella mönster som motverkar jämställdhet i realiteten vad gäller rekryteringen till forskarutbildning” (s. 240). I studien visades att social härkomst och kön samverkade i valet att anträda en forskarkarriär, men att könsaspekten vägde tyngst (s. 242).

I åtgärderna mot den skeva könsbalansen i forskarutbildningen och forskarkarriären krävs ett medvetandegörande om forskarkarriärens strukturerade marginalisering av kvinnor, samt att öka anställningstryggheten och konstruera tydligare karriärvägar efter doktorsexamen, framhåller utredaren. ”Teorierna som har utvecklats ger en tydlig indikation på att det finns traditionella informella strukturer som verkar som en osynlig men väl fungerande spärr för just kvinnor inom den akademiska världen.” (s. 245f) Tankegångarna följdes upp i regeringens proposition *Forskning för ett bättre liv*, där några strategier för att förbättra jämställdhetsarbetet presenteras. Det handlar exempelvis om en mer aktiv rekrytering gentemot kvinnor och att arbeta med lärosätenas attraktionskraft med avseende på arbetsmiljö och karriärvägar (prop. 2004/05:80, s. 124).

En annan aspekt av personans förändring manifesteras av den internationella forskarroll som U02 förespråkar. Strävandena inom EU att skapa gemensamma forsknings- och utbildningsområden via Bolognaprocessen aktualiserar frågan om internationell mobilitet i forskarutbildningen. Denna bör främjas genom en ökad rekrytering av internationella forskarstudenter och riktad information, menar utredaren. Forskarutbildning riktad mot internationella intressenter kan också utföras i form av uppdragsutbildning (U02, s. 249). Den internationella aspekten intecknas av invandrargrupperns ökande tillträde till högre utbildning och det mångkulturella samhället (s. 250). Utredaren hävdar att – för att stå sig i den globala konkurrensen och för att behålla positionen som en av de ledande kunskapsnationerna – krävs internationella kontaktnät och rörlighet också bland doktorander, vilket är viktigt, i synnerhet för en mindre nation (s. 250). Utredaren hänvisar till regeringens proposition 2001/02:15, *Den öppna högskolan*, och dess rekommendationer om ökad rekrytering av utländska forskarstuderande. Likaså återopas Bolog-

nadeklarationen med dess ambitioner att främja mobilitet, anställningsbarhet och konkurrenskraft inom European Higher Education Area (U02, s. 258):

Det är angeläget att utländska doktorander upplever den svenska doktorsutbildningen attraktiv och som ett bra alternativ till andra tillgängliga doktorsutbildningsprogram. De utländska doktoranderna bidrar i hög utsträckning till att öka mångfalden, bredda kompetensen och stärka kvaliteten i den svenska forskningen. Dessa doktorander kan efter examen också bidra till att stärka återväxten av forskare inom såväl högskolan som resten av samhället. (s. 260)

I att styrka attraktiviteten för svensk forskarutbildning ingår också att ge utländska doktorander samma villkor (t.ex. med avseende på finansiering), som de inhemska. Att utvidga uppdragsutbildningen till att även inkludera forskarutbildning är ett annat sätt att utöka den internationella attraktionskraften. För att råda bot på den allmänt bristfälliga förtroendet med forskarutbildningen bland grundstudenter, och särskilt bland internationella studenter, föreslås framtagandet av en engelskspråkig webbplats genom exempelvis Svenska institutets försorg (s. 262).

Konklusion – mot en heterogen persona

FUN kom att bli den utredning, som i enlighet med tidens anda, tog fasta på hur fortsatt högskoleutbildning, inklusive forskarutbildning, skulle kunna reformeras i en mer demokratisk riktning. Här var den bärande idén att bryta såväl traditionell ålderstruktur som social bakgrund bland de forskarstudenter, dvs. att radera personen som den välborne gentlemannen med forskarbegåvning. Efter en tids yrkesverksamhet skulle hugade personer inbjudas till forskarutbildningen och arbeta med forskningsproblem som de mött i arbetslivet. Reformen för att vidga tillträdet till högre utbildning inkluderade den nya avkortade doktorsexamen och generösare behörighetsregler. Likaså genomfördes utredningar om jämställdhet inom akademien. Snedrekryteringen i forskarutbildningen hade fått en ny dimension i och med forskningsanknytningen av traditionellt yrkesinriktade utbildningar, som konstaterades vara underrepresenterade i forskarutbildningen, liksom sökande från de mindre och mer perifera lärosätena.

En tidig generell iakttagelse hos utredningarna är att representationen av studenter från arbetarhem tycks sjunka proportionellt mot utbildningens längd, vilket hade medfört att forskarutbildningen var den instans där deras deltagande var som lägst, vilket befäste en traditionell persona. De osäkra anställningsförhållandena i forskarkarriären och forskarutbildningens bristfälliga

finansieringsmöjligheter var två anledningar till social snedrekrytering. I åtgärderna som diskuterades för att bryta mönstret ingår kvotering, vilket dock inte har tillstyrkts av kommittéerna. För övrigt påtalas att rekrytering måste ske regelrätt och vara transparent, så att informella mönster, som tenderar att gynna dominant grupper, inte cementeras. Den nya personan skulle nu få en mer heterogen karaktär – yrkesarbetare, från arbetarhem, från landsbygden etc. Under 1980-talet kom personan återigen att homogeniseras, men nu var det den kvinnliga gestalten som stod som prototyp. Den övergripande omstöpningen av personan är förskjutningen från en redan existerande typ till någon som blir till genom utbildning.

Under Thamdoktrinen förändrades personan återigen, nu till en fritt svävande generell doktorand utan kön och hemvist. En generell breddning av tillgången till kunskapssamhället gavs genom rekrytering av icke traditionella studerandegrupper. Den senaste utredningen (U02), tar fasta på vikten av internationella kontakter och mobilitet i forskarutbildningen och frammanar en kosmopolitisk persona mot en mångkulturell fond. I åtgärds paketet ingår ökat fokus på vad internationella doktoranders erfarenheter kan bidra med i forskarutbildningen samt att ge dessa forskarstuderande samma villkor i verksamheten som de nationella. Personan har alltså differentierats till att en alltmer heterogen skara ska kunna inkluderas och förverkligas genom forskarutbildning snarare än att redan inneboende egenskaper ska manifesteras.

Från att vara forskare till att utbildas till forskare

När studenter söker sig till forskarutbildningen aktualiseras frågan om vilken kravprofil som ska gälla för dem som ska antas. Hur väljer man en person framför en annan? Här ställs de egenskaper som efterfrågas hos doktoranden på sin spets. Innan ändringen av högskoleförordningen 1998, då säkrad studiefinansiering blev ett villkor för antagning (*se SFS 1998:1003*), var forskarutbildningen i praktiken ospärrad. Intresserade kandidater kunde tämligen enkelt skriva in sig i forskarutbildningen, följa högre seminarier och avverka kurser efter läglighet. Dock fanns inga garantier för studiefinansiering, handledning, arbetsplats eller andra basresurser. Andrénska kommittén skriver att det i praktiken var ovanligt att avvisa sökande till forskarutbildningen, trots att denna åtgärd var möjlig (U79 I, s. 106). Bärkraften i doktorandseminarier och kurser kan vara argument från institutioner att (över)intä forskarstuderande. Så länge det funnits konkurrens om studiefinansieringen, dvs. ett

begränsat antal bidragsrum, stipendier och anställningar, har frågan om hur en person ska väljas framför en annan varit brännande.

De undflyende forskaregenskaperna

Var tid har sin uppfattning om vad en doktorand ska vara; olika personae existerar under olika tider. Så gör exempelvis FUN kopplingen mellan en lyckad rekrytering till forskarutbildningen och forskningens förmåga att påverka samhällsutvecklingen. Vikt läggs också vid att tillämpa i forskarutbildningen vunna insikter i fortsatt yrkesverksamhet, måne det vara inom akademien eller i andra yrkesroller (U74 I, s. 114). Därför framhåller kommittén att yrkeserfarenhet bör vara en tungt vägande merit vid konkurrens om platser i fortsatt högskoleutbildning.⁵⁸ I många fall kan förvärvsarbete ha ”givit den sökande kompletterande kunskaper och erfarenheter samt probleminsikt, som väsentligt förbättrar förutsättningarna för framgångsrika studier” (s. 132). Här kommer den yrkesmässiga gestalten åter i dagen. Personan har tagit skepnad av en man med föräldrar som är akademiker. Nu vill man omstöpa denna till en mer differentierad persona, vilket dock innebär utmaningar för bedömningen av de sökandes lämplighet. De många högskolorna utan forskningsorganisation och en mer heterogen grupp studenter kombinerat med den förväntade ökande övergången från grundläggande till fortsatt högskoleutbildning, accentuerar behovet av forskningsanknytning och nya former för forskarutbildning (s. 118, 122). Ett exempel på ett sådant format för att underlätta för studerandegrupper med traditionellt svag representation är, enligt kommittén, en etappindelning av forskarutbildningen (s. 122).

För att inteckna återkommande utbildning och breddad rekrytering hävdar FUN att en viss flexibilitet i systemet måste tillåtas, däribland deltidsstudier (s. 152) samt möjligheten att ansluta forskarstudierna till yrkesverksamhet, (s. 137). En sådan breddning av verksamheten uppnås med fördel genom samverkan med externa aktörer, såsom organisationer, myndigheter och företag i det omgivande samhället, hävdar utredningen (s. 137). Ytterligare steg från den traditionella personan tas när man föreslår att det ska vara möjligt att ställa yrkeserfarenhet av direkt relevans för utbildningen som förkunskapskrav och urvalsinstrument till vissa fortsatta högskoleutbildningar, samt att sådan erfarenhet ska kunna evalveras som behörighetsgivande om formell behörighet saknas (s. 132). För att främja en ny persona förespråkar kommittén också att antagningskraven standardiseras (mellan samtliga utbildningsanordnare) för att främja studenternas geografiska rörlighet ”och för en vid-

⁵⁸ Fortsatt högskoleutbildning är en beteckning FUN använder för påbyggnadsutbildningar till akademisk grundutbildning, samt forskarutbildning (se U74 I).

gad rekrytering från högskoleenheter utan fast organisation för forskning och forskarutbildning” (U74 I, s. 132). Dock avstyrks kvotering som urvalsinstrument (s. 125).

FUN anser att ett eventuellt antagningsprov till forskarutbildningen skulle bli till nackdel för den heterogena studerandepopulationen, då ett sådant skulle riskera att favorisera en mer traditionell persona. Kommittén skriver:

De sökande till forskarutbildning kommer sannolikt att ha en mer heterogen studiebakgrund när åtgärderna för att vidga rekryteringen får effekt. I en sådan situation kommer svårigheterna att utforma rättvisande prov för antagning att vara uppenbara. Det är enligt vår mening inte ändamålsenligt att på detta sätt definiera allmängiltiga urvalskriterier då man därigenom löper risk att oavsiktligt diskriminera vissa studerandegrupper. (U74 I, s. 135)

De mer detaljerade egenskaperna hos personen är inte utredningarna i stånd att avgöra. Den notoriskt svåra preciseringen av vad som utgör goda forskarkvaliteter gör sig ofta påmind och FUN pekar på att UKÄ menade att det inte var möjligt att ange de närmare kriterierna för urval till forskarutbildningen (s. 114):

I den diskussion som förts om vilka egenskaper som karakteriserar en bra forskare framhålls ofta vissa personlighetsdrag som kreativitet, fantasi, uthållighet och förmåga att kritiskt inhämta fakta. Även om ett antal egenskaper av detta slag skulle kunna avgränsas och identifieras möter stora svårigheter om man skall mäta dem för praktisk användning vid urval till forskarutbildning. Det gäller i synnerhet som forskarutbildning inte bör ses som förberedelse enbart för yrkesverksamhet som forskare.

Inte heller Andrénska kommittén identifierar specifika urvalsinstrument utan hänvisar till de av UHÄ upprättade kriterierna för urval till forskarutbildningen, nämligen

- studieresultat från kurser av fördjupningskaraktär eller i form av självständiga arbeten,
- mogenhet, förmåga till självständigt omdöme och kritisk analys,
- speciella kunskaper eller erfarenheter som kan underlätta studierna. (U79 I, s. 106)

En ytterligare precisering av urvalskriterierna anser utredningen bör göras lokalt (s. 106). Man konstaterar också att ”[s]aknas fallenhet eller intresse för

självständigt uppsats- eller experimentarbete, är prognosen för lyckade forskarstudier mindre god” (U79 I, s. 104).

I U63 (I, s. 52) presenteras det kriterium för urval till forskarutbildningen, som alltjämt figurerat i antagningssammanhang sedan reformen 1969, nämligen *förmåga att tillgodogöra sig utbildningen*. Utredningen framhåller också att de specifika egenskaperna hos en forskaradept måste få tillåtas att variera över ämnesområdena och man ger inga direkta besked om dessa egenskaper:

De egenskaper som konstituerar en god forskare och därmed de faktorer som bör vara utslagsgivande vid antagningen av doktorander varierar sannolikt från ämnesområde till ämnesområde. Urvalsmetoderna måste följaktligen utformas olika i ämnen av olika karaktär. Inom ett ämnesområde kan trebetygsuppsatsen få avgörande betydelse, i andra ämnen måste därtill ådagalagd experimentell färdighet få väga tungt; i en tredje typ av ämnen kan erfarenhet av industriell eller annan praktisk verksamhet vara av stort värde, i åter andra bör kanske kunskaper i angränsande vetenskaper särskilt beaktas. (s. 52)

Kommittén föreslår att UKÄ ombesörjer att enhetlighet i urvalskriterierna uppnås i samband med utformandet av studieplanerna för respektive forskarutbildningsämne. Dock förordas autonomi för respektive institution att råda över antagningen, genom prefekt i samråd med lärarkollegiet (s. 52f). Forskarutbildningsutredningen från 2002 hänvisar likaså till ”förmågan att tillgodogöra sig forskarutbildningen” och till ämbetets ansträngningar att reda ut begreppen:

Kriteriet för urval har alltsedan 1969 varit förmågan att tillgodogöra sig forskarutbildningen. UHÄ hade preciserat detta i ett antal generella kriterier för urval, bl.a. resultat från fördjupningskurser och självständiga arbeten, mogenhet, självständighet och speciella kunskaper och färdigheter som kan underlätta studierna. (U02, s. 167)

Utredarens kriterier för goda forskaregenskaper är annars tämligen vaga och man redovisar till största del hur andra aktörer ställt sig i frågan. Efter att vid några lärosäten ha inhämtat ett antal allmänna studieplaner, vari, enligt högskoleförordningen, föreskrifter om urval ska preciseras, kan utredaren konstatera att det oftast endast återges den allmänna formuleringen om förmåga att tillgodogöra sig utbildningen (s. 167). Närmare upplysningar av läroanstalterna ger vid handen att uppsatser eller självständiga arbeten betraktas som den främsta urvalsgrunden, följt av projektbeskrivningar och avhandlings-skisser, dvs. prov på förmåga att demonstrera en forskarpersona. Utredaren

när förhoppningar om att den föreslagna ordningen med samlade antagnings-tillfällen kommer att medföra ett tydliggörande av urvalskriterierna (U02, s. 168).

Från begåvad till medarbetare

Frågan om en persona är möjlig att överföra till en doktorand kommer till uttryck i diskussioner om receptiv förmåga. En inställning är att forskarutbildningen och den akademiska miljön kan stimulera inneboende förmågor som utvecklas till forskaregenskaper. En helt annan uppfattning är att doktoranden initialt har en begåvning som ska identifieras av någon som är kapabel att känna igen den, dvs. professorn. En senare inställning, där en mer formaliserad och rättssäker antagnings- och urvalsprocess förespråkas, är att forskarutbildningen ska bibringa rätt infrastruktur för att kunna framställa en forskare av ett vidare råmaterial som sinsemellan kan se mycket olika ut. Det är ett skifte i betraktelsesätt från en persona som redan är något (forskarbegåvning) till någon som ska skapas genom utbildning.

U45 (II, s. 9) hävdar att först när alla ekonomiska resurser är säkrade, dvs. stipendier för forskarstudier och tryckbidrag till avhandlingar, finns tillfälle att göra ett ”verkligt begåvningsurval” bland de sökande. Men vilka egenskaper skulle den forskarstuderande ha? Den persona utredningarna framställer är tämligen diffus. Kriterierna för att tilldelas licentiand- och doktorandstipendium var enligt U55 uppvisad ”håg och fallenhet, respektive utpräglad håg och fallenhet”, för forskningsverksamhet (U55 I, s. 180). Utöver dessa har det i diskussionerna om forskaregenskaper och formerna för urval, varit svårt att ringa in de närmare kriterierna. Ett exempel på den äldre uppfattningen där professorn efter eget tycke skulle utse forskarstuderande framkommer i ett särskilt yttrande i U63, där en ledamot framför att rekryteringen bör vara aktiv. Antagningen får inte formaliseras så att möjligheten att handplocka potentiella forskaradepter går förlorad, anser ledamoten:

Forskarrekryteringen måste därför vara en aktiv process från forskarhandledarnas sida, och man får ej införa några regler som försvårar en sådan rekrytering. Betydelsen av en aktiv forskarrekrytering skärpes även av att vårt land har ett så litet befolkningsunderlag. (U63 I, s. 365f)

Även utredningsmajoriteten är inne på att det ska få råda viss lokal autonomi och flexibilitet över antagningssituationen, där personliga kontakter mellan lärare och student kan leda till plats i forskarutbildningen:

KAPITEL 4

Även mer subjektiva värderingar av de sökandes förmåga måste få spela in, främst i form av personbedömningar av vederbörandes akademiska lärare. Det förtjänar nämnas, att i Förenade staterna personliga rekommendationer mestadels har en utslagsgivande betydelse vid antagningen av »graduate students». (U63 I, s. 52)

Uppfattningarna i citaten ovan, med mer av utpekande av lovande forskarämnen, står i bjärt kontrast till U02, som menar att antagningen måste byta riktning från personliga kontakter mellan doktorand och handledare till mer formella kriterier (s. 160). Den tidigare nämnda Linköpingsstudien gav vid handen att studenternas kännedom om kravprofil vid ansökan till forskarutbildningen var mycket låg. Särskilt bland kvinnor uppfattades urvalskriterierna som oklara. Att doktorander handplockas av lärare, var en utbredd uppfattning hos de tillfrågade studenterna (s. 163). Utredaren ser rekrytering och antagning som en fråga om rättssäkerhet och kvalitet samt att informationsbrist riskerar att hindra en god rekrytering. Huvudansvaret för en lyckad forskarutbildning finns hos lärosätet snarare än hos doktoranden.

Farhågor om att doktoranden inte skulle ta tydlig gestalt och inte få möjlighet att spela ut forskarrollen på ett självständigt sätt aktualiserades i och med förslagen om forskarutbildningens omläggning i U63. I skiftet mellan den äldre och den reformerade forskarutbildningen, uttrycktes tvivel på att den senare inte skulle lämna tillräckligt utrymme för doktoranden att individuellt visa sin förmåga, dvs. att personen rör sig mot mindre självständighet. En ledamot genmäler till utredningsmajoritetens uppfattning om svårigheterna att utröna den nydisputerades fallenhet för forskarbanan i ljuset av den nya forskarutbildningen, som föreskriver tätare handledarkontakter och utökad kursundervisning, vilket skulle minska möjligheterna för doktoranden att självständigt visa sin forskarduglighet:

Tvärtom är det enligt min mening så, att just de egenskaper, som kan antas vara av betydelse för en framgångsrik insats som forskare, nämligen idérike-dom, kritisk skärpa och förmåga till vetenskapligt samarbete, utmärkt väl bör kunna prövas under den nya doktorandutbildningen. I själva verket bör just den nya utbildningsformen med kontakt och samarbete mellan forskare på olika nivåer skapa förutsättningar för ett bättre och rättvisare urval till forskarbanan. (U63 I, s. 354)

I en annan reservation framförs att goda forskaregenskaper svårligen låter sig karakteriseras, men att »originalitet, kombinationsförmåga, uthållighet m m inte i någon större utsträckning kan läras ut men däremot sannolikt stimuleras

och utvecklas i en god miljö” (U63 I, s. 365). Denna hållning intar en mellanposition mellan den äldre synen på doktorandens persona som forskarbegåvningen, som redan kunde spela forskarrollen och den nyare där utbildningen lär ut forskarförmågor. Enligt denna mellanposition måste doktoranden ha en viss receptiv förmåga vid antagningen, men utbildningen i sig kan endast väcka de inneboende forskaregenskaperna till liv, inte skapa dem.

Samtidigt kan svårigheter möta när förhoppningarna om en doktorands förmåga inte infrias. Andrénska kommittén uppmärksammar besvären med att bedöma potentialen hos en sökande och exemplifierar med en student som i grundutbildningen visat prov på ”stor receptivitet och reproducerande förmåga” inte alltid blir den självständiga forskare som förespeglades (U79 I, s. 105). En ökad konkurrens om platser och de höga trösklarna in i forskarutbildningen har ”lett till att de doktorander som antas är bra förberedda, målinriktade och kommer i gång snabbt med avhandlingsarbetet”, hävdar man dock i 2002 års utredning (U02, s. 91). Incitamenten att få hög avkastning i färdiga doktorander utan onödigt risktagande, vilket kan generera extra penningmedel till institutionen i fråga, kan också bidra till mottot ”höga trösklar in – låga trösklar ut”, vilket är tvärt emot förhållandet innan reformen 1998, då fler antogs men färre avlade examen.

Inför den reformerade högskoleförordningen 1998 (*se* SFS 1998:1003), då antagningsordningen skärptes blev regelverket allt viktigare. I departementspromemorian från U96 blir därför de formella förutsättningarna för antagning och dimensionering av större betydelse än att definiera särskilda forskaregenskaper. Formalisering av antagning och studiefinansiering markerar ett skifte i persona från forskarbegåvningen till doktoranden som yrkesperson, dvs. en professionaliseringstendens, där någon ska ”göras” till forskare snarare än att redan vara det. Apropå den äldre uppfattningen om att till forskarutbildning bör antas ”forskarbegåvningar” oavsett om finansieringen är säkrad eller inte, säger utredningen:

Det kan kanske i och för sig vara en behjärtansvärd inställning. Inte inom någon annan del av utbildningssystemet tillåter man sig dock att resonera på motsvarande sätt. Och då kan det – t.ex. inom det konstnärliga området – kanske ändå vara lättare att urskilja begåvningen än vad det är att, med bara några års högskoleutbildning som grund, bedöma vem som egentligen är en ’forskarbegåvning’.

Många av dem, som söker till eftertraktade högskoleutbildningar på grundnivån utan att komma in, är säkert utmärkta begåvningar för de yrken som avses. Likafullt låter man resurserna – och rimlighetsbedömningar av arbets-

marknaden – sätta gränser för antagningen. Här kan bara som exempel pekas på läkarutbildningen: många förträffliga läkare lämnas säkert utanför på grund av de extremt höga antagningskraven, men man tar ändå inte in 'läkarbegävningar' som på halvdana villkor får försöka genomföra utbildningen bäst de kan, när de tillgängliga resurserna inte räcker till alla intresserade. Andra exempel är de konstnärliga utbildningarna, som har det relativt sett största sökandetrycket i hela högskolesystemet. Många utmärkta skådespelare, musiker och konstnärer lämnas säkerligen utanför. Ändå har man från de utbildningsasvarigas sida här integritet nog att hålla på utbildningsstandarden och försöker man [!] också ta ett visst ansvar för den framtida sysselsättningen genom att inte låta alla 'begävningar' komma in. (U96, s. 33)

Ett sätt att undersöka om en forskarstuderande är i stånd att spela en forskarroll, men ändå inte binda upp lärosätet för ett längre åtagande är att införa en provotid i forskarutbildningen. FUN redovisar med hänvisning till direktivet att dimensioneringen av forskarutbildningen i viss mån måste ta hänsyn till "studenternas egna önskemål att pröva sin fallenhet och sitt intresse för forskarutbildning" (U74 I, s. 112), men att vissa studerande kommer att behöva avrådas fortsätta efter en tid i utbildning. Ej heller får den vidgade rekryteringen leda till en lindring av kvalitetskraven på en doktorsexamen eller en förlängning av normalstudietiden (s. 112f). Kommittén diskuterar härvid om det kan vara lämpligt med att införa ett provår i forskarutbildningen. En rad nackdelar redovisas dock, nämligen ökad handledning, examination och dokumentation (som ej får utformas som ett underkännande av doktoranden), samt att systemet kommer att gynna studerande från institutionens egen grundutbildning. Med anledning av detta föreslås inget generellt införande av provår (s. 134f). Andrénska kommittén föreslår dock en provotid där den forskarstuderande har möjlighet att avgå med evalverade kurspoäng efter en termin i forskarutbildningen (U79 I, s. 113). Den nya examensstruktur som föreslås av U02 får en ny intermediär nivå – masternivån – som är tänkt att överbrygga grund- och forskarutbildning. Med forskningsförberedande kurser på masternivån, anser utredaren att behovet av provotid i forskarutbildningen bortfaller (U02, s. 170).

Konklusion – från håg och fallenhet till förmåga

Att formulera generella forskarkvaliteter och prognosticera vem som kommer lyckas i forskarutbildningen är vanskligt. Egenskaper som kreativitet, fantasi, kritisk skärpa, omdöme, självständighet och mognad nämns, men går knappast att kvantifiera. Det har funnits förhoppningar om att UKÄ (motsv.) ska precisera kriterierna för urval. Studieresultat, framgångsrikt experiment- eller uppsatsarbete har i större utsträckning fått utgöra urvalsinstrument. Urvalet till antagning i forskarutbildningen har gått från att vara en fråga om håg och

fallenhet för forskningsarbete till förmåga att tillgodogöra sig utbildningen. Krav på full finansiering för antagning har lett till ökande prognosverksamhet med anledning av det ekonomiska risktagande lärosätet gör när någon antas till forskarutbildningen. Därför torde projektbeskrivningar och avhandlings-skisser fått ökad betydelse. Från att ha varit informell, med ett aktivt uppsökande av vad man kallade forskarbegåvningar, har antagningen under senare tid kommit att formaliseras och inriktas mot att ge förutsättningarna för att doktoranden ska kunna utvecklas till en yrkesperson. Från att ansvaret för en lyckad antagning legat på individen har detta alltmer skiftat till lärosätet, som ska ge goda premisser i form av finansiering, arbetsplats, handledning, etc. Det är en rörelse i skapandet av en persona från doktoranden som begåvad till doktoranden som ska utbildas till professionell medarbetare.

Studiefinansiering – den motvilliga doktoranden

Frågan om studiefinansiering för forskarutbildning handlar om hur de ekonomiska förutsättningarna kommer ingå i, och definiera, en persona. Det innebär i en bemärkelse att göra alla forskarstuderande lika oavsett ekonomisk bakgrund. Återkommande är utredningarnas instrumentella syn på de forskarstuderandes bevekelsegrunder att välja forskarkarriären – en idé om doktoranden som *homo economicus* – som tar fasta på den ekonomiska nytta en forskarexamen och forskarkarriär kan ge jämfört med andra levnadsbanor. U63 nämner också personliga motiv, intellektuell stimulans och social status, som anledningar till att genomgå forskarutbildning. Uppenbarligen är forskarutbildningen förknippad med stora risktaganden, ekonomiska som personliga, särskilt för dem som kommer från studieovana miljöer. Den bristande studiefinansieringen i forskarutbildningen har alltså varit en hämsko för verksamheten. Kopplingen mellan studiestöd visavi effektivitet och genomströmning har gjorts av exempelvis UHÄ (1989, s. 44f), som anser att mer konkurrenskraftiga studiestödsformer ger bättre studieresultat, varför det länge har varit en ambition att fasa in forskarstuderande som uppstår utbildningsbidrag i doktorandanställningar.

Finansieringsfrågan har tagit sig uttryck i ett par utredningsprodukter som särskilt fokuserar på denna problematik: departementspromemorian *Studiefinansiering och examina i forskarutbildningen* (U96); ett delbetänkande från FUN 1975 – *Utbildningsbidrag för doktorander* (U74 II); samt Forskarkarriärutredningens betänkande *Trygghet och attraktivitet* (SOU 2016:29). FUN

fick i uppdrag att se över förutsättningarna för hur studiefinansieringssystemet skulle kunna användas för att stimulera söktrycket till olika utbildningsområden – en slags utbildningsplanering likt sektorsprincipen på forsknings- sidan, där forsknings- och utbildningsbehovet i en viss samhällssektor skulle styra tillströmningen till forskarutbildningen inom densamma. Dessförinnan lade U63 viss möda på att utreda förutsättningarna för hur de forskarstuderande skulle få bättre möjligheter till heltidsstudier via utbyggda ersättningsystem.

Understundom har också diskussioner förts om möjligheter att avstyra personer från att genomgå forskarutbildning, dvs. strategier av fördrivande (*jfr* Gieryn 1983, 1999). Tendenser till att personer sökte sig till verksamheten i brist på annan sysselsättning föranledde FUN och Andrénska kommittén att överväga prövotider i forskarutbildningen. Genomgående framstår dock den främsta åtgärden mot så kallad negativ selektion och för ökad attraktivitet vara goda ekonomiska villkor för den forskarstuderande. Här kan också ingå att minska doktorandens karaktär av ”evig student” och i stället arbeta för professionalisering av verksamheten, exempelvis genom att införa doktorandanställningar för att effektivisera utbildningen och minimera studietiden.

Stipendier

Stipendiering för forskarstudier hade sitt ursprung i rekryteringssvårigheter, initialt vid de juridiska fakulteterna, vilka hade svårt att attrahera forskarstuderande i konkurrens med mer lönsamt juristarbete. Att kunna erbjuda stipendier blev en möjlighet till att behålla personer som betraktades som ”forskarbegåvningar” inom akademins hägn, vilka annars hade tagit upp en lukrativ yrkeskarriär. Detta gällde i synnerhet de juridiska, tekniska och medicinska ämnesområdena. 1939 inrättades statsstipendier för rekryteringsändamål för juridiska forskarstudier vid de båda universiteten i Uppsala och Lund (U45 II, s. 172). Efter införandet av teknisk licentiatexamen 1942 inrättades stipendier även för dessa studier (s. 172), följt av de medicinska fakulteterna 1945. För att främja forskningen och dess rekrytering önskar U45 att utvidga stipendieringen till att gälla även de teologiska och filosofiska fakulteterna (s. 173). Beredningen anser att tiden nu är mogen för en generell stipendiering av forskarstudier – oaktat fakultet – samt en höjning av ersättningsbeloppet (s. 174) och av antalet stipendier att söka (U45 VI, s. 217, 222). Detta signalerade att fler än den akademiska samhällsklassen behövde rekryteras för att tillgodose behovet av forskarutbildade. Utvecklingen gjorde det nödvändigt att söka efter dem som också normalt inte hade tradition av akademiska studier – en grupp som har benämnts som ”begåvningsreserven”.

När studiefinansieringen diskuteras av U55 är det bristen på forskare man har i åtanke, liksom att effektiviteten och hastigheten i forskarutbildningen kan höjas genom en rikligare stipendiering och höjning av beloppen (U55 I, s. 166, 178). Konkurrensen om studenterna vid medicinsk fakultet mellan reguljär läkartjänst och forskarutbildning synes ha varit särskilt skarp, då det föreslås att forskarstuderande ska kunna lyfta det högre doktorandstipendiet (till skillnad från det lägre licentiandstipendiet) i ett tidigt skede. Diskussionen om differentierade ersättningsbelopp inom olika ämnesområden har fortsatt att vara aktuell även i nutid.⁵⁹ Som skäl till att medicine forskarstuderande ska kunna påräkna det högre stipendiebeloppet åberopar U55 den medicinska forskningens snabba utveckling (s. 179) och främjande av rekryteringen:

Utredningen vill även understryka, att stipendierna bör ha en så starkt rekryteringsbefrämjande effekt, att om möjligt en växande andel av dem som avlägger grundexamen stimuleras att fortsätta med en forskarutbildning. Vid en fortsatt standardökning måste då även stipendiernas storlek omprövas, om den rekryteringsstimulerande effekt, som förslaget om höjda belopp förväntas få, skall kunna bibehållas. (s. 180f)

Tidigare har noterats att doktorandens persona länge utgjordes av en yngling. U55 diskuterar om det eventuellt borde tillämpas ett tak för högsta ålder för att komma ifråga för stipendium. Kommittén hänvisar till U45, där andemeningen var att stipendierna vore ägnade yngre sökande. En eventuellt högsta ålder för tilldelning av licentiandstipendium vid 35 års ålder och för doktorandstipendium vid 40 års ålder dryftas, men utredningen stannar vid att ålder inte ska påverka utdelningen av stipendium, dvs. en persona med ett större åldersspann:

Förutsättningen för att få stipendium är bland annat, att vederbörande sökande ådagalagt håg och fallenhet — för doktorandernas del utpräglad håg och fallenhet — för vetenskapligt arbete. Utredningen finner det därför ej lämpligt, att en bestämmelse införes om högsta tillåtna ålder vid erhållandet första gången av licentiand- eller doktorandstipendium. (s. 180)

För att effektivisera forskarutbildningen och för rekryteringsens främjande, borde adekvata finansieringsmöjligheter ligga i allas intresse. U63 skriver att licentiand- och doktorandstipendierna utbetalades under nio månader per år, men från och med budgetåret 1964/65 fanns möjlighet till helårsstipendier

⁵⁹ Doktorander som har läkar- och tandläkarexamen erbjuds ofta högre lön i forskarutbildningen (von der Lehr 2013).

efter ett tidigt förslag från utredningen (U63 I, s. 146). Det kan tyckas märkligt att en utbildning som hade dragits med långa studietider inte förrän då fick tydliga ekonomiska incitament att bedriva studierna på helårsbasis. Med en sådan åtgärd torde studietiden kunna förkortas med uppemot ett år.⁶⁰ Utredningen skriver dock att "[a]ntalet sommarstipendier är [...] avsevärt mindre än antalet stipendier avsedda för det normala läsåret" (s. 146). Att öppna upp för stipendier under hela året borgar för en professionalisering av en effektiv forskare, som inte går på sparlåga under somrarna.

Reglerna för de filosofiska fakulteterna medgav innehav av licentandstipendium under högst två år och doktorandstipendium i maximalt tre. Vid juridisk och medicinsk fakultet, liksom vid veterinärhögskolan, saknades licentandstipendier, medan i stället doktorandstipendiet utdelades i fyra år (s. 146). En viss diskrepans fanns här mellan de olika fakulteternas personae där den juridiska och medicinska fakulteten kunde uppvisa mer av en professionspersona med antydning om kortare studietider och där det högre doktorandstipendiet bättre kunde konkurrera med den externa arbetsmarknaden. Det underdimensionerade stipendiesystemet och de föga konkurrenskraftiga beloppen medförde att många forskarstuderande nödgades arbeta vid sidan av studierna eller ägna sig åt studier respektive arbete i omgångar. Utredningen konstaterar dock att detta ofta varit till föga nytta för studierna – i många fall sänks effektiviteten och studietiderna förlängs. Tiden som aktiv forskare efter examen riskerar därmed att förkortas (s. 172f). Det är en persona som ska befinna sig så kort tid i utbildningsfasen som möjligt. I en av utredningen genomförd enkätundersökning redovisas att över 90 % av de forskarstuderande hade haft inkomst av förvärvsarbete (s. 278). Andra finansieringsformer var stipendier, så kallade forskarrekryterande tjänster (t.ex. som amanuens och assistent), samt studiemedel (s. 278).

På väg mot professionalisering

Doktorandens persona som den bildade mannen, sökande kunskap för dess egen skull, kom gradvis att övergå till yrkesarbetarens (*jfr* Shapin 2010, s. 257f). Huruvida forskarstudier ska anses som studier eller lönearbete tas upp till diskussion i U63 och det sägs att forskarstuderande inte bör betraktas som skilda andra inkomsttagare och att skattepliktig lön bör utgå inom ramen för extraordinarie tjänst. Kommittén förordar lön i stället för stipendier, inte minst med motiveringen att doktoranden utför samhällsnyttigt arbete (U63 I,

⁶⁰ Detta har förmodligen att göra med att både undervisningen och forskningen var terminsin- delad och att all personal hade sommarferier.

s. 181f) – en antydning om en professionspersona. Förslaget avstyrktes dock och föredraganden hävdade i proposition 1969:31 att det reguljära studiefinansieringssystemet även kunde omfatta ett nytt enhetligt doktorandstipendium. Nivån på studiestödet var alltså tänkt att göra forskarstudier till ett alternativ till lönearbete (Zetterblom 1994, s. 61), men ambitionen om doktoranden som yrkesarbetare fick inte full teckning här.

Den nära kopplingen mellan yrkesarbete, utbildning och forskning, som var förhärskande i de utbildningspolitiska strömningarna under 1970-talet, manifesterades i en beloppsmässig harmonisering av utbildningsbidraget i forskarutbildningen med det lägre beloppet i vuxenstudiestödet samt med arbetsmarknadsutbildningens utbildningsbidrag. Personan konvergerade här med de övriga vuxenutbildningarnas (t.ex. komvux och arbetsmarknadsutbildning). Doktoranden sågs härmed likvärdig andra vuxna i utbildning samtidigt som svårigheterna att konkurrera med näringslivets löner signalerade en ideologisk konflikt. FUN avstyrkte en beloppsmässig differentiering av studiestödet i förhållande till den externa arbetsmarknaden (U74 I, s. 151). Den yrkesarbetandes persona och doktorandens sammansmälte i någon mån, vilket avspeglades i tidens uppfattningar om värdet av deltidsstudier kombinerat med deltidsarbete i forskarutbildningen, liksom nyttan av att i forskarutbildningen behandla forskningsproblem sprungna ur yrkeslivet. Den yrkesarbetande skulle inte vara en främmande figur i forskarutbildningen. Man kan betrakta det som en statusutjämning mellan forskare och yrkesarbetare.

I juni 1975 utkom FUN med en separat skrift i departementsserien – *Utbildningsbidrag för doktorander* (U74 II), i vilken redovisas att kösystemet för att erhålla studiefinansiering fortfarande att vara ett problem. I en av undersökningarna framkom att ett informellt normsystem gjorde gällande att stipendium tilldelas dem som varit inskrivna i forskarutbildningen ett par år och visat sig skickliga. Därför ifrågasätts stipendiernas roll som rekryteringsfrämjande åtgärd och såsom instrument för ett kvalitativt urval av sökande, vilket var andemeningen hos U63 (U74 II, s. 10). Det förhållande att tiden i forskarutbildningen per automatik inte ger företräde till stipendium är att betrakta som en prövning av den forskarstuderandes förmåga att utveckla en forskarpersona. Stipendierna blev inte den rekryteringsfrämjande åtgärd som man hoppats, men det informella kösystem för stipendierna som hade uppstått blev en belöning för dem som bevisligen var kapabla att utstå prövningar, något som får en äldre persona att skymta förbi som en vålnad, dvs. den som utredningarna försökte motverka. Likaså ett förslag om erfarenhet av assistent- och amanuéstjänstgöring som meriteringsgrund för stipendium vittnar

om att en äldre persona gör sig påmind, där inte utbildningen ensam skapar en forskare.

Ett motiv för studiefinansieringssystemets reformering var dess dimensioneringsfrämjande förmåga, dvs. att det kunde användas som styrmedel för att förmå potentiella doktorander att söka sig till forskarutbildningens olika ämnesområden, (U74 I, s. 149). Detta innebar ett avsteg från den ditintills rådande principen om det statliga studiestödets utbildningspolitiska neutralitet. Departementschefen menade i direktivet till FUN att det nu kunde vara motiverat att arbetskraftsbehovet skulle utöva visst inflytande över flödet till vissa områden i forskarutbildningen (Zetterblom 1994, s. 61). Principen om att forskarutbildning ska betraktas som lönearbete är något som FUN också har tagit hänsyn till även om några regelrätta doktorandtjänster inte inrättades, då de ansågs för kostsamma. Att kunna ge en konkurrenskraftig ersättning för de forskarstuderande är icke desto mindre av vikt för att undvika att forskarutbildningen tappar konkurrenskraft med den externa arbetsmarknaden. Med ett nytt utbildningsbidrag för doktorander vill utredningen attrahera dem som också är attraktiva för näringslivet och konsolidera en yrkespersona:

Utredningen har, som nämnts, anslutit sig till synsättet att forskarutbildning i väsentlig utsträckning bör betraktas som arbete. Mot bakgrund härav och av vad som anförts i det föregående anser utredningen att studiestödet inom forskarutbildningen, i likhet med utbildningsbidraget inom arbetsmarknadsutbildningen, i sin helhet bör bestå av ett beskattat utbildningsbidrag. Utredningen vill i detta sammanhang erinra om den konkurrenssituation som ofta råder mellan forskarutbildningen och arbetsmarknaden. Lärare inom många ämnesområden hävdar att läroanstalterna saknar möjlighet att konkurrera med t.ex. näringslivet om de för forskning mest kvalificerade studenterna och att detta utgör ett problem vid rekrytering av forskarstuderande. (U74 II, s. 21)

Den svåra konkurrenssituationen med näringslivet till trots, anser kommittén att nivån på utbildningsbidraget bör ligga i paritet med den lägre nivån i vuxenstudiestödet⁶¹ och arbetsmarknadsutbildningens utbildningsbidrag (s. 21).⁶² Enligt denna utjämningspolitik ska alltså forskarstuderande jämföras med komvuxstuderande, en manifestation av den alltmer heterogena personen,

⁶¹ Dvs. det belopp som lyfts av dem i vuxenutbildning som inte har haft tidigare arbetsinkomster.

⁶² Om utbildningsbidraget ska ses som konkurrerande till löneinkomst måste utbildningsbidraget för doktorander betraktas som snålt tilltaget.

som inte skulle signalera högre rang än andra vuxenstuderande. Kopplingen till vuxenutbildning gjordes i direktivet:

I direktiven pekade utbildningsministern på att särskilda åtgärder krävs för studiefinansieringen inom forskarutbildningen med hänsyn till att de forskarstuderande befinner sig i en annan ekonomisk och social situation än de ungdomsstuderande. Doktoranderna kan jämföras med andra vuxenstuderande, men man måste dessutom beakta att de ofta belastas av tidigare studieskulder. (Zetterblom 1994, s. 61)

Vidare sägs finansieringsfrågan vara avgörande för möjligheterna att gå från yrkesverksamhet till forskarutbildning, dvs. för att inteckna principen om återkommande utbildning. Här ses deltidstudier som en attraktiv lösning för yrkesarbetande som vill angripa forskningsproblem som har anknytning till det egna yrkeslivet (U74 I, s. 121). Detta innebär en omsvängning gentemot U63, som förordade en effektiviserad heltidsutbildning, vilket skulle avskaffa behovet av lönearbete jämte forskarstudierna.

1976 omvandlades doktorandstipendierna till beskattningsbara utbildningsbidrag. En önskan formulerad i direktivet, som ännu inte blivit tillgodosedd, var att använda studiefinansieringen som ett styrmedel för forskarutbildningens dimensionering (U74 I, s. 151). I remissopinionen till propositionen 1979 framfördes från bl.a. UHÄ, SACO och TCO ett förslag om att införa ett system med doktorandanställningar. Föredraganden anförde att en tryggad studiefinansiering var a och o för effektiv rekrytering till och för genomförande av forskarstudierna. Med hänvisning till att Lärartjänstutredningen hade fått i uppdrag att se över studiefinansieringssystemet i forskarutbildningen, bl.a. med avseende på fördelar och nackdelar med utbildningsbidrag visavi doktorandbefattningar, fick ytterligare reformer anstå (Zetterblom 1994, s. 62). Den styrningsfrämjande anordningen med utbildningsbidraget som FUN föreslog tillstyrktes inte av utbildningsministern. ”Fortfarande skulle studiefinansieringen syfta till att ta tillvara forskarbegåvningar oavsett inriktning, inte till en styrning av forskarutbildningen till vissa ämnen.” (s. 62) Detta signalerade en äldre syn där den essentiella egenskapen ”forskarbegåvning” skulle stå över andra aspekter.

LÄTU kom fram till att det även framledes vore önskvärt med ett differentierat studiestödssystem i forskarutbildningen, framfört med den sedvanliga ängsligheten om konkurrensen från den externa arbetsmarknaden. Denna och akademins personae skulle alltså i någon mån sammansmälta, medan de akademiska personae med denna åtgärd höll på att separeras mellan olika ämnen:

Ett skäl härför var att arbetsmarknaden utanför högskolan erbjuder mycket varierande villkor för dem som genomgått grundutbildningen inom olika områden. En differentiering av studiestödet skulle göra det möjligt för högskolan att erbjuda attraktiva villkor i forskarutbildningen även på områden med stark konkurrens om de högskoleutbildade. (Zetterblom 1994, s. 62)

Fortsatta finansieringsproblem

Studiefinansieringen fortsatte att vara ett aber i verksamheten. I den Andrénska kommittén betraktas situationen som prekär trots de tidigare utredningarnas intentioner att rusta upp systemet. Om inte finansieringsfrågan får en tillfredsställande lösning, hävdar utredningen att det går ut över såväl forskarutbildningens attraktivitet, effektivitet och kvalitet. Man redovisar data som ger vid handen att:

andelen aktiva forskarstuderande med doktorandstipendium/utbildningsbidrag fr.o.m. höstterminen 1972 t.o.m. vårterminen 1979 stagnerat kring cirka 10 procent. Däremot har andelen forskarstuderande med annat förvärvsarbete under motsvarande tid ökat från knappt 40 till 47 procent. (U79 I, s. 125)

Den forskarstuderandes persona representerar här den eviga studenten som hankar sig fram på korta påhugg och FUN:s intentioner om den yrkesverksamma doktoranden verkar ha realiserats, dock på ett annat och mer negativt sätt, som man inte hade räknat med. Därtill kommer förhållandet att de forskarstuderandes medianinkomster vida understeg de lägsta lönegraderna för kommunalt och statligt yrkesliv i övrigt (s. 126). Utredningen kopplar den besvärliga finansiella situationen till den låga effektiviteten i forskarutbildningen – det är helt enkelt inte möjligt att bedriva framgångsrika forskarstudier på heltid med dessa inkomstnivåer. Kvaliteten i avhandlingsarbetet riskerar även att försämrars med anledning av att de forskarstuderande får svårt att arbeta kontinuerligt med sina forskningsuppgifter (s. 126). För att göra forskarutbildningen mer attraktiv kan det krävas att förbättra försörjnings- och arbetssituationen på bekostnad av den vidlyftiga antagningen, resonerar man, vilket konsoliderar en professionspersona och en återgång till mer av elitsatsningar. Den Andrénska kommittén anser således att nivån på ersättningen bör höjas och de sociala förmånerna förbättras för att öka forskarutbildningens attraktionskraft. Därför föreslås att utbildningsbidragen slopas till förmån för doktoranttjänster och ett mindre antal assistenttjänster (s. 128). Med hänsyn till den konkurrenssituation med yrkeslivet, som i synnerhet inom de medicinska och tekniska områdena gör sig gällande, förordar utredningen ”ett

lönefält om tre till fyra lönegrader för doktorandtjänsterna.” (U79 I, s. 130). Man konstaterar även att andelen utbildningsbidrag är lägre inom dessa fakulteter (s. 126), som i högre grad konkurrerar med en attraktiv arbetsmarknad.

I fråga om utbildningsbidrag visavi doktorandtjänst anslöt sig föredraganden till LÄTU:s förslag med differentierade studiestödsformer, dock med ett avskaffande av amanuens- och assistentbefattningarna. Det var angeläget att höja ersättningsbeloppet för utbildningsbidragen, men reformen skulle inte få medföra merkostnader, varför det totala antalet studiestödsrum skulle komma att krympa (Zetterblom 1994, s. 64f).

Departementschefen menade att särskilda doktorandtjänster borde inrättas för att erbjuda ett konkurrenskraftigt alternativ inom områden där konkurrensen både mellan de sökande till forskarutbildningen och mellan akademi och extern arbetsmarknad var särskilt skarp (s. 65f). Det skulle alltså innebära en differentierad persona mellan olika ämnen, där en blev mer professionsinriktad och välbetald medan en annan skulle visa upp mer traditionellt akademiska egenskaper där professionsanknytning och ekonomisk trygghet hade lägre prioritet.

Den prekära finansiella situationen för många forskarstuderande återkom som tema i forskningspropositionen från 1984. Förutom att utbildningsbidragen näppeligen gav några sociala förmåner, var det vanligt att lärosätena delade upp bidragsrummen mellan flera forskarstuderande, vilket medförde att innehavarna tvingades livnära sig på andra inkomstkällor samt ledde till förlängda studietider (Zetterblom 1994, s. 66). UHÄ hade uppmärksammat att endast en liten del av de forskarstuderande uppbar fullständigt utbildningsbidrag:

Enligt enkätsvaren finansierade endast ca två procent av de forskarstuderande inom de filosofiska fakulteterna sina studier helt genom utbildningsbidrag. UHÄ framhöll att det var uppenbart att utbildningsbidragen för doktorander var just *bidrag* till deras försörjning och att de var otillräckliga för forskarstuderande som ofta har försörjningsplikter och tidigare studieskulder. (s. 67)

Denna splittring av personan mellan olika fakulteter var inte något man hade önskat, men doktorandtjänster hade inte kunnat etableras som den normala finansieringsformen p.g.a. kostnadsskäl. Professionspersonan hade etablerat sig inom matematisk-naturvetenskaplig och teknisk fakultet, där man hade kommit längst med doktorandanställningar. UHÄ:s motiv för befattning snarare än bidrag var att de forskarstuderande *de facto* utförde betydande forsk-

ningsinsatser för lärosätena (Zetterblom 1994, s. 67). I de följande forskningspropositionerna påtalades värdet av doktorandtjänster och en kontinuerlig omvandling av utbildningsbidrag till befattningar. Forskarutbildningens effektivisering var ett incitament för att kunna realisera den kostsamma uppbyggnaden av forskarutbildningen, däribland doktorandanställningarna (Zetterblom, s. 68). Efter att ha varit borta en tid blev det 1995 åter möjligt att finansiera forskarutbildningen med utbildningsbidrag som en provisorisk förstärkningsåtgärd i väntan på ett nytt studiefinansieringssystem (Benner 2001, s. 127).

Med anledning av genomströmningsproblemet fick den särskilda utredaren i U96 i uppdrag att se över hela studiefinansieringssystemet i forskarutbildningen, där grundtanken var att till forskarutbildning endast får antas den som har finansieringen säkrad – dvs. en konsolidering av professionspersonan. Detta tydliggörs också i den sedan gammalt diskuterade frågan om doktorandanställningar, som varit svår att implementera. Utredaren skriver att ”att alla som antas till forskarutbildning skall ha rätt till doktorandtjänst” (U96, [s. 3]).

Utredaren konstaterar att då forskarutbildningen spelar en avgörande roll för samhällets konkurrensförmåga och kompetensförsörjning, bör den behandlas med större respekt. ”Verksamheten förutsätts ibland fungera genom vad som närmast måste kallas ideella insatser.” (s. 31) En ovilja från institutionernas sida att rätta mun efter matsäck, ser utredaren som anledningen till ett överintag till forskarutbildningen där man underlåtit att ge adekvata resurser till de forskarstuderande (s. 32). Utredaren vill också se en renodling av forskaruppdraget i förhållande till studiefinansieringen. Den uppsjö av finansieringsformer som kännetecknat forskarutbildningen bör reduceras, koncentreras samt att avses specifikt som *studiefinansiering* på heltid (s. 43, 48), i kontrast mot FUN, som förespråkade möjligheter till deltidstudier:

Förbättringar i studiefinansieringen och i forskarutbildningen måste snarare sökas i uppstramning och koncentration i stället för i ökad flexibilitet och fler ’trappor’. Förändringarna kan, som framhållits, inte enbart gälla studiefinansiering utan måste komma till uttryck i reglerna för och synen på forskarutbildningen. (U96, s. 44)

Det fanns en idé om att göra alla i forskarutbildningen lika i en anda av professionalisering. I en sådan persona ingår att konstruera finansieringen mer enhetligt och att samtliga doktorander ska ha samma formella ställning med avseende på anställningsform oavsett vilken fas de befinner sig i forskarutbildningen (s. 44). Doktorandtjänst, vilket förordas som den enhetliga finan-

sieringsformen, tror man kommer att verka rekryteringsfrämjande för dem som efter en lång grundutbildning inte vill betraktas som överläggare, samt de sociala förmånerna en befattning ger, menar utredaren. Därutöver ges skäl som bättre integration i arbetsgemenskapen, reglerade arbetsvillkor, tillgång till arbetsplats och andra basresurser. Det är en reaktion mot den persona som är som en vålnad, som inte får kosta något eller ta upp plats, som är utanför systemen och knappt synlig på arbetsplatsen. Enligt utredaren torde konstruktionen med doktorandanställningar också leda till rekrytering av de mest lämpade doktoranderna (U96, s. 45ff). Doktoranden framstår här som en yrkesperson, men inte som i FUN:s bemärkelse av en yrkesutövare från en extern sektor, utan som en professionell akademiker som är bland de främsta i sitt gebit.

Arbetet med att implementera en professionspersona fortsatte med oförminskad kraft. Högskoleförordningen (SFS 1993:100) ändrades 1998, bl.a. i syfte att stärka de forskarstuderandes rättssäkerhet genom att kräva garantier för säkrad studiefinansiering för antagning (HSV 2003a, s. 5). Doktorander med utbildningsbidrag erhöll sedan 1998 rätt att anställas som doktorand efter halva utbildningstiden och sedan 2013 efter en fjärdedel.⁶³

Forskarutbildningsutredningen från 2002 framhåller likaså anställningens fördelar. Det kan handla om tillgång till administrativ service, datorarbetsplats, biblioteksresurser, företagshälsovård, möjligheter till fotostatkopiering och datautskrift m.m. Dessa resurser kan i vissa fall saknas hos dem som uppbar utbildningsbidrag och har i vissa fall lett till diskriminering av doktorander utan anställning (U02, s. 206). Man försöker med andra ord att sammanföra de disparata personae som existerat parallellt till en enhetlig professionspersona. För att uppnå detta föreslår utredaren i U02 att utbildningsbidrag upphör som finansieringskälla och att anställning som doktorand ska vara den normala finansieringsformen, med trygghetshänsyn som motivering (U02, s. 197). Utredaren kopplar ordnad studiefinansiering, god studiemiljö, effektivitet, arbetsro och trygghet till positiv rekrytering och framgångsrika forskarstudier. Gentemot detta ställs ”annan finansiering”, som presenterar en rad frågetecken beträffande urval, säkring av finansieringen och eventuellt frånfall därav (U02, s. 94, 193). I propositionen *Forskning för ett bättre liv* (2004/05:80, s. 134) meddelas dock att regeringen inte avser att ändra reglerna för utbildningsbidrag, med hänvisning till den pågående översynen av examensstrukturen som pågår genom Bolognaprocessen.

⁶³ SFS 1993:100; SFS 1998:1003; SFS 2013:525.

Konklusion – mot en enhetlig professionspersona?

Ett genomgående tema i diskussionerna om studiefinansieringen är att trots talet om forskningens värde i ett förvetenskapligt samhälle, får doktoranden inte kosta särskilt mycket. Därför har det funnits en ständig konkurrenssituation mellan den akademiska och den externa arbetsmarknaden. Där denna var som mest skarp utvecklades tidigt vad som kan betecknas som fröet till en professionspersona. Ett led i detta var att inrätta statliga stipendier för forskarstudier. Ett samband mellan effektivitet i forskarstudierna och dess finansiering uppmärksammades. På väg mot professionalisering och effektivisering inrättades stipendier för hela kalenderåret under det att frågan om forskarstudier skulle betraktas som lönearbete blev brännande.

Doktorandstipendier, och senare utbildningsbidrag, ansågs alltså som de normala finansieringsformerna även efter 1969 års proposition. Låga ersättningsnivåer, otrygga och splittrade finansieringsformer samt få bidragsrum, gjorde situationen prekär och ledde till minskad studieeffektivitet. Under 1970-talet skulle doktoranden betraktas som övriga vuxenstuderande varför dessa personae i någon mån sammansmälte, men bidrog inte till bättre konkurrensmöjligheter med näringslivet.

Att den faktiska arbetsinsatsen för institutionerna som de forskarstuderande utförde borde betraktas som arbete och därför leda till anställning var ett vanligt förekommande argument för doktorandbefattningar, men omvandlingen gick långsamt och varierade mellan olika fakulteter och därför kunde även diversifierade personae iaktas, där exempelvis de naturvetenskapliga och tekniska ämnesområdena var mer professionsinriktade jämfört med humanvetenskap och humaniora. Under mitten av 1990-talet blev kritiken allt starkare mot att forskarstuderande antogs alltför lättvindigt utan säkrad studiefinansiering. Finansieringskällorna ansågs också vara för många och splittrade, något som inte gynnade en koncentrerad och effektiv arbetsinsats i forskarutbildningen. Således innebar reformen 1998 att för antagning till forskarutbildning skulle krävas säkrad finansiering för hela utbildningstiden. Sent omsider har statsmakterna insett värdet av de forskarstuderande genom strävanden att implementera en enhetlig professionspersona över ämnesgränserna genom att inskräpa kraven på doktorandanställningar, rätt till arbetsplats och administrativa basresurser m.m.

Forskarutbildningens rëntabilitet

Som berörts ovan har frågan om forskarutbildningens och forskarkarriärens lönsamhet i förhållande till andra levnadsbanor varit brännande. Utredningarna har understundom resonerat att om forskarutbildningen inte är tillräckligt lönsam för de studerande riskerar verksamheten att inte attrahera de mest lämpade personerna⁶⁴ och kan leda till vad som understundom har benämnts som *negativ rekrytering* – att till forskarutbildningen antas personer i brist på annan sysselsättning – dvs. forskarstudier som alternativ till arbetslöshet. Vem är det då som ska rekryteras? Det är någon som annars skulle fångas in av näringslivet. Av utredningarna framgår även att det heller inte ska vara någon som söker sig till forskarutbildningen i brist på annan sysselsättning. Forskarutbildning innebär ett risktagande, både för individen och för lärosätena. Genom anställning som doktorand minskar risken för den enskilde, men ökar för det allmänna.

Från bättre bemedlad till lönearbetare

Konkurrensen från den externa arbetsmarknaden har alltjämt varit ett problem att tackla, för att attrahera dem som ansetts mest lämpade till forskarutbildningen. Studiestödet kan användas för att möta upp denna konkurrens och frågan om ett eventuellt differentierat ersättningsbelopp mellan olika ämnesområden har tilldragit sig visst intresse. Innan reformen 1969, då en komplett forskarutbildning (licentiatexamen och doktorsgrad) kunde innebära uppemot tio års normalstudietid, jämte avsevärd skuldsättning, var denna levnadsbana särdeles vansklig. Därtill ska läggas en trögrörlig forskarkarriär med ett fåtal toppjänster och det så kallade ”docentelälandet”.⁶⁵ Därför var doktoranden vanligen en bättre bemedlad man, innan krafttag sattes in för att försöka förändra denna persona.

Med oron för en allt större konkurrens från den externa arbetsmarknaden för ögonen, uppmärksammar U45 den ökade lönespridningen mellan olika utbildningsvägar och varnar för vad konsekvenserna blir för forskarrekyte-

⁶⁴ Man kan också tänka sig att en undermålig studiefinansiering skulle attrahera de mest lämpade och passionerade – där sökandet av kunskap var det ädlaste av ideal oavsett hur man klarade sitt levebröd. Denna typ av persona, likt gentlemannaforskarens (se kap. 2) har dock inte utredningarna ställt sig bakom.

⁶⁵ Docentstipendium kunde vanligen uppbäras under maximalt sex år, varefter om ingen professur eller laboratur (motsv.) befanns ledig, hade forskaren mindre goda utsikter till en fortsatt akademisk forskarkarriär.

ringen. Lärarkollegiet vid nuvarande Lantbruksuniversitetet i Alnarp, anför följande för att få till en förkortning av forskarutbildningen:

Med hänsyn till de förskjutningar, som under de senaste åren ägt rum i löneställningen för personer med olikartad utbildning, varigenom längre och dyrbarare utbildning ingalunda premierats utan ur ekonomisk synpunkt försatts i ett svårare läge, måste man förutse svårigheter med rekryteringen av vetenskapliga forskare. För att icke ådraga sig alltför stor skuldsättning, som sedermera kan amorteras, söka sig de studerande fram till ett förvärvsarbete så snart som möjligt. (U45 V, s. 220)

I och med den expanderande universitetssektorn och de allt större studentskarnorna blev det aktuellt att rekrytera även mindre bemedlade studenter till den växande forskarutbildningen. Då gäller det att dessa inte avskräcks och vänder sig till den externa arbetsmarknaden. Utredningen framhåller att det inte endast är i slutet av studietiden, dvs. under doktorandstadiet, som behovet av studiefinansiering gör sig gällande, utan minst lika viktigt för en god rekrytering är ett konkurrenskraftigt studiestöd under licentiatutbildningen. Det är vid denna nivå som man ska ta ställning till om en eventuell akademisk gärning med lång forskarutbildning kan vara ett alternativ till en snabbare och förmodligen säkrare yrkeskarriär med i vissa fall högre inkomster (U45 II, s. 174).

Frågan om stipendier för forskarstudier blev synnerligen problematisk för de juridiska fakulteterna, som hade svårt att attrahera forskarstuderande då juristyrket lockade med större förtjänstmöjligheter. Som nämnts tidigare inrättades rekryteringsfrämjande stipendier inom juridisk fakultet 1939 och inom några år kunde övriga fakulteter erbjuda samma möjlighet. Beredningen anser att det är av betydelse att kunna använda stipendierna som ett instrument för rekrytering av nyligen examinerade grundstudenter, som en konkurrenskraftig alternativ levnadsbana och inte enbart sätta in dem i forskarutbildningens senare skede (dvs. för doktorsgraden) (s. 174). Således föreslogs att stipendierna skulle spaltas i en kategori för licentiander och en för doktorander, vilket innebar vissa gränsdragningsproblem i de juridiska och medicinska fakulteterna, där i de förra en separat licentiatavhandling inte förekom och i de senare, där medicine licentiatexamen var att betrakta som en grundexamen, snarare än forskarexamen. Beredningen föreslog att juris studerande skulle komma i åtnjutande av det lägre stipendiebeloppet inledningsvis och därefter flyttas upp om progression gjordes som förväntat, medan medicine studerande direkt skulle kunna påräkna det högre beloppet (s. 175). Här gynnas uppenbarligen den medicinska fakulteten med ett högre stipen-

diebelopp redan initialt. Det är uppenbart att dessa två yrkesområden av utredarna betraktades lida av svår konkurrens med den externa arbetsmarknaden. Den doktorand som eftersöks är alltså någon som är riskvillig att avstå en lukrativ yrkeskarriär i utbyte mot en osäker forskarkarriär. Genom att inrätta stipendier för dessa ämnesområden frammanar man en doktorand som mest framgångsrikt kan demonstrera en forskarpersona och stanna kvar i akademien.

Universitetsberedningen föreslår att vid tilldelande av stipendium ska hänsyn tas till om vederbörande tidigare innehåft tjänst som assistent eller amanuens (och förtjänstfullt utövat denna), vilket skulle meritera för stipendium. Rekryteringen till assistent- och amanuensbefattningar skulle likaledes främjas av detta (U45 II s. 177). Detta innebär en konsolidering av en traditionell forskarpersona, dvs. att den som redan har visat håg och fallenhet för undervisning och forskning genom institutionsarbete lättare ska kunna komma i åtnjutande av stipendium.

Också U55 är inne på att stipendierna för licentiatstudier bör uppräknas, så att utsikterna att kunna lyfta licentiestipendium närmar sig möjligheterna att erhålla doktorandstipendium. Likaså bör licentiestipendiets belopp höjas i förhållande till doktorandstipendiet för att öka den rekryteringsfrämjande effekten. Dock verkar utredningen se ett värde i att det finns en viss diskrepans mellan antalet licentiat- respektive doktorandstipendier. Ett problem är dock att stipendiebeloppet inte har hållit jämna steg med lönenivåerna för amanuens- och assistenttjänster (U55 I, s.174, 178).

Utredningen framhåller att forskarutbildningen måste kunna erbjuda ett rimligt alternativ till annan yrkesverksamhet för dem med håg och fallenhet. Detta gäller både nyexaminerade grundstudenter och yrkesverkamma i förvaltning, undervisningsväsende och näringsliv (U55 V, s. 43). Det framgår också att man vill distansera sig från bilden av den tidigare personan som aristokrat genom att bredda rekryteringsbasen:

Forskning fordrar alltid riskvillighet och uppoffringar icke blott av samhället utan även av vetenskapsmännen själva. Forskaryrket fordrar en mycket lång utbildning, och arbetet leder ej alltid till snabba resultat. Därför är det på intet sätt självklart att forskarbanan skall te sig lockande för var och en, som har fallenhet för vetenskapligt arbete. En realistisk uppfattning om de personella resursernas knapphet leder till slutsatsen att förbättrade villkor för forskaradepter och yngre forskare är en förutsättning för en nödvändig breddning av forskningens rekryteringsbas. För närvarande framstår forskarbanan för många lämpade ungdomar som mindre trygg i fråga om de framtida utkomstmöjligheterna

och mindre säker i fråga om möjligheterna att fortsätta pågående forskning efter utgången av en begränsad period. Den stora gruppen av begåvningar, som finner sig kunna få utlopp för sin verksamhetslust även på andra banor och som för framtidens forskning skulle utgöra en värdefull tillgång, sådana begåvningar lämnar nu alltför tidigt forskarbanan. Särskilt stora insatser för en intensivifierad forskning behövs inom just de områden, där en svår konkurrens om nyexaminerade unga akademiker möter från andra verksamhetsfält än det rent vetenskapliga, och här kan därför särskilda åtgärder vara nödvändiga för att trygga forskarrekruteringen. (U55 V, s. 43f)

Uppenbart är att personans komponenter består av riskvillighet och uppoffringar, tålmodighet, ständigt lärande och begåvning – och därför är doktoranden svårrekryterad. När det kommer till kritan är det pengarna som styr. Forskaregenskaperna och de egenskaper den externa arbetsmarknaden efterfrågar verkar också smälta samman. Den vanligtvis uppställda gränsen mellan akademi och samhälle blir här mindre tydlig. Är man en ”forskarbegåvning” är man också i det närmaste predestinerad och lämplig för en rad verksamheter och sysselsättningar utanför akademien, tycks det som. För att garantera konkurrenskraften gentemot andra levnadsbanor, betonar utredningen stipendiebeloppens kontinuerliga justering, både till antalet och till beloppet i relation till övriga arbetsmarknadens löneutveckling (s. 44). Man menar dock att för vissa kategorier (t.ex. de med försörjningsansvar eller tidigare studieskulder) kommer beloppen att vara otillräckliga. Därför är det viktigt att amanuens- och assistenttjänster, som kombinerar avhandlingsarbete med institutionstjänstgöring kan erbjudas som konkurrenskraftiga alternativ för att garantera en vidgad rekrytering (s. 45).

De fakultetsvisa rekryteringsproblemen till forskarutbildningen påtalas av U55, där de medicinska, tekniska och i någon mån de matematisk-naturvetenskapliga områdena möter stor konkurrens från vårdsektorn, industrin och skolvärlden om de grundexaminerade studenterna. En trend är att antalet licentiander ökat vid de tekniska högskolorna medan doktoranderna inte följt denna utveckling. Därför föreslås en ny forskarrekruteringstjänst avsedd för doktorander inom medicin, teknik och odontologi, nämligen befattnings som forskarassistent, som ett konkurrenskraftigt alternativ till yrkesverksamhet efter avlagd licentiatexamen (U55 V, s. 70f). Kommittén hävdar att man inom de medicinska fakulteterna i högre grad måste anpassa ”de forskarrekruteringssstimulerande åtgärderna till den normala yrkeskarriären” (s. 71), med anledning av den reguljära läkarkarriärens attraktionskraft i form av bättre förtjänstmöjligheter. Forskarassistenttjänsten, med licentiatexamen som kompetenskrav, föreslås ta plats mellan reguljär assistenttjänst och extra

ordinarie docentbefattning och ska vara utformad så att innehavaren kan ägna större delen av tjänsten åt eget avhandlingsarbete (U55 V, s. 71).

1963 års forskarutredning hänvisar till en av SACO genomförd undersökning, som visar att skillnaden i livsinkomst mellan personer med endast grundexamina jämfört med de forskarexaminerade (licentiater och doktorer) är försumbar (U63 I, s. 175). Man menar dock att "[m]ed det sifferunderlag som föreligger är det utomordentligt svårt att draga några säkra slutsatser beträffande forskarutbildningens 'lönsamhet' för den enskilde individens del" (s. 175f). Med tanke på den tveksamhet inför forskarutbildningen som därför kan förekomma, är studiefinansieringsfrågan av största vikt (s. 176). Kommittén lägger dock till att rekryteringen inte enbart är en ekonomisk fråga. Högre social status kan vara en annan bevekelsegrund, jämte intellektuell stimulans, till att fullborda en forskarutbildning (s. 173, 177):

De personliga egenskaperna hos den enskilde akademikern som står inför valet av levnadsbana spelar också stor roll. Många lockas av den intellektuella stimulans som vetenskaplig verksamhet innebär. Sådana ting som personliga egenskaper och förutsättningar för att med framgång genomgå en forskarutbildning kan emellertid knappast påverkas av samhälleliga åtgärder. Vad samhället däremot kan göra är att eliminera svårigheter av främst ekonomisk natur, som hindrar personer med håg och lämplighet för forskning från att välja denna levnadsbana. I dagens läge torde i flertalet fall i den personliga utrustningen hos den som väljer forskarbanan få ingå ett visst mått av riskvillighet beträffande den egna levnadsstandarden — måttet varierar naturligtvis bl a beroende på vederbörandes sociala förhållanden, såsom ekonomi, försörjningsbörda etc — och betydelsen av denna egenskap kan reduceras till förmån för andra egenskaper som äger större relevans för en presumtiv forskare.

Riskvilligheten som utredningen påtalar fanns hos dem som var bättre bemedlade, men det var nu hög tid att låta andra typer av personer få ökat tillträde till forskarutbildningen. Utredningen anser dock att det är tveksamt om de nuvarande stipendiebeloppen har någon nämnvärt rekryterande effekt, särskilt som förvärsarbete vid sidan av stipendieinnehavet är vanligt förekommande, vilket riskerar att förlänga studietiden (s. 278). Kommittén förordar lön i stället för stipendier, inte minst med motiveringen att doktoranden utför samhällsnyttigt arbete (s. 182). Doktoranden hade nu anträtt vägen mot en professionell lönearbetare.

Differentierat studiestöd för "de mest lämpade"

Pengarnas attraktionskraft blev ett medel att förmå personer att stanna i akademien i stället för att vända sig till den externa arbetsmarknaden efter grund-

examen. Den bristande harmoniseringen mellan arbetsmarknadens lönenivåer och ersättningen i forskarutbildningen tas upp i en reservation i U63, där det anförs att lönenivån för en doktorand bör anpassas till förhållandena på arbetsmarknaden i övrigt för att ett kvalitativt gott urval av sökande ska kunna ske. Ledamoten anser att den föreslagna lönenivån i de flesta fall är att betrakta som orealistiskt låg (U63 I, s. 367). Även FUN påtalar lärosätenas svårigheter att konkurrera med näringslivet om de för forskarutbildningen mest lämpade personerna. Inom de tekniska och ekonomiska ämnesområdena har det tidvis varit svårt att övertrumfa den enskilda sektorn i lönehänseende (U74 I, s. 114).

Ett annat problem gäller den arbetslöshet som kunnat förmärkas hos personer med examen från teknisk eller filosofisk fakultet under början av 1970-talet, vilket har lett till att vissa av dessa personer sökt sig till forskarutbildningen i brist på annan sysselsättning. En välbetald forskarutbildning är tänkt att skapa ökad konkurrens om doktorandplatserna:

Såvitt vi kan bedöma, bidrar inte förhållandena på arbetsmarknaden och förändringarna i attityderna till forskning till, att de för forskarutbildning mest lämpade studerandena söker sig till denna utbildning. Mycket talar i stället för att effekterna är de motsatta. Det är mot denna bakgrund angeläget att finna åtgärder som kan göra forskarutbildning – och annan fortsatt högskoleutbildning – till ett realistiskt och attraktivt alternativ till yrkesverksamhet utanför högskolan. (s. 114)

Utredningen påtalar även den så kallade naturvetarkrisen, dvs. personers skepsis att påbörja tekniska och naturvetenskapliga studier, med bakgrund i attitydförändringar i negativ riktning till den tekniska utvecklingen, och de vetenskapskritiska strömningarna. Dock har man kunnat iaktta ett större intresse för de samhälls- och beteendevetenskapliga ämnesområdena (s. 115).

Utredningen anser att studiefinansieringssystemet kan användas som ett instrument för att främja rekryteringen genom differentiering av beloppet och justeringar av dess tillgänglighet. Differentieringen av utbildningsbidraget har framförts som en åtgärd i medicinsk forskarutbildning, där diskrepansen mellan inkomst för läkaranställning och mellan studiestödet har försvårat rekryteringen. Utredningen motsätter sig dock detta synsätt och förordar en enhetlig person över ämnesgränserna: ”Ett differentierat studiestöd, där nivå i realiteten bestäms av löneläget på den konkurrerande arbetsmarknaden, kan emellertid, enligt vår uppfattning, inte accepteras.” (s. 151)

En rimlig ersättning för den forskarstuderande, ser utredningen som garantin för en tryggad rekrytering (U74 II, s. 12). Man hävdar att forskarutbildningen i stort är att betrakta som arbete och menar att studiefinansieringen bör bestå av ett beskattningsbart utbildningsbidrag. Märk väl alltså inte anställning, som skulle bli för kostsamt. I samband härmed redovisas också rekryteringsproblematiken i förhållande till konkurrensen från näringslivet (s. 21). Doktoranden ska här spela rollen som respektabel yrkesarbetare snarare än som fattig student och är ett led i implementeringen av en professionspersona.

Även den Andrénska kommittén är inne på att studiestödet måste förbättras för att öka forskarutbildningens attraktivitet (U79 I, s. 125). Det hänvisas till en doktorsavhandling av en Göran Jense (1979), vari uppmärksammas risken för "negativ selektion" till forskarutbildning och forskarkarriär (U79 I, s. 127). I anslutning till diskussionen kring studiestödets standard hänvisas till LÄTU:s uppfattning i frågan: "Nivån på studiestödet skall kunna vara sådan att forskarutbildningen för den enskilde blir ett konkurrenskraftigt alternativ till yrkesverksamhet utanför högskolan direkt efter avslutad grundläggande utbildning." (s. 127) En höjning av beloppet och förbättring av de sociala förmånerna måste till framhåller utredningen och detta uppnås bäst genom införande av doktorandtjänster (s. 128).

Andrénska kommittén är inte lika avståndstagande som FUN vad gäller ett differentierat studiestöd gentemot den externa arbetsmarknaden. För att de föreslagna doktorandtjänsterna ska verka konkurrenskraftiga, också i relation till existerande assistenttjänster, föreslås en lönetrappa samt "en generös syn på bisysslor särskilt inom 'konkurrensutsatta' discipliner och fakulteter" (U79 I, s. 130). Utredningen kopplar också rekryteringsfrågan till (den ringa) tillgången på mellantjänster i forskarkarriären och de långa studietiderna. Om det inte finns rimliga utsikter att erhålla sådana tjänster vid rimlig ålder riskerar forskarutbildningen att ses som ett alltför riskfyllt företag (s. 69).

Också U96 anser att anställning mer eller mindre är en förutsättning för att rekrytera de mest lämpade doktoranderna, som ska tillåtas spela rollen av en mer värdig person än den påvra och eviga studenten:

De som skall rekryteras till forskarutbildning har gått igenom en kvalificerad högskoleutbildning – med viss framgång, bör också få förutsättas. De är i regel i 25-årsåldern eller äldre. Det kan vara svårt att locka de allra mest kompetenta till ett fortsatt liv som 'evig student'. (U96, s. 46f)

De problem som under lång tid har förekommit, med skrala finansiella villkor i forskarutbildningen i förhållande till den externa arbetsmarknaden, torde till viss del ha avhjälpits i och med reformen 1998 och ambitionerna att i större utsträckning förordna doktorander på tjänst i stället för att nyttja utbildningsbidrag. U96 konstaterar därvid att de inrättade doktorandtjänsterna fått en konkurrenskraftig lönenivå. Slutlönen för en doktorand är inte sällan högre än den för en grundskollärare efter decenniernas tjänstgöring, hävdar utredaren (U96, s. 50f). Lönetrappor har gjort att åtminstone i forskarutbildningens slutfas kan viss konkurrenskraft mot andra yrkesbanor hävdas. Möjligen är det därför som U02 inte talar om forskarutbildningens räntabilitet, utan ser rekryteringsproblemen som ett informationsunderskott (U02, s. 162).

Konklusion – att konkurrera med näringslivet

Här skapas en persona som kan överlappa med de egenskaper som eftersöks av näringslivet – det har varit en ständig kamp mellan akademien och näringslivet om att komma över de mest lämpade. Det går ej komma ifrån att den persona som skapas tillhör den riskvillige. Utredningarna uppehåller sig ständigt vid att det inte ska vara någon som i brist på annan sysselsättning söker sig till forskarutbildning. Genom att inrätta stipendier skulle forskarutbildningen även bli ett attraktivt alternativ även för dem som inte hade det så väl förspänt – en väg bort från personen som aristokrat till förmån för en professionell lönearbetare från U63 och framåt. Sedan slutet av 1990-talet har forskarutbildningens attraktionskraft konsoliderats och förbättrade anställningsvillkor under senare tid har lett till en ökad konkurrens om utbildningsplatserna. En ny professionspersona träder fram på arenan – kompetent och tävlingsinriktad, rekryterad ur ett stort antal tillgängliga individer.

Avslutning

I detta, avhandlingens första, empiriska kapitel har doktorandens personae genererats genom utredningarnas uppfattningar om forskarutbildningens rekryterings- och finansieringsaspekter. Här har jag iakttagit förändringsprocessen där rekryteringsapparaten har svängt från en äldre ordning där ”forskarbegåvningen” utsetts av professorn, till att forskarutbildningen ska ge förutsättningarna för en alltmer heterogen studerandepopulation att bli forskare. Från att ha varit en fråga om håg och fallenhet för forskningsarbete har rekryteringsprocessen riktats om mot ”förmåga att tillgodogöra sig utbildningen” som urvalskriterium, där också professionaliseringstrenden tog sig uttryck i 1998 års forskarutbildningsreform med dess striktare regler för an-

tagning. Detta också mot bakgrund av den alltjämt skarpa konkurrensen från näringslivet om de potentiella doktoranderna och deras kompetens, vilket har gjort frågan om forskarutbildning som lönearbete ständigt aktuell. Låt mig nu gå över till en annan persisterande problematik som också relaterar till finansieringstemat, nämligen forskarutbildningens upplevda effektivitetsproblem samt handledningsfrågan, och undersöka hur dessa aspekter är konstituerande för doktorandens personae.

Kapitel 5. Tid

Ett tema som genomgående återkommer utredningarna igenom är tidsaspekten, dvs. det uppfattade problemet att forskarutbildningen tenderar att dra ut på tiden för de forskarstuderande. Nuförtiden är den fyraåriga utbildningstiden mönsterbildande över ämnesgränserna och doktoranden ska förekomma så kort tid som möjligt i det akademiska systemet eller helst inte mer än fyra år. Genom att gå tillbaka i historien finner man att dessa tidsgränser inte har varit självklara, men forskarutbildningens bristande effektivitet har ständigt varit närvarande i diskussionerna.

Att skärpa de organisatoriska formerna för forskarutbildningen har betydelse för doktorandens persona, men är också något som påverkar forskarutbildningens funktionärer, t.ex. handledare, studierektorer och seniora kolleger. I detta kapitel visas hur forskarutbildningen och doktorandens persona har förändrats utifrån effektivitets- och handledningsaspekterna.

Till skillnad från vissa andra akademiska värdigheter, t.ex. professuren, som fortfar att existera efter anställningens upphörande i form av emeritusstadiet, upplöses doktoranden efter utfört värv, dvs. efter disputation och examen. Doktoranden är mer ofärdig eller outvecklad och har en blick riktad mot framtiden i högre utsträckning än andra akademiska befattningar. Den forskarstuderande befinner sig alltså i ett övergångsstadium. En inte ovanlig fråga till en doktorand är: ”Är du inte färdig snart?”, implicerande den temporära och framtidsorienterade statusen hos denna befattning. Lika definitiva normaltider, som doktorandens, finns knappast för andra personalkategorier, exempelvis x år för lektorat.

Om forskarutbildningen inte har fullbordats inom föreskriven tid demonteras doktoranden gradvis (även om identiteten kan vidlåda personen långt efteråt – ”den som inte blev färdig”), efter att tid, pengar och handledning uttömts. Doktoranden berövas sin värdighet likt en militär som fråntas gradbeteckningen – löneutbetalningar upphör, passerkort, postfack och arbetsplats dras in.

I gränslandet mellan utbildning och arbete finns postdoktorerna, som i vissa, främst engelska benämningar, kallas studenter (*postdoctoral students*) snarare än anställda. Åtminstone sedan forskarutbildningsreformen 1998 har det svenska utbildningssystemet förestått en uppfattning om en rågång mellan

grundutbildning och forskarutbildning, vilken till ganska nyligen delvis fylldes igen i och med Bolognaprocessen, där skiftet mellan grund- och forskarstudier inte är lika definitivt som i det gamla systemet. I somliga länder kan vissa typer av masterexamen också betraktas som forskarexamina. I Bologna-systemet kan också vissa kurser på avancerad nivå vara gemensamma med forskarnivåns.

En snävare tidsram

Den gamla skolans (fram till ungefär 1900-talets andra hälft) forskarstuderande, åtminstone vid teologisk och filosofisk fakultet, skulle lämnas ostörda att ta så lång tid på sig som deras ”läggning och begåvning” medgav (*se nedan*). Med denna syn kan knappast forskarutbildningen i sig skapa en forskare – utan det är snarare upp till den forskarstuderande att förverkliga sig själv som forskare. Som noterades i föregående kapitel var många av dem som rekryterades under första delen av 1900-talet i kraft av sin bakgrund närmast predestinerade att bli forskare. För att tala i Pierre Bourdieus termer, hade dessa personer det ekonomiska, kulturella och sociala kapital (*se Bourdieu 1986*), som gjorde ett doktorandprojekt möjligt. Det fanns ingen systematiserad forskarhandledning eller undervisning att tala om. Å ena sidan finns här en konformitet i det att den forskarstuderande i mycket hög utsträckning var beroende av olika typer av ackumulerat kapital. Doktoranden var företrädesvis man, tämligen välboren och kunde avsätta den långa tid som krävdes för att fullborda ett livsverk som forskarstudierna ofta blev. Å andra sidan fanns det få formella hinder för alla och envar att efter grundläggande studier skriva in sig i forskarutbildningen för att pröva sin lycka där. Tiden fick sedan utvisa vilka som var uppgiften mogen och vilka som föll ifrån under vägen. Det var låga trösklar in i forskarutbildningen – att ta sig därifrån med examen och doktorsgrad var desto svårare. Höga kvalitativa och kvantitativa krav på avhandlingen, bristfällig finansiering och handledning, gjorde forskarutbildningen till ett vanskligt och utdraget företag.

Även om studietidsproblematiken inte antog särskilt stora proportioner i de tidigare utredningarna, får den ändå viss uppmärksamhet, särskilt i relation till avnämarnas behov, i synnerhet skolvärldens och industrins. Fortfarande verkar dock en bildningssyn på högre studier vara rådande och forskarutbildningen får ha sin gilla gång. Doktoranden var någon som kunde avsätta den tid det tog för förkovran och författande av ett livsverk och hade de resurser detta krävde. Det är ett ideal om den fria forskaren som inte var bunden av tidsramar och materiella förhållanden. Det är inte möjligt att anpassa denna persona efter ett utbildningssystem; den individualiserade forskarutbildningen får ta den tid som verksamheten kräver. Ett uttryck för bildningsidealet

och den persona som associerades med det är U45:s citat ur Universitetsexamenskommitténs tredje betänkande från 1906. Där står att ämbetsexamen, filosofie kandidatexamen och teologisk-filosofisk examen bör kunna tilldelas normalstudietider, medan filosofie licentiatexamen inte kan få någon sådan, ”då framgången av studierna för denna examen mer än i fråga om övriga examina är beroende av de studerandes olika läggning och begåvning” (U45 V, s. 12). Med andra ord förordas en större flexibilitet i de egentliga forskarstudierna (licentiat- respektive doktorsstudiet), vilket även U45 ger uttryck för: ”För teologisk-filosofisk ämbetsexamen bör normaltiden vara högst åtta terminer. För teologie och filosofie licentiatexamen är det ej möjligt att uppställa några normaltider.” (s. 28)⁶⁶ Detta var ett uttryck för bildningspersonans tidevarv, där forskarutbildningen fortfarande var mindre strukturerad och kontrollerad, men en förändring kunde nu skönjas.

I huvudsak två motiv kan noteras hos U45 och dess förslag om förändringar i examensstadgan och förkortningar av utbildningarna, nämligen industrins behov av forskare genom en kortare forskarexamen, samt möjligheten att konstruera en mer ändamålsenlig kandidatexamen så att licentiatstudierna kan förkortas (s. 250). Den av kommittén föreslagna *naturvetenskapliga specialexamen*, kan betraktas som ett instrument för att bibringa en kortare forskarexamen, eller om man så vill, en längre grundexamen. Något behov inom humaniora och humanvetenskap för en sådan examen finns inte, möjligen med undantag av psykologutbildningen, sägs det. Behovet av att snabbare kunna frambringa naturvetare med forskarkompetens, främst för näringslivets behov, var av nöden tvunget enligt vissa intressenter.⁶⁷ SYN F anser exempelvis att licentiatexamen är alltför omfattande för att kunna täcka det skriande behovet av industriforskare (s. 211). Licentiatexamen anses ta för lång tid i

⁶⁶ Licentiatexamen hade ett brett betygsspann. I praktiken kunde examen avläggas med 2 betyg. Minns att kursbetygen var kvantitativa där beteckning ”1 betyg” stod för en termins studier i ett ämne. I vissa fall förekom även kvalitativa betyg, så kallade honnörsbetyg eller ”spets”. Man ska ha i åtanke att det fanns en långt gången elasticitet och utrymme för individualitet i forskarutbildningen, dels vad gäller utbildningens längd och dels dess innehåll och skillnaderna mellan olika fakulteter. Det är fjärran från den standardisering som vi ser kan ses idag. Inom den juridiska fakulteten var licentiatexamen en så kallad *pro forma*-examen, där licentiatavhandlingen ingick i doktorsavhandlingen (U63 I, s. 108). Inom medicinska fakulteten var läkarexamen ekvivalent med medicine licentiatexamen, som inte var någon egentlig forskarexamen och det skrevs inte någon avhandling. För medicine doktorsgrad krävdes dock sedvanlig gradualavhandling och disputation.

⁶⁷ De externa intressenterna verkar vara drivande i frågan om forskarutbildning, snarare än universitetsvärlden självt. Det är påtagligt hur intresseorganisationerna får komma till tals i dessa frågor. Jämför den typiskt svenska, deliberativa demokratin.

anspråk och täcker inte det kvantitativa behovet inom industrin, medan ämbetsexamen inte är tillräckligt djupgående (U45 V, s. 211):

Ämbets- och kandidatexamina ge icke den tillräckliga fördjupningen. Licentiatexamen gör det, men utbildningstidens längd (6—8 år) står knappast i proportion till det uppnådda resultatet i form av kunskap och praktisk erfarenhet. Antalet per år examinerade licentiat i naturvetenskapliga ämnen är dessutom endast en bråkdel av vad som för närvarande erfordras inom industrien.

De långa forskarexamina står inte i paritet med industrins behov, utan snarare universitetens och kanske i synnerhet humanioras, dvs. forskarutbildning som mognad, bildning och livsverk. De naturvetenskapliga intressenterna verkar överlag ha varit mer angelägna än humanisterna vad gäller brådskan av att reformera examensstrukturen och implementera en fastare utbildningsgång. Detta med anledning av den snabba specialisering och differentiering av naturvetenskapen och den hastiga teknikutvecklingen, vilket krävde intensiva insatser i form av forskarkompetent arbetskraft. Samhällsbehovet krävde möjligheten att forma och tygla en forskare som var i paritet med denna utveckling.

Den äldre personen som vilade på en djupgående bildningssyn kom att förbytats mot en mer instrumentell dito. Införandet av teknologie licentiatexamen och doktorsgrad manifesterade att den lärde vetenskapsmannen för akademins egen kompetensförsörjning inte allenast var den forskartyp som skulle stå som förebild i forskarutbildningen. I enlighet med detta fanns ett starkt behov av nya typer av forskarexamina eller en förkortning av de existerande, främst för den expanderande industrins anspråk. En alltmer ingående specialisering inom industrin kom att öka efterfrågan på forskare med djupa ämneskunskaper och med förmåga att tillgodogöra sig forskarutbildningen på kort tid. Den moderna tidens doktorand signalerar här en industri- och innovatörs-persona.

Expansionen av gymnasie- och läroverksutbildningen krävde också sin tribut i form av fler lärare, något som tarvade en ändamålsenlig lärarutbildning, vilket ofta innebar licentiatexamen och ibland doktorsgrad. Ett hastigare samhällstempo krävde en snabbare forskarutbildning och en persona inkluderade den specialiserade och produktionsinriktade forskaren. Den nya givna innebar en stramare styrning av verksamheten och tog sig uttryck i effektivisering, studietidsförkortning, specialisering och rationalisering. En röst om förväntningarna på doktoranden kommer från en industridirektör 1946, citerad i 1945 års universitetsberedning:

Det blir mer och mer vetenskapsmannen, som tar hand om utvecklingen. Detta förhållande har varit märkbart i vårt land under de senaste 10 à 12 åren och har i de stora industriländerna varit en företeelse av ännu tidigare datum. Varpå beror detta? Ja, svaret är enkelt. Med kraven på ökad produktivitet och effektivitet differentieras och fullkomnas produktionsmedlen i en grad, som gör det nödvändigt att tränga allt djupare in i naturens hemligheter. Dess förborgade resurser och krafter kunna ej överblickas eller framdragas av den enbart tekniskt skolade ingenjören och ännu mindre av den handaskicklige verkmästaren. Därtill kräves högt skolade och specialiserade vetenskapsmän. (U45 V, s. 222)

Universitetet förknippas alltså med fria studier, medan fackhögskolorna står för mer av strömlinjeformning beträffande forskarens utbildning, menar direktören:

Universiteten med sina fria studier och mera begränsade ämnesval ägna sig betydligt bättre för skapandet av forskare. Var och en kan sitt tempo likmätigt ägna sig åt ett eller ett par ämnen, som intressera honom, och tränga på djupet i dessa. Han kan med andra ord specialisera sig, vilket är industriens motto idag. (s. 223)

Här antyds två olika personae – en för universiteten, som närmast fristäder för en äldre bildningspersona, medan en nyare och mer avnämningarriktad persona producerades vid fackhögskolorna, som hämtade näring i den rådande teknikoptimismen. Det likmätiga tempot i citat ovan rimmar dock illa med tidens krav på effektiva studier, varför denna persona alltmer konkurrerades undan, medan specialisering är enligt tidsandan. Fackhögskolorna var föregångare när det kommer till en mer enhetlig och strömlinjeformad forskarutbildning som lade grunden för en mer standardiserad forskarpersona, som kom att formas i och med U63.

U45 uppmärksammar ett allt starkare behov av läroverkslärare med ämbetsexamen⁶⁸ och önskar en förkortning av studietiderna även för de lägre filosofiska examina, däribland ämbetsexamen, bl.a. med argumentet att inte avskräcka presumtiva studenter inför en alltför lång utbildning (s. 60). Det rådde också brist på universitetslärare, vilket hade medfört alltför stor grad av självstudier vid universiteten, med förlängda studietider som följd (U45 II, s. 70). Receptet för en förbättrad och effektiviserad forskarutbildning var standardisering, vilket bäddade för ett personaskifte:

⁶⁸ Denna examen var kompetensnorm för adjunktstjänst inom skolväsendet, motsvarande senare tiders magisterexamen, samt liksom kandidatexamen även grundexamen för licentiatstudier.

Genom *rationaliseringar och förbättringar i fråga om studiehandledning, undervisningsmetodik och undervisningsformer* böra även vinster i fråga om studietid eller förbättringar i utbildningsresultatet kunna uppnås. På detta område bör ett fortskridande reformarbete med prövning av nya former och metoder komma tillstånd. (U45 II, s. 27)

Den naturvetenskapliga forskarpersonan som ideal

Ett förhållande som var högst påtagligt för disputanderna, inte enbart i förhållande till tidsaspekten, men också till den studiefinansiella situationen, var de allt omfångsrikare doktorsavhandlingarna. Att prestera ett voluminöst specimen var ofta liktydigt med att vinnlägga sig om ett högt betyg och därmed om docentkompetens. Detta slog hårt mot mindre bemedlade forskarstudenter eftersom avhandlingarnas tryckkostnader ofta fick bekostas av doktoranden själv. En förändring och standardisering med avseende på de svällande avhandlingarna måste till – en indikation på effektivisering och standardisering mot en mer naturvetenskaplig persona. Kommittén hänvisar till en skrivelse till kanslern för rikets universitet från Lektorernas förening angående avhandlingarnas svällande omfattning, som inte endast belastar doktoranden ekonomiskt i tryckhänseende, men också med tanke på den ökande tidsåtgång detta medför: ”Det är givetvis ur många synpunkter synnerligen angeläget, att avhandlingarnas omfång begränsas. Detta har också alltid hävdats av de akademiska myndigheterna.” (s. 188) Kommittén diskuterar i relation till detta lämpligheten med sammanläggningsavhandlingar, som också har vunnit framsteg i USA – en variant som också Lektorernas förening och Naturvetenskapliga forskningskommittén ställer sig bakom (s. 188f). Medicinska högskolornas organisationskommitté ansluter sig också till detta, vilket förankrar doktorandens persona i effektivitet, kortfattadhet och internationell orientering. Detta mer naturvetenskapliga ideal tar sig uttryck i ett mer koncentrerat sätt att skriva och publicering i internationella kanaler:

Även ur pedagogisk synvinkel vore det fördelaktigt därigenom, att doktoranden redan från början bleve tvingad att tillägna sig det koncisa och koncentrerade framställningssätt, som är nödvändigt för publicering i välkända vetenskapliga tidskrifter. (s. 190)⁶⁹

Universitetsutredningen från 1955, med sitt omfattande reformprogram, tar fasta på den hastiga tekniska utvecklingen, där en fördubbling av produktion och levnadsstandard inom några decennier prognosticeras (U55 I, s. 13). Up-

⁶⁹ Denna fråga är högst aktuell än idag, där humanister som av tradition ofta har publicerat monografier, i allt större utsträckning har anammat ett naturvetenskapligt inspirerat framställningssätt, dvs. sammanläggningsavhandlingar.

penbart är att det moderna samhället och dess expansiva strävanden kräver en uppgradering av såväl undervisning som forskning och en ökad kontroll och styrning av forskarutbildningen. En mer systematiserad handledning och kontinuerlig avstämning av forskningsarbetet är åtgärder som U55 tänkte sig för att effektivisera verksamheten, liksom införandet av normalstudietider för licentiatexamen. Detta på bekostnad av den självständighet som var ett adelsmärke för den äldre personan. Det är en rörelse från doktoranden som signalerar en redan existerande forskare vid antagning, till en som måste skapas genom utbildning. Genom att kontrollera de forskarstuderandes progression, t.ex. vid seminarier, orienteras forskarutbildningen mer mot specifikt *utbildning* genom handledning, snarare än att bevisa begåvning i forskarutbildningens produkter, dvs. avhandlingen, som resultatet av många års, ofta enskilt, forsknings- och skrivarbete. Genom att peka på värdet av lagarbete i forskarutbildningen skapas nu en persona som ska vara en kugge i ett större maskineri, snarare än en fristående monolit.

Det finns ett spänningsförhållande mellan något som ska bli mindre och förkortas – avhandlingen och studietiden – samt något som ska ökas – doktoranderna. Medlet för att uppnå detta är utökad kontroll och undervisning för att effektivisera forskarstudierna. Departementschefen pekar i direktivet till U55 på den kraftiga tillströmningen av universitetsstudenter som väntas det kommande decenniet samt det ökande behovet av akademiskt skolad arbetskraft. En fördubbling av antalet gymnasieelever väntas likaså och högre utbildning blir allt viktigare i det moderna samhället. Ett huvuduppdrag för U55 kommer bli att prognostisera studenttillströmningen till de akademiska lärosätena och samhällets väntade behov av akademisk arbetskraft (s. 10). Ett smolk i glädjebägaren är dock en sjunkande studieeffektivitet vid de filosofiska fakulteterna (s. 17):

Effektiviteten i utbildningen vid de filosofiska fakulteterna är så låg, att trots att antalet nybörjare vid dessa fakulteter är ungefär 60 % högre än antalet nybörjare vid fackhögskolorna, [är] det årliga antalet examinerade (med grundexamen) vid de filosofiska fakulteterna [...] lägre än vid de nämnda högskolorna. Det är alldeles uppenbart, att både ur individens och ur samhällets synpunkt krafttag erfordras för att höja dessa studiers effektivitet. (s. 17)

I undertonen ligger att studiegången för filosofi studerande är för slapphänt medan fackhögskolorna uppenbarligen har implementerat en fastare studiegång. De senares studenter framstår därför som mer anpassade för det moderna samhällets forskarroll. Universitetsutredningen meddelar att åldern

bland de nyexaminerade och nydisputerade uppfattas som tämligen hög, men den långa studietiden i sig verkar dock inte ses som problematisk:

Men detta är ingenting som vare sig kan eller bör motverkas. Universitetsväsendets, skolans och näringslivets behov av arbetskraft för undervisning och forskning måste givetvis tillgodoses, även om det skulle föra med sig att tidpunkten för licentiatexamen och för färdigställandet av doktorsavhandlingen förskjutes för många studerande. I stället är det enbart glädjande att många av dem som skaffar sig befattningar vid och utanför universitetsväsendet fortsätter med sin vidareutbildning vid sidan av förvärsarbetet. (U55 I, s. 165f)

Det betonas dock att de bristande möjligheterna till mer koncentrerat forskningsarbete i en akademisk miljö måste avhjälpas genom fler stipendier och höjning av ersättningsbeloppen. Den dåliga ekonomiska situationen för forskarstuderande betraktar utredningen som en anledning till de utdragna studietiderna (s. 166)⁷⁰

I en skrivelse från SFS redovisas åtgärder för effektivisering av forskarutbildningen. Synpunkterna bygger på uppfattningar från nyexaminerade licentiat angående ”studietid och studieförhållanden, vissa ekonomiska omständigheter m. m.” (s. 168), där SFS konstruerar ”sin” persona i forskarutbildningen. Doktoranden har varit på undantag, där bristfällig handledning har tenderat att sinka utbildningens fullbordande. Det påtalas ett behov av mer systematisk och kontinuerlig handledning, vari också ingår att presentera forskningsresultat löpande vid seminarier (s. 169). Utredningen ansluter i stora drag till studentförbundets åsikter och hävdar att tiden nu är mogen att fastställa enhetliga fordringar och studietid för licentiatexamen, vilket resulterar i en mer uniform persona över ämnesgränserna. Man hävdar dock att denna fråga bör behandlas av kanslern, men undslipper sig ändå åsikten att licentiatexamen bör kunna avläggas efter fem terminer med 3 betyg i ämnet i grundexamen, alternativt efter sex terminer (2 betyg i grundexamen) (U55 I s. 169f).

Nu efterfrågades en effektiv specialist, snarare än den tidigare mer (allmän)bildade lärde, som i stora drag byggde på en humanistisk persona. För att inskräpa denna nya persona gavs ett förslag om en ny typ av examen ägnad industrins behov (se vidare kap. 6). Denna naturvetenskapliga *specialexamen* realiserades dock aldrig. Däremot blev det möjligt att avlägga kandida-
texamen med fyra betygskurser, initialt i den naturvetenskapliga fakulteten,

⁷⁰ Se även avsnitt om finansiering, kap. 4, s. 105.

sedermera även inom den humanistiska. Utredningen föreslår möjligheten att avlägga kandidatexamen med sex betygsenheter varav fyra i huvudämnet (U55 I, s. 172). Som argument för detta anförs

att den snabba utvecklingen inom naturvetenskaperna ställer krav dels på en ökad differentiering på ett tidigt stadium i utbildningen, dels på möjligheter till att inom ramen för en grundutbildning ge undervisning inom sådana nya ämnesområden som ännu ej hunnit få ställning av examensämnen i examensstadgans mening. Dessa krav måste i största möjliga utsträckning tillgodoses, om en god grund för forskarutbildning skall kunna bibringas blivande forskaradep-ter inom en normal studietid. (s. 172)

Utredningen gör en jämförelse angående studietiderna vid de filosofiska fakulteterna visavi fackhögskolorna. Det gäller främst grundutbildningen, men kan ändå vara av intresse för att förstå de skilda kulturerna vid olika fakulteter även inom forskarutbildningen. När det påtalas en låg studieeffektivitet och hög avbrottsfrekvens vid de filosofiska fakulteterna ska det ses mot bakgrund av deras karaktär av fria fakulteter. De var ospärrade och studenterna hade i stor utsträckning möjligheten att lägga upp studierna efter tycke och smak – de var i stor utsträckning anpassade för en äldre bildningspersona. Flertalet studenter hade heller inte för avsikt att avlägga examen och somliga skrev in sig i de fria fakulteterna för att ytterligare meritiera sig för fortsatta studier i andra fakulteter. Vid de tekniska högskolorna var situationen en annan. Där var antagningen spärrad och studierna i hög grad styrda mot ett visst mål, t.ex. ingenjörsyrket. Kunskapskontrollen var tät, undervisningen intensiv och reglerad. Här var också studieeffektiviteten hög och avbrotten lägre (U55 I, s. 23f). Detta blir viktiga byggstenar i konstruktionen av en ny persona. I U55:s insatser för att skynda på forskarutbildningen ingår även förbättrade möjligheter till stipendier, så att de forskarstuderande får möjligheter till mer koncentrerat avhandlingsarbete (s. 166). Andra åtgärder rör studietiderna för medicine doktorsgrad, som kan förkortas om studenterna tidigt i utbildningen kan inrikta sig på disputation, snarare än att först fullborda grundstudierna för läkarexamen (s. 147).

En uniform persona

Det är i U63 som en ny persona inskräps mot bakgrund av massuniversitetet och det specialiserade kunskapssamhället. Nu kunde inte längre den solitära lärde akademikern tillåtas att stå förebild för forskarutbildningen. De långa studietiderna hade fortsatt att vara ett problem i forskarutbildningen, trots propositionens (1958:104) propåer om avkortning (U63 I, s. 11). Effektivisering, förkortning och ökad genomströmning är centrala begrepp, som enligt

U63 kan åstadkommas genom en resultatriktad handledning och undervisning. Likaledes förordas enhetlighet i kurskraven och i övriga fordringar. Avhandlingen ska inte, som tidigare varit fallet, vara ett livsverk, utan mer betraktas som ett kvalificerat gesällprov, där forskarens vetenskapliga meritering i huvudsak ska komma efter forskarutbildningen (U63 I, s. 137). Strömlinjeförbättring och standardisering innebar en enhetlig person oavsett fakultetstillhörighet, där effektivitet och heltidsarbete var viktiga komponenter. Forskaren skulle framställas genom utbildning och undervisning och skulle inte längre vara en självförverkligande och ekonomiskt oberoende typ, som tidigare kunde göra sig gällande.

När det gäller studietid i forskarutbildningen var omkring tio år fram till disputation en inte ovanlig tidsåtgång. Fingraderade betyg på avhandlingar och disputationsprov hade medfört allt högre ambitionsnivåer med svällande, finslipade specimen, och därför mycket långa studietider. Ett annat förhållande som bidrog till den låga genomströmningen var de forskarstudenternas prekära finanser – de var ofta nödgade att arbeta vid sidan av studierna, med minskad effektivitet i studierna som följd. Eventuella stipendier torde ej heller ha räckt till hela forskarutbildningen, då dessa inom de filosofiska fakulteterna maximalt kunde utgå under två år för licentiatstudier och under tre år för doktorandstudier (s. 146). Utredningen förespråkar att ersättning för forskarstudier bör utgå i form av konkurrenskraftig lön, vilket man menade skulle öka incitamenten att påbörja utbildningen och fullfölja den på heltid (s. 279).

Forskarutbildningens organisatoriska upprustning kan hänföras till Socialdemokratiska studentförbundets åsikter, som finns redovisade i direktivet till U63. Förbundet förespråkar en förkortning av studietiden, licentiatexamens avskaffande, slopad betygsgradering av godkända avhandlingar, samt möjlighet till förhandsgranskning av avhandlingsmanuskriptet innan disputation (U63 I, s. 11). Efter att även ha tagit del av några övriga intressenters⁷¹ åsikter i frågan, samt remissbehandlingar av dessa, kommer utredningen fram till följande: De långa utbildningstiderna har att göra med bristande undervisning och handledning i forskarutbildningen; disputationsakten och dess betygsättning (inklusive avhandlingen) bör förenklas och de kvantitativa kraven på avhandlingen sänkas (U63 I, s. 11f). En del i problematiken är också att endast omkring en tredjedel av forskarstudenterna kan sägas vara heltidsstuderande och många deltidstuderande är nödgade att förvärvsarbeta (s. 42). Utredningen förordar en normalstudietid om fyra år efter att ha tagit direkti-

⁷¹ Humanistiska fakulteten i Stockholm, Universitetslärarförbundet och Sveriges docentförbund.

ven och internationella förhållanden i beaktande. Enligt kommittén kräver den kortare studietiden en effektivare undervisning:

En så komprimerad studiegång förutsätter — för att doktorsexamen även i fortsättningen skall uppfylla kvalitativt höga anspråk — en samtidig kraftig ökning av insatserna såväl i fråga om undervisning och handledning som av institutionella resurser. (U63 I, s. 43f)

Doktoranden skulle nu disciplineras genom enhetliga insatser. I den homogena personen ingick i praktiken att doktoranden skulle bli mindre självgående och måste kontrolleras, men inte betygssättas, och skulle inte arbeta bredvid studierna. Förkortningen och effektiviseringen intecknas med det samarbetsinriktade arbetssättet i forskarlag, samt utökad handledning och undervisning, som utredningen föreslår. Kommittén anser att känslan av att vara med i ett betydelsefullt sammanhang kommer att verka gynnsamt för doktoranden, liksom den effektivare handledningen med dagliga samtal i forskargruppen, samt de bättre materiella förhållandena som också föreslås (s. 59). Vetenskapens avancemang och forskarutbildningens betydelse därför, hade kommit till den punkt där det skulle bli alltför ineffektivt och kostsamt att låta doktoranderna reda sig själva.

En ledamot i U63 hävdar att utbildningstiden om fyra år inte bör vara skriven i sten, utan måste tillåtas variera under olika omständigheter (s. 366). Olika forskarutbildningsämnen har också skilda förutsättningar att lyckas med den föreslagna snäva tidsramen. Genom några tilltänkta typplaner för den nya forskarutbildningen får man genom ämnesföreträdare en bild av hur skild forskarutbildningen varit inom olika områden. Från ämnesföreträdarnas sida önskar man att doktoranderna ska få spela sina specifika roller i respektive forskningsfält och vänder sig således mot den uniforma personen som utredningen frammanar genom den nya enhetliga organisationen av forskarutbildningen. Exempelvis presenteras botanikämnet såsom säreget i det att avhandlingsarbetet bör väljas och inledas snarast efter antagning för att vara i fas med växtsäsongen:

Slutligen vill vi understryka, att själva forskningsuppgifternas natur gör det praktiskt taget ogörligt att fixera en bestämd tidpunkt, när ett doktorsarbete skall vara färdigt. Alltför många osäkra moment är med i spelet. En i allmänhet nödvändig och ofta tidsödande del av arbetet är populationsstudier i naturen med insamling av levande material. Redan detta innebär en stor osäkerhetsfaktor. Det som med tur och under för den ifrågavarande arten gynnsamma klimatförhållanden kan ta en sommar kan under motsatta betingelser kanske

kräva tre somrar. Experimentellt arbete i trädgårdar och växthus med korsningsförsök etc. är ovillkorligen beroende av materialets egen utvecklingscykel och den tid, som växterna fordrar för sin utveckling. Till följd av den i allmänhet stora biologiska variationen är dessutom ofta ett relativt stort material nödvändigt för att medge en någorlunda givande analys. (U63 II, s. 65)

Det sägs att avhandlingsprojekten i botanik i de flesta fall blir en påbyggnad av ämnet för trebetygsuppsatsen (s. 56). Därtill framförs att systematisk botanik kräver goda kunskaper i botaniskt latin och eventuellt också i franska. Dessa latinkunskaper får instuderas på egen hand parallellt med botanikstudierna, vilket medför svårigheter att slutföra forskarutbildningen inom den stipulerade tiden (s. 65).

Den reformerade forskarutbildning (*se prop. 1969:31*) som U63 föreslog, och som i stora drag antogs av riksdagen, innebar en ungefärlig halvering av studietiden till den högsta forskarexamen. Enhetliga kursfordringar, förenklat disputationsförfarande, förhandbedömning av avhandlingsmanuskript, mer systematisk undervisning och handledning var delar av åtgärds paketet för att effektivisera forskarutbildningen. Detta signalerade en förändring i utbildningsprocessen – från den fria forskarutbildningen till den standardiserade. Det kom att innebära en förändring i synen på forskaren som fullbordad efter en längre mognadsprocess, som resulterat i en avhandling och disputation, till en forskare som hade avverkat ett etapprov och befann sig på första avsatsen till en fortsatt meritering för forskaryrket, dvs. en mer ofärdig typ av forskare. Forskarutbildningen skulle nu bli mer av en övning, än ett definitivt avslut på ett livsverk. Dessa förhållanden bidrar därför till ett gestaltskifte från en bildningspersona till en uniform professionspersona.

Fortsatta effektivitetsproblem

Trots propositionens (1969:31) intentioner om en effektivare forskarutbildning, kom den även framledes att dras med långa studietider. En stramare styrning tog sig uttryck i ett förslag från FUN att införa fler kontrollstationer och etapper, där doktoranden kan rekommenderas alternativt avrådas fortsätta utbildningen. Denna disciplinering av doktoranden är ytterligare ett steg i riktning mot mindre självständighet eller doktorand *med råds råde* om man så vill. Där det i den gamla skolan hade varit upp till den forskarstuderande själv att inse sina begränsningar är det här i stället fråga om en myndighetsutövare (handledarna m.fl.) som föreslås få råda över situationen. Återkommande utbildning, breddad rekrytering och deltidsstudier var ledord i FUN, men bidrog knappast till att höja forskarutbildningens effektivitet. Att studie-

tiderna riskerade att bli utdragna var något som utredningen var medveten om att det kunde stå i strid med effektivitetssträvandena, men att principen om återkommande utbildning borde vara överordnad andra krav:

Om möjligheterna till deltidstudier begränsas, begränsas också möjligheterna att bredda rekryteringen till forskarutbildningen samt möjligheterna för den enskilde att tillämpa principen om återkommande utbildning i sin planering. (U74 I, s. 152)

Utredningen hävdar dock att den breddade rekryteringen inte får tumma på kvalitetskraven eller normalstudietiden om fyra år (s. 113). En stramare kontroll av verksamheten inskräps genom förslag om etappindelning – ett slags kontrollstationer där doktoranden kan rådask eller avrådas fortsätta utbildningen, vilket också kan attrahera underrepresenterade grupper. Bevis över avklarade etapper kan ges den som avbryter forskarutbildningen (s. 122). Här blir kontrasten märkbar mellan en ny, mer omhändertagande och osjälvständig forskarroll, genom fler kontrollinstanser och en äldre i stort sett oreglerad forskarutbildning där den enskilda doktoranden fick sköta sig själv utan formella regler. Disputationsakten var hårt regisserad, men de föregående forskarstudierna var tämligen fria och oreglerade.

Även Andrénska kommittén hävdar att låg effektivitet och långa studietider är en konsekvens av den svåra finansiella situationen doktoranden ofta står under. Utredningen poängterar att forskarstuderande av ekonomiska orsaker inte förmår utföra utbildningen på heltid och kan därför inte få den sammanhängande tid som krävs för att ta sig an ett forskningsproblem på ett förtjänstfullt sätt (U79 I, s. 21). Man påtalar det påvra resultatet inom samhällsvetenskaplig och humanistisk fakultet, där enligt uppgifter från UHÄ gör gällande att examinationsfrekvensen i forskarutbildningen är omkring 39 % för samtliga fakulteter – lägre för de humanistisk-samhällsvetenskapliga (ca 25 %) och högre för de medicinska (ca 65 %) (s. 86f). Utredningen konstaterar att intentionerna i 1969 års proposition om förkortade studietider inte har realiserats utan att såväl brutto- som nettostudietiderna i stället har ökat, liksom åldern vid examens avläggande (U79 I, s. 103). Det starkare inslaget av uppstramning och kontroll hade alltså inte realiserats i praktiken.

Forskarutbildningens avkortning accentuerades under 1990- och 2000-talets utredningar, under inflytande av Bolognaprocessen, som innebar en ny giv för högre utbildning inom Europa. Utbildningen ska nu helst inte ta längre tid än tre år. Den studerande antar forskarens persona i ett tidigare skede då behörighetskraven i utredningarna skärps till magisterexamen hos U96 och masterexamen hos U02. Skalan mellan grund- och forskarstuderande blir här

mer glidande, särskilt som kurser som normalt har befunnits på forskarnivå föreslås ta plats på avancerad nivå. Detta innebär ytterligare ett år i utbildningskedjan som får finansieras av den studerande själv. Personen blir en slags hybrid mellan de tidigare. Doktoranden bör redan ha visat prov på att kunna spela en forskarroll vid antagning, t.ex. genom redan publicerade alster, men ska samtidigt få gedigen undervisning och basresurser, som ska bära fram till examen. En persona framträder som kan inkludera många medlemmar av det kollektiv som söker sig till efterkrigstidens svenska universitet.

I departementspromemorian *Studiefinansiering och examina i forskarutbildningen* (U96, s. 35), identifieras ett av huvudskälen till de långa studietiderna som bristfälliga studievillkor och i synnerhet sviktande finansiering. Den uppstramade verksamhetsformen inkluderar att forskarutbildningen i normalfallet ska bedrivas på heltid. Utredaren gör jämförelsen med att det knappast finns ett enda utbildningsprogram på grundnivå där studierna ska bedrivas på halvtid eller därunder, vilket dock är vanligt förekommande inom forskarutbildningen (s. 32). Nu ska verksamheten avse specifikt utbildning och ska harmoniera med lägre nivåer i det akademiska utbildningssystemet. Grundutbildningen har länge haft en fast struktur medan forskarutbildningen har fått gå till på en höft, anser utredaren:

Det är hög tid att forskarutbildningen fullt ut tas på samma allvar som den grundläggande högskoleutbildningen, där studenterna faktiskt förutsätts ägna sig åt utbildningen och samhällets resurser används effektivt och där planeringen utgår från att resurser och studentantal skall stå i rimlig överensstämmelse med varandra. (s. 32)

Med motiveringen av effektivitetshöjning och för att komma tillrätta med orimligt långa studietider föreslås att handledning inte ska erbjudas under längre tid än forskarutbildningens fyra år. Arbetsgivaren ska också vara restriktiv med att medge deltidstjänstgöring och anställningen ska normalt endast användas för de egna forskarstudierna (s. 48f). En borte gräns för tiden som registrerad i forskarutbildning föreslås likaså (s. 39). I åtgärderna för att inskräpa effektivitetskravet föreslår utredningen en solidare behörighetsgrund (magisterexamen) för antagning jämte en treårig utbildningstid på forskarnivå. Den nominella studietiden från grundutbildning till doktorsexamen blir som tidigare sju år, men den inbördes fördelningen förändras mot en längre grundutbildning jämte en kortare forskarutbildning.

Forskarutbildningens stramare organisationsform hade kommit för att stanna. I Riksrevisionsverkets effektivitetsrevision av samhällsvetenskaplig forskar-

utbildning, redovisas problemen i verksamheten, som kan sammanfattas med (RRV 1996, s. 9):

- För långa studietider. Det konstateras att studietiderna endast har sänkts med ett halvår från 1960-talet (innan reformen), nämligen till 9½ år studieåret 1994/95.
- Lägre examinationsgrad under slutet av 1980-talet än före reformen 1969. Andelen disputerade av antalet registrerade i forskarutbildning under ett år har sjunkit från sextiotalets 10 % till 6 % under åttiotalet.
- Knappt 20 % av de antagna forskarstuderande läsåret 1984/85 hade disputerat efter 10 år.

I förslagen ingår att forskarutbildningen bör bli en särskild verksamhetsgren (jämfte forskning och grundutbildning) så att ett prestationsbaserat tilldelningssystem kan införas (s. 3). Verket anser också att forskarutbildningen ska bedrivas på heltid (s. 11, 65). Man hävdar att "[d]et är finansieringen och mångsyssleriet som vid sidan av utformning av utbildningen eller kvaliteten hos handledarna [som] uppmärksammas som stora hinder" (s. 56). För att råda bot på de långa studietiderna förordar RRV licentiatexamina och sammanläggningsavhandlingar, vilket skulle ge bättre kontinuitet och struktur i forskarstudierna. Verket frammanar en bild av forskaren som effektiv och näringslivsanpassad, i kontrast mot den äldre allmänbildade figuren som kunde sitt tempo likmätigt fullborda en forskarutbildning:

Den argumentation som för in kvalitetsaspekter som skäl mot fyra års forskarutbildning bygger på att det är en fråga om en mognadsprocess att bli färdig för disputation och att fyra år då är för kort tid. RRV instämmer med dem som anser att forskarutbildningen till stor del också är en mognadsprocess. Däremot anser vi inte att fyra år eller 48 månader är en kort tid. Det är en lång tid. Ansvaret för att tiden i det dagliga arbetet på en institution kan upplevas som kort ligger hos dem som låter den flyta iväg. RRV anser det inte heller sannolikt att mognad och kvalitet skulle vara en funktion av i första hand tiden. Mot mognad genom tid kan man ställa mognad genom målinriktat arbete, koncentration och höga krav att prestera färdiga resultat vid fastställda tidpunkter. Och, även om man fördubblade den målsatta tiden från fyra till åtta år skulle den samhällsvetenskapliga forskarutbildningen redovisa stora genomströmningsproblem. Av dem som antogs läsåret 1986/87 hade 19 % disputerat efter åtta år, det vill säga under det nionde läsåret 1994/95. (RRV 1996, s. 56)

RRV:s förslag kan hänföras till den gamla frågan om att genom en hårdare styrning implementera fyra års heltidsstudier i forskarutbildningen som standard, genom att skriva in denna ambition i högskoleförordningen. Doktoranderna skulle nu disciplineras att inordna sig under studietidsnormen. Normalt

bör endast de som kan studera heltid antas till forskarutbildningen, hävdar verket (RRV 1996, s. 65). I regel bör endast föräldra- och sjukledighet medges som giltiga skäl för studieuppehåll. Två skilda studiegångar förordas likaså – en reguljär som är fullt finansierad samt en för ”privatister” som inte kan räkna med samma rättigheter som de förra (s. 65).

Vad RRV utgår från är att forskarutbildningen kan betraktas som rutinarbete, som kan utföras under åtta timmars arbetsdagar under normala arbetsveckor. Detta kan möjligen vara fallet inom vissa moment inom somliga ämnesområden, medan man inom andra måste räkna med perioder av produktivitet varvat med stunder där kreativiteten går på sparlåga. Med den hårdare styrningen, kraven på hög aktivitetsgrad i forskarutbildningen och konstruktionen av forskarutbildningen som en separat verksamhetsgren, jämte undervisning och forskning, tas ytterligare steg mot professionalisering av verksamheten. Att vara doktorand ska vara som varje annan yrkesverksamhet. Normaldoktoranden ska följa forskarutbildningen på heltid, medan ett B-lag bestående av de så kallade privatisterna endast kan åtnjuta begränsad handledning. Den homogenisering av utbildningsuppdraget som RRV förespråkar, så att verksamheten inte sinkas och splittras, innebär också en renodling av personen med mindre fokus på institutionstjänstgöring och andra uppdrag.

I budgetpropositionen för 1998 gör regeringen bedömningen att behovet av forskarutbildade i samhället är i stigande och att det därför krävs en fullskalig implementering av reformen från 1969, dvs. att inskräpa fyra års effektiv studietid, en mer organiserad studiegång och säkrad studiefinansiering. Det konstateras att laborativa och kliniska ämnesområden i stort har anammat detta förfarande, men att övriga fakulteter i många fall har lämnat mycket i övrigt att önska (prop. 1997/98, s. 90). De förstnämnda får därför ses som mönsterbildande när det kommer till att skapa en persona. Haraldsson (2010, s. 135f) hävdar att de övriga ämnesområdena utpekas som ”syndabockar”. Regeringen föreslår, liksom RRV, ett målrelaterat resurstilldelningssystem där medlen allokeras i proportion till examinationsgraden i forskarutbildningen (prop. 1997/98, s. 90).

Forskarutbildningsutredningens (U02) förslag om utbildningstid utgår från en Bolognaanpassning som ser ut som följer: tre års studier på grundnivå, följt av två på avancerad nivå, följt av tre på forskarnivå. Detta innebär att den egentliga forskarutbildningen prutas ned med ett år och studenten får bekosta åtminstone ett år extra av grundutbildningen med studiemedel. Utredaren skriver att anordningen ”innebär en ökning av den nominella studietiden från sju år till åtta år” (U02, s. 104). Då har man uppenbarligen räknat med att det

tidigare systemet innebar att forskarutbildningen anträdde med endast kandidatexamen som grund, vilket i praktiken torde varit ovanligt.⁷² Utredaren anser att det ska vara möjligt att kombinera doktorandanställningen med 25 % institutionstjänstgöring, vilket inkluderar läraruppdraget i personan och resulterar i en fyraårig utbildningstid (U02, s. 104). I vissa fall ska det dock vara möjligt att överskrida den föreskrivna utbildningstiden:

Den sammanlagda anställningstiden får dock vara längre än vad som sägs i tredje stycket [tre år], om det finns särskilda skäl, såsom vid ledighet på grund av sjukdom, för tjänstgöring inom totalförsvaret eller för förtroendeuppdrag inom fackliga organisationer och studentorganisationer eller vid föräldraledighet. (s. 39)

Här frammanas en persona där doktoranden är någon som föder barn, är politiskt engagerad och kan vara militär, alltså fjärran från den gamla bildningspersonan. Dock gör den nya ordningen i praktiken mycket svårt att fullborda utbildningen på en bruttotid av tre år. Det svenska socialförsäkringssystemet borgar också för utdragna studietider. U02 tar spjörn mot den i propositionen (2000/01:3, s. 161) redovisade uppfattningen om forskningens och forskarutbildningens växande betydelse för kunskapssamhället och som konkurrensmedel länder emellan: ”Forskarutbildning har på senare år alltmer kommit i fokus som en grundläggande förutsättning för ekonomins, demokratins och samhällets tillväxt.” (U02, s. 100) En internationell harmonisering är tydlig i utredarens ambitioner. Det hänvisas till andra länders strävanden att förkorta och effektivisera utbildningen, men konstateras att dessa ofta kräver längre grundläggande utbildning än den svenska för tillträde till forskarutbildningen. I betänkandet redovisas att den, teoretiskt sett, kortaste studietiden från grundnivå till att erhålla doktorsexamen i Sverige, är sju år, men att studiernas längd i praktiken ökar:

Den verkliga studietiden är väsentligt längre av flera skäl. Studenterna väljer längre grundutbildning i sina examina och kraven för tillträde till forskarutbildning sätts högre och högre. Vi har därför funnit anledning att föreslå en ökad nominell studietid för doktorsexamen, men inte längre än åtta år. (U02, s. 152f)

Med motsvarande logik borde kunna argumenteras för en förlängning av studietiden i forskarutbildningen, särskilt då de studerande tenderar att över-

⁷² Utredaren skriver dock att magisterexamen i praktiken har blivit kompetensnorm (U02, s. 102).

skrida den föreskrivna utbildningstiden. En svår balansgång mellan olika intressen kommer i dagen, nämligen att förkorta studietiden, men att samtidigt inte ge avkall på förlängningsgrundande förhållanden – förtroendeuppdrag, föräldraledighet, sjukledighet etc. Därtill kvarstår även möjligheten till 25 % institutionstjänstgöring (dessutom fem procentenheter fler än nuvarande ordning) samt möjligheten till deltidstudier (som lägst på halvtid), vilket innebär en uppmjukning sedan U96:s mer strikta förslag.

Betydelsen av avhandlingens utformning tas också upp av utredaren, med antydning om att arbete med monografiavhandling tenderar att dra ut på tiden (U02, s. 177). Den vurm för forskarskolor och ett ”forskarskoleliknande arbetssätt” som kan förmärkas, menar utredaren också kan främja begränsade studietider. Erfarenheter från en forskarskola vid Linköpings universitet tas som exempel på detta. Bruttostudietiderna vid forskarskolan var i genomsnitt närmare ett och ett halvt år kortare än vid Linköpings tekniska högskola i sin helhet (s. 186). Doktoranden ska vara effektiv och innovationsrik, samarbetsinriktad och internationell, men också understödd av generösa villkor, anställningsmässiga som sociala.

Konklusion – ökad kontroll och styrning för en enhetlig persona

Vetenskapens snabba utveckling och specialisering efter andra världskriget aktualiserade behovet av en effektivare och kortare forskarutbildning, framförallt på den naturvetenskapliga och tekniska sidan. En allmänt ökande efterfrågan av akademiskt skolad arbetskraft i samhället medförde allt större studentkaror och krävde likaledes fler lärare på olika nivåer i utbildningssystemet. En rad åtgärder för att forma de forskarstuderande genom en stramare reglering av forskarutbildningen föreslogs, såsom att förkorta ämbetsexamen, skära ned avhandlingarnas längd, att gå över till sammanläggningsavhandlingar, ange normalstudietider för licentiatexamen och systematisera forskarhandledningen. Den bildningspersona, som var beroende av diverse ackumulerat kapital för att hålla ihop, som tidigare hade varit förhärskande, kom nu att bytas ut. Utbildningssystemet skulle nu kräva en persona som kunde anpassas till forskarutbildningen, snarare än tvärt om. Verksamheten skulle inte få tillåtas att bli ett livsprojekt och förbli en individuell angelägenhet.

1969 års reform fastslog en normaltids om fyra år för doktorsexamen. Avhandlingen skulle ej längre betraktas som ett livsverk utan mer som ett kvalificerat examensprov. Undervisning, handledning och studiefinansiering skulle förbättras. Disputationsakten skulle förenklas och doktoranden skulle delta i lagarbete. Det innebar ett skifte i personen från en självständig, närm-

ast genom egen kraft fullbordad forskare till en lagspelare som under utbildning ska formas till framtida forskare. Det innebar en enhetlig persona där de laborativa och kliniska ämnesområdena stod som ideal.

Emellertid förblev långdragna studietider ett problem i forskarutbildningen. 1970-talets princip om återkommande utbildning med breddad rekrytering och deltidsstudier riskerade att motverka effektivitetskraven och doktorandens persona nådde här kulmen av osjälvständighet, med förslag om kontrollstationer och etappavgångar. Låga examinationsgrader var ett problem främst inom humaniora och humanvetenskap medan de naturvetenskapliga och tekniska forskarutbildningarna blev mönsterbildande för hur forskarstudierna generellt borde organiseras.

1990-talets revisioner av verksamheten proklamerade hårdare styrning och man menade att för mycket ”mångsyssleri” hade tagit över forskarutbildningen. Heltidsstudier, förkortad studietid och varsel om indragna resurser skulle öka genomströmningen och renodla forskarrollen. En stabilare grundexamen föreskrevs, liksom möjligheter till licentiatexamen och sammanläggningsavhandlingar. Den senaste utredningens (U02) förslag bygger på Bologna-processen, regisserad på Europainivå, där utbildning på forskarnivå utgör den tredje cykeln i den akademiska utbildningen med en föreskriven utbildningstid på tre år och med masterexamen som grund. Doktoranden antar här en hybridpersona mellan utvecklad forskare vid antagning och någon som blir till genom utbildning. Generellt finns en outtalad spänning mellan ambitionerna till en kort och effektiv forskarutbildning, visavi förlängningsgrundande företeelser som socialförsäkringssystemet medger.

Doktorandens ålder

Ett tema som på ett tämligen konkret sätt konfigurerar en gestalt är doktorandens ålder. Frågan om ålder kopplar till arbetslivet och dess tidsspann. För en akademisk karriär är det önskvärt att den verksamma tiden som forskare blir tillräckligt lång. Tiden i forskarutbildning ska minimeras medan forskarkarriären ska maximeras. Akademin är säregen så tillvida att pensionerade befattningshavare ofta fortfar att vara verksamma vid institutionerna i form av emeriti/emeritae, där de utför mer eller mindre oavlönat arbete, vilket torde vara sällsynt inom andra branscher. En forskare har bland de längsta utbildningstiderna av alla yrkeskategorier och anträder generellt sett yrkesbanan senare i livet än andra arbetstagare. Det ska dock sägas att doktoranden i utbildning är verksam i forskningsarbete och redan där fungerar såsom forskare och yrkesutövare. En annan aspekt som knyter an till finansieringsfrågan

är att om doktoranden har sin försörjning säkrad på annat sätt (t.ex. förmögenhet eller pension) har åldern mindre betydelse för forskargärningen.

En ung eller åldrande persona kan ha olika innebörd inom olika intressesfärer. Näringslivet har visat sig avogt inställt till att anställa äldre ingenjörer, utan har velat ha någon som är ung och som vid behov kan internutbildas till industriforskare (Strömberg Sölveborn 1983b, s. 37). Teknologie licentiatexamen har här blivit ett attraktivt alternativ till den längre doktorsutbildningen. De unga anses vara de som kan formas och är flexibla att tillgodose kraven på en forskare i det specialiserade kunskapssamhället. Redan i en av U45 utförd enkätundersökning, angående avnämarnas inställning till den föreslagna naturvetenskapliga specialexamen, ges uttryck för behovet av att förkorta studietiden, så att forskarna kan sättas i arbete vid inte alltför hög ålder (U45 V, s. 217).

Att den som ska utvecklas till forskare ska vara ung och ha en lång tid som aktiv forskare framför sig, kan utläsas i de flesta utredningar och den relativt höga åldern hos de forskarstuderande har varit ett återkommande tema. I förordet till U96 antas de forskarstuderandes höga ålder vara ett resultat av bristfälliga studievillkor och framförallt sviktande studiefinansiering. Även om det finns en önskan om yngre forskarstuderande, verkar inte utredningarna kunna finna en acceptabel lösning på denna känsliga fråga, som kan kollidera med andra värderingar. Sådana var exempelvis återkommande utbildning och breddad rekrytering under 1970-talets utbildningspolitik, där tanken var att utbildning skulle vara en återkommande komponent i en människas liv, t.ex. efter en tids yrkesverksamhet (se U74 I). *Livslångt lärande* är en annan slogan, som blev vanlig framförallt under 1990-talet (se t.ex. SOU 1996:27). Forskarutbildningsutredningen från 2002 diskuterar föreställningen om det livslånga lärandet, som också figurerade i propositionen *Den öppna högskolan* (prop. 2001/02:15, s. 69ff), något som även ska gälla forskarutbildningen.⁷³ Hänvisningen till utredningens grundinställning – att forskarutbildningen främst ska betraktas som yrkesförberedande och att samhällsbehovet bör styra dimensioneringen – innebär dock en potentiell konflikt med principen om livslångt lärande.⁷⁴ I betänkandet står även att ”[e]tt av de ställningstaganden vi gjort i det inledande utredningsarbetet var att doktorsutbildningen ska vara anpassad till yngre, relativt nyexaminerade studenter” (U02, s. 72). Man preciserar dock inte någon särskild ålder, men U63 tänker sig att

⁷³ ”För att underlätta det livslånga lärandet har möjlighet införts till antagning som avser licentiatexamen samt till doktorandanställning på deltid.” (prop. 2004/05:80, s. 128) Här syftas på förändringar i och med högskoleförordningen 1993:100.

⁷⁴ I vissa fall har livslångt lärande snarare blivit liktydigt med att vara doktorand på livstid.

efter åtta års universitetsstudier, varav fyra i den nya forskarutbildningen, bör doktorsexamen ”normalt kunna avläggas vid en levnadsålder av cirka 27–28 år” (U63 I, s. 44). Innan dess hade åldersproblematiken även uppmärksammats av U55. Kommittén låter meddela att åldern bland de nyexaminerade och nydisputerade är tämligen hög:

Medianåldern [för licentiatexamens avläggande] ligger så pass högt som vid 32 år. Inte vid någon fakultet eller högskola ligger medianåldern under trettio år. Vid de tekniska högskolorna är medianen 31. De kvinnor som avlägger licentiatexamen är i genomsnitt några år äldre än sina manliga kolleger, vilket får ses i samband med att kvinnorna i större utsträckning än männen väljer de humanistiska fakulteterna. (U55 I, s. 152)

Likaså sammanfaller ofta tiden i forskarutbildning med tiden för familjebildning och barnafödande. En förändring av personan kan här anas. Där det till den äldre bildningspersonan knappast hörde familjelivets vedermödor, skulle nu personan innefatta familjebildning. Det är sannolikt att kvinnorna i citatet ovan har haft huvudansvaret för barnuppfostran, vilket kan förlänga brutto-studietiden och höja åldern för examens avläggande. För den moderna forskarutbildningens vidkommande är det också tänkbart att en student i grundutbildning skjuter på familjebildning tills anställning i forskarutbildningen kan ges, vilket kan höja medelåldern. Andrénska kommittén förmodar ”att det finns särskilda eller för könen gemensamma fördröjningsfaktorer som slår hårdare för kvinnorna” (U79 I, s. 103), något som också uppmärksammades i forskningspropositionen 1983/84:107. Jämställdhetsyhansynen får högre prioritet än åldersaspekten i det att föredraganden avser att avskaffa en regel om en maximal ålder om 45 år för att kunna lyfta utbildningsbidrag. Detta med anledning av att kvinnorna hade en tendens att påbörja forskarstudier senare i livet än männen (Zetterblom 1994, s. 66)

Fakultetsvisa skillnader beträffande ålder och forskarutbildning har också kunnat förmärkas. Teknologer, naturvetare och matematiker uppvisade exempelvis en stor jämnhet med avseende på ålderssammansättning under 1970- och 80-talet (Zetterblom 1994, s. 100). Naturvetarnas låga antagningsålder kopplas till den snabba förändringen av forskningsfronten i främst naturvetenskapliga forskningsfält och dess generellt goda studievillkor:

Inom områden där forskningen går snabbt framåt, främst i naturvetenskapliga ämnen inom olika fakulteter, krävs aktuella kunskaper från grundutbildningen. Här finns också tydliga och ofrånkomliga antagningsbegränsningar som bestäms av tillgången till lokaler och utrustning och därför en balans mellan antal studerande och resurser. Matematisk-naturvetenskaplig fakultet har också jämförelsevis stora resurser för studiefinansiering och kan således erbjuda de stu-

derande finansiering och goda studievillkor i övrigt redan från studiestarten och därmed direktrekrytera studerande från grundutbildningen till forskarutbildningen. Detta återspeglas i en över åren låg och konstant genomsnittsalder bland de nyantagna. (Zetterblom 1994, s. 101f)

Angående teknisk fakultet tycks det främst vara av konkurrensskäl med näringslivet som forskarstuderande rekryteras i samband med grundutbildningens slutförande, då dessa annars skulle övergå till en lukrativ extern arbetsmarknad (s. 102). Beträffande medicinsk fakultet kan en klinisk forskarutbildning utgöra en del i läkarkarriären, där den forskarstuderande avverkat läkarexamen, allmäntjänstgöring och ibland även specialistutbildning, varför medelåldern tenderar att vara högre.

Universitetsutredningen från 1955 framhåller dock att ”[g]enomsnittsalderen bland filosoferna är anmärkningsvärt hög. De aktiva doktoranderna i de matematisk-naturvetenskapliga fakulteterna är till 50 % äldre än 34 år” (U55 I, s. 155), med tendens till ökning. Ett skifte inträffade uppenbarligen beträffande naturvetarnas ålder mellan 1950- och 70-talen (*jfr* Zetterblom ovan). Bland teologerna kan disputandernas relativt höga medelålder på drygt 38 år (s. 146, tab. 18) delvis förklaras med att teologisk-filosofisk examen från den filosofiska fakulteten fram till 1957 var en förutsättning för tillträde till den teologiska (NE 2017b). Inte förrän 1954 blev det heller möjligt att avlägga teologie licentiatexamen i endast ett examensämne (NE 2017c), vilket gjorde den teologiska utbildningsgången mot forskarexamen till ett mycket omfattande företag.

U63 konstaterar att det är de humanistiska och samhällsvetenskapliga ämnesområdena som står för de högre åldrarna i forskarutbildningen, men pekar på att en effektiviserad handledning kan bidra till snabbare examenstider. Utredningens forskarenkät meddelar en medianålder på 29,5 år för personer i licentiatutbildningen, med extremvärdena 26,8 år (matematiska och fysiska ämnen) samt 32,9 år (teologi) (U63 I, s. 159). Beträffande doktoranderna står den medicinska fakulteten för yttervärdena, nämligen 28 år för teoretiker respektive 37 år för kliniker. Den stora diskrepansen förklaras med det tidigare konstaterade förhållandet att teoretikerna vanligen påbörjar forskarutbildning innan de avlägger läkarexamen, medan klinikerna normalt är i läkarkarriären när de anträder forskarutbildningen (U63 I, s. 159). För samtliga som avlade licentiatexamen, oavsett ämne, var medianåldern knappt 31 år och för disputerade knappt 36 år (s. 159).

Dåvarande Riksrevisionsverkets rapport, som gäller forskarutbildning vid samhällsvetenskaplig fakultet, redovisar att medelåldern för nyantagna vid fakulteten läsåret 1994/95 var 33 år, och för disputerade 41,4 år (RRV 1996, s. 9), dvs. en väsentlig höjning trots införandet av den fyraåriga forskarutbildningen 1969. Verket gör en forskningspolitisk koppling mellan effektivitet i forskarutbildningen och näringslivets omsättning av forskningsresultat och dess bidrag till tillväxt, där doktorn blir något av en tillväxtmotor i innovationskedjan:

Näringslivet och den offentliga sektorn behöver enligt detta synsätt mer av forskningsresultat i utvecklingen av varu- och tjänsteproduktionen. Nya och bättre metoder måste skapas för att omvandla den grundläggande forskningens resultat till tillämpad forskning och utveckling. De specifika effektivitetskrav detta ställer på forskarutbildningen är i första hand snabb genomströmning och låg ålder vid disputation. (s. 46)

Det moderna kunskapssamhället krävde alltså unga och formbara forskare, som kunde bidra till innovation och tillväxt. RRV konstaterar dock ”att forskarstudier inom vissa ämnen består av en omotiverat stor andel äldre studerande” (s. 53). Man anser därför att institutioner och fakulteter bör se över balansen mellan äldre och yngre studerande vid antagningen. Att enkom fokusera formella meriter, anser verket, missgynnar studenter som nyligen avslutat grundutbildningen i konkurrensen om plats i forskarutbildningen. Ett system för att få in fler yngre i forskarutbildningen efterlyses liksom att ”marknadsföra forskarutbildningen på grundutbildningen” (s. 53).

Zetterblom (1994) anser att anledningen till de högre åldrarna för nybörjare i forskarutbildningen inom humaniora och samhällsvetenskap står att finna i det oklara meritvärdet av forskarexamen i den externa arbetsmarknaden samt en osäker forskarkarriär. Därför kan dessa studerande ha anträtt en reguljär arbetsmarknad, med dess relativt goda anställningstrygghet och stabila förtjänstmöjligheter, för att senare i karriären intressera sig för forskarutbildning. De har sedan anträtt denna med yrkesanställningen som en trygg hamn och har vanligen inga planer på att avlägga examen i närtid (Zetterblom 1994, s. 102). Detta stämmer överens med FUN:s slutsatser om att de forskarstudierande kan hänföras till två grupper, där den ena består av en mindre skara som relativt hastigt fullbordar forskarutbildningen, samt en annan, vilken består av personer som är registrerade i systemet, men som efter mycket lång tid, eller aldrig, disputerar (U74 I, s. 62f).

Konklusion – den unga doktorandens persona

Att försöka sänka de forskarstuderandes ålder är vanskligt, då denna fråga gör våld på andra principer, som bedömts som tyngre vägande, t.ex. jämställdhet. Utredningarna kan i praktiken inte göra mycket för att hantera åldersaspekten emedan den reella makten ligger hos dem som anställer de forskarutbildade, t.ex. näringslivet som tämligen öppet flaggat för behovet av yngre förmågor. Ett specialiserat kunskapssamhälle har efterfrågat en yngre forskare som kan formas efter behov. Personan innefattar en doktorand som omedelbart efter gymnasiestudier följer ett utbildningsspår, som leder till forskarutbildning och examen innan 30 års ålder. Under 1970-talet kolliderade detta ideal med doktrinen om återkommande utbildning och senare med principen om livslångt lärande. Instrument för att reglera den forskarutbildades ålder har varit att sätta en åldersgräns för rätten att uppbära stipendium eller utbildningsbidrag, vilket dock har avstyrkts i propositioner och utredningar. En persona som står för snabb genomströmning och låg disputationsålder, menar RRV är garanten för snabb omsättning av forskningsresultat i varu- och tjänsteproduktionen och borgar för tillväxt, dvs. en avnämningariktad forskare.

Ett argument för att anta främst nyexaminerade grundstudenter till forskarutbildning har med återväxten av akademins egen stab att göra, dvs. önskvärdheten i att så stor del av arbetslivet som möjligt kan ägnas åt forskning och undervisning. Skillnaderna mellan ämnesområdena har varit tämligen distinkta, där tekniska forskarutbildningar ofta har varit snabba med att föra över studenter till forskarutbildningen innan de absorberas av näringslivet med dess goda anställningsvillkor, vilket har bidragit till att hålla åldern nere. Detta kan kontrasteras mot humaniora och samhällsvetenskap, där en relativt stor del av dem i forskarutbildning har sökt sig till utbildningen senare i livet. Iakttagelsen att kvinnorna i högre utsträckning än männen står för de högre åldrarna har lett till frågor om det finns orsaker som gör att kvinnorna fördröjs i sin forskarutbildning, t.ex. att de i mindre grad än männen innehar anställning som doktorand eller assistent, vilket kan försena examens avläggande på ekonomiska grunder.

Handledning

I en förnyad och effektiviserad forskarutbildning kom frågan om handledning att bli brännande. I U63 går man så långt som att hävda att "[f]orskar-

handledningen är otvivelaktigt det viktigaste inslaget i forskarutbildningen” (U63 I, s. 58).Handledning kan betraktas som en överföring av forskaregenskaper från en erfaren forskare till en blivande forskare, dvs. att tradera forskarrollen. Redan de tidigare utredningarna hade insett vikten av personlig handledning för forskarstudiernas fruktbarhet, något som inte hade varit självklart i praktiken. Licentiander och doktorander var ofta utlämnade åt sig själva och kunde inte räkna med mer än sporadiska möten med professorer/handledaren under utbildningsgången. Ämnesvisa skillnader gjorde dock att de forskarstudierande i experimentella ämnen kunde hålla mer regelbunden kontakt med sina handledare än humanister, men därmed inte sagt att det rörde sig om systematisk handledning såsom dagens forskarutbildning föreskriver.

Det finns gott om litteratur när det kommer till handledningssituationen, både från doktorand- och handledarperspektiv (*se* avsnitt om tidigare forskning, s. 14). En stor del av denna utgörs av handböcker som används i universitetens handledarkurser. Handledningstemat har sorterats under föreliggande kapitel, då det har en tydlig koppling till effektivitetsaspekten, dvs. en upprustad och effektiv handledning är tänkt att leda till ökad genomströmning. Innebörden av begreppet handledning torde ha skiftat genom åren och det är inte självklart att företeelsen alltid har haft betydelsen av vägledning vid större forskningsuppgift såsom avhandlingsskrivande, utan hade tidigare ett ganska stort mått av elasticitet. U55 (I, s. 86) skriver:

Föreläsningar, seminarier, laborationer och lektionsundervisning är i stort sett de undervisningsformer som förekommer i dag. De önskemål, som framställts om nya undervisningsformer, torde kunna sammanföras i begreppet *handledning*, även innefattande s. k. gruppundervisning. Dessa önskemål gäller såväl högstadiet som magisterstadiet. På magisterstadiet måste en sådan handledning av praktiska skäl ofta ges i grupper och få formen av genomgång eller övning av särskilt svåra moment i kursen. Alternativt kan man tänka sig en handledning som har formen av mera allmänt hållna samtal i anslutning till den ordinarie undervisningen eller t. o. m. en helt enskild handledning mera av typen studierådgivning inom ämnet. Därtill kommer så en mera speciell form av handledning, nämligen den som tar sikte på att hjälpa studenten med enskilda uppgifter av något större omfång, t. ex. proseminarieuppsatser. Det blir här fråga om dels hjälp vid planeringen av materialinsamling, dels hjälp vid sovringen av insamlat material och slutligen hjälp med arbetets och uppsatsens disposition. Denna uppsatshandledning kan ges i grupper eller enskilt beroende på arten av och den inbördes samordningen mellan de utdelade arbetsuppgifterna.

U45 konstaterar att proportionen mellan antalet studerande och lärare har minskat, dvs. att det går alltfler studerande på antalet lärare, särskilt inom de

juridiska och humanistiska ämnesområdena (U45 I, s. 9). Det ökande studerandeantalet jämte lärarnas fåtalighet aktualiserade frågan om professorernas undervisning på lägre nivåer. Intressenter från några lärosäten inkom med skrivelser till utredningen, vari man påtalade det faktum att professorernas forskningsskicklighet inte utnyttjades på ett rationellt sätt och att deras undervisningsskicklighet borde avsättas till handledning av forskarstuderande. Detta skulle kunna realiseras genom en sänkning av professorernas undervisningsskyldighet och genom att inrätta fler befattningar som biträdande lärare, vikta åt den grundläggande undervisningen (s. 10; U45 II, s. 13). Utredningen tillstyrker uppfattningen att professorernas forsknings- och handledningstid borde öka (U45 I, s. 13f). Idéer om en aktivare och bättre handledning kan iakttas och beredningen hänvisar till ett betänkande av Naturvetenskapliga forskningskommittén, i vilket påpekas att föreläsningen som dominerande undervisningsform står i begrepp att i högre utsträckning ersätts av andra, exempelvis seminarier och personlig handledning, som är av vikt för ”de mera avancerade, vetenskapligt arbetande eleverna genom instruktion, samtal och diskussion i samband med deras forskningsarbete” (U45 II, s. 13). Betydelsen av en mer aktiv styrning av forskarstudierna inskräps också i en inläga från SFS, där man i synnerhet efterlyser handledning i forskningsmetodik (U45 V, s. 311f).

Även i U55 (V, s. 96) genljuder åsikten att professorn borde meddela majoriteten av sin undervisning på de högre stadierna och det verkar därför inte ha skett någon större förändring därvidlag sedan U45. Den kraftiga ökningen av universitetsstuderande under 1950-talet gjorde sig gällande även på forskarstadierna, vilket tarvade ökade resurser till undervisning och handledning. För att frigöra professorers och laboratorers (motsv.) tid till forskarhandledning, föreslås att en ny typ av lärartjänst för den elementära undervisningen inrättas – universitetslektoratet (s. 93ff).

Kritiken mot den bristfälliga handledningen inom licentiatutbildningen är något som SFS åter lyfter, denna gång i U55. Problemet har medfört ineffektiva studier och bristande kännedom om forskningsmetodik. Man saknar också en kontinuerlig diskussion med handledaren under tiden licentianderna påträffar problem i sitt arbete och man efterlyser större möjligheter att löpande lägga fram avhandlingsstoff vid seminarier (U55 I, s. 168f).

En av aspekterna i handledningsfrågan har redovisats i föregående kapitel, nämligen den blivande handledarens roll vid rekrytering till forskarutbildningen. U55 underströk värdet av att professorn i viss utsträckning skulle

delta i den elementära undervisningen med hänsyn till forskarrekruteringen (U55 V, s. 96). Dock förutspår U63 ökade svårigheter att identifiera studenternas förmåga genom personliga kontakter med lärarna till följd av den stora ökningen av studerandeantalet på grundnivå. Satsningen på kompetenta handledare och utökad handledning, som utredningen föreslår, bedöms i viss mån kunna komma tillrätta med problemet (U63 I, s. 55).

En utökad handledarroll

I U63 får handledningsfrågan ett tydligare fokus än tidigare när man kopplar den bristande handledningen till den låga studieeffektiviteten. Forskarutbildningen anses innefatta alltför ringa undervisning och organiserad handledning och bedöms därigenom bli mindre effektiv, vilket i sin tur leder till alltför långa utbildningstider (U63 I, s. 12). Om utredningen ska kunna in-teckna en kortare studietid för doktorsexamen krävs en reformerad och intensifierad handledning (s. 67). Den persona som härmed framträder är mindre självständig än förut – någon som behöver skolning och undervisning. Denna persona ska också inkarneras allt snabbare. För att motverka handledarbrist, och av effektivitetsskäl, bör handledare från externa forskningsinrättningar kunna engageras, anser man i U63 (s. 16.), vilket också är en uppmaning från direktivet. Den individuella handledningen betraktar utredningen som den viktigaste formen av undervisning och man föreslår kraftiga förstärkningar av denna:

Då avhandlingsarbetet även fortsättningsvis skall vara det centrala och mest krävande momentet i utbildningen, blir också forskarhandledningens intensitet och avhandlingsuppgiftens utformning av största vikt för en doktorands möjligheter att avsluta sin utbildning inom föreskriven tid. Forskarhandledningen är otvivelaktigt det viktigaste in-slaget i forskarutbildningen. (s. 58)

Utredningen anser att en effektivisering av handledningen kan ske om doktoranden arbetar i ”lag- eller seriearbete”, där forskargruppen håller kontinuerliga problemdiskussioner, och doktoranden erbjuds bättre materiella villkor i forskarutbildningen (s. 59). Arbetet ska alltså vara mer välregisserat. Här går man ifrån den gamla uppfattningen om den solitära forskaren och styr in på en nyare väg mot professionalisering och samarbete.

Av en enkätundersökning utförd av U63 framgår betydande skillnader i handledningens omfattning mellan de naturvetenskapliga och medicinska fakulteterna samt de flesta fackhögskolorna, visavi teologi, humaniora, samhällsvetenskap och juridik, där de förra kunde uppvisa en mer omfattande handledning. Det synes som om dessa fakulteter hade anammat ett forskarideal som

var mindre självständigt, eller mer samarbets- och lagorienterat och effektivt. Sådana arbetsformer föreslås av U63, där också lagforskaren framträder som idealisk. I allmänhet är det inom de humanistiska och samhällsvetenskapliga ämnesområdena som antalet forskarstuderande per handledare är som störst, där de mer samordnade undervisningsinsatserna inte är lika välutvecklade och behovet av förbättrad handledning ter sig som mest akut (U63 I, s. 69). Samtidigt kan en stor variation registreras mellan skilda ämnen inom samma fakultet (s. 68). Kommittén är dock av uppfattningen att verksamhetens struktur bör förbättras genomgående över ämnesgränserna. Man påstår att det inte torde finnas någon rationell anledning till att handledningens omfattning fluktuerar mellan olika ämnen och utredningen anser att handledningstiden bör göras uniform, vilket ger en enhetlig persona över ämnesgränserna. Handledningens omfattning per doktorand kan knappast fastslås med en schablon, då individuella variationer måste få göra sig gällande (s. 70f). Det konstateras att skillnaden i handledningens omfattning har att göra med de olika disciplinernas skilda benägenhet att engagera docentkadern i huvudhandledarskapet, vilket varit vanligt inom naturvetenskaplig, medicinsk och samhällsvetenskaplig fakultet. Detta har bidragit till att hålla nere antalet forskarstuderande per handledare och främjat handledningens omfattning, hävdar kommittén (s. 68).

Utredningen ägnar ett avsnitt, tämligen ingående, hur begreppet handledning ska förstås. Utöver den individuella undervisningen angående avhandlingsarbetet kan läggas följande moment, som grundlägger en mer samarbetsinriktad relation mellan handledare och doktorand och en tydligare handledarroll. Doktorandens mer osjälvständiga persona tar form genom en kollektiv och mer kollaborativ forskarroll. Kommittén skisserar hur handledningen i förhållande till en sådan persona kan se ut (s. 68f):

- Förslag från handledaren om forskningsuppgift.
- Aktiv insats från handledaren beträffande prövning om uppgiften är forskningsbar och hur den ska avgränsas.
- Generositet från handledarens sida angående delgivande av egna idéer och diskussion med doktoranden om dessa.
- Handledaren följer det framåtskridande arbetet och ledsagar doktoranden i forskarvärlden utan att lägga sordin på dennes kreativitet.
- Handledaren uppmärksammar och avråder om doktoranden riskerar att hamna på fruktlösa sidospår.
- Handledaren håller kontinuerlig kontakt med doktoranden och dennes alster.

Som ett led i utvecklingen av handledarkompetensen ingår att handledaren så tidigt som möjligt sätter sig in i doktorandens forskningsproblem och ej, som tidigare varit brukligt, lämnar denne med endast diffusa instruktioner om problemställningar och litteratur, som studeras på egen hand. En slags horisontsammansmältning förespråkas av U63, där handledaren sätter sig in i den forskarstuderandes problemställning, som vore det sin egen:

I stället borde handledaren själv från början sätta sig in i problemet, som om han vore i elevens situation. Detta är erforderligt för att en meningsfull handledning skall kunna äga rum redan från avhandlingsarbetets start. Därmed ställes också stora krav på handledaren vid avhandlingens initiering. (U63 I, s. 70)

En ny syn på handledarrollen uttrycks genom att utredningen förespråkar att avhandlingen bör betraktas som ett examensarbete, som är frukten av handledarens och den forskarstuderandes gemensamma ansträngningar. Detta kan dock leda till en minskad självständighet i avhandlingsarbetet och en utökad handledarroll som kräver tätare kontakter mellan doktorand och handledare (s. 137). Icke desto mindre ses den intensifierade handledningen som ett viktigt led i effektiviseringen av forskarutbildningen (s. 178), vilket på många områden kräver en minskning av antalet adepter per handledare, till maximalt fem eller sex stycken. Efter amerikanskt mönster, föreslår utredningen att varje doktorand ska tilldelas en handledargrupp, som ska fungera som extra stöd både för huvudhandledaren och för doktoranden (s. 74). Utredningen anser att det är önskvärt att de forskarstuderande får tillgång till handledare även från närliggande discipliner, även om avhandlingsområdet är starkt specialiserat (s. 204). Kommittén aktualiserar härmed en ökande tendens till tvärvetenskaplighet. Den ökning av handledarresurserna som otvivelaktigt kommer att bli aktuell ställer krav på att fler forskare kan åta sig handledaruppdrag. Här tänker man sig att forskarna vid forskningsråden kan göra en insats (s. 228f). Också i FUN påtalas möjligheterna till att engagera externa handledare i forskarutbildningen och därigenom vidga handledarkompetensen. Adekvat handledning ses också som en garanti för att den föreskrivna studietiden ska kunna hållas (U74 I, s. 123). ”Från flera håll har hävdats att det främsta instrumentet för att åstadkomma en god och effektiv forskarutbildning är en omfattande och kontinuerlig handledning.” (U74 I, s. 12)

Brisfällig handledning

Andrénska kommittén konstaterar att den utbyggnad av handledarresursen som utlovades i 1963 års utredning aldrig realiserades och att den fortfar att vara undermålig:

En väl fungerande forskarhandledning är av central betydelse för forskarutbildningen. Handledningen av doktorander fungerar emellertid på många håll klart otillfredsställande. Enkäter som genomförts de senaste åren med doktorander och handledare i bl.a. Lund, Stockholm och Uppsala ger klara belägg för detta. (U79 I, s. 120f)

En del av problematiken hade också att göra med kvinnliga doktoranders situation i den beroendeställning som finns mellan adept och handledare och andra seniora forskare. Den kvinnliga personan framträder, men det finns en rad hinder för att den ska kunna realiseras, nämligen att det saknas kvinnliga handledare och kvinnliga förebilder inom forskarvärlden samtidigt som attityderna till kvinnliga doktoranders forskningsinitiativ kan vara negativa. Det rör sig exempelvis sig om en skepsis till nya forskningsområden och infallsvinklar på problem ur kvinnoaspekter som dessa doktorander framför (s. 43, 122).

Andrénska kommittén framhåller att det vore önskvärt att intensifiera handledningen med tanke på effektivitetsaspekten, men även för att stärka avhandlingarnas kvalitet. De disparata traditionerna inom olika forskningsområden medför att handledningen inte kan göras uniform över hela linjen, vilket exemplifieras med de experimentella ämnenas naturliga kontaktytor mellan handledare och doktorand i laboratoriet, medan andra ämnen saknar dessa spontana träffpunkter. Här blir det snarare till att avtala träffar, dels personligen, dels genom seminarieverksamheten. Dessutom måste hänsyn tas till både den forskarstuderande och handledarens personlighet och arbetssätt. Kommittén betonar dock att samarbetet mellan doktorand och handledare inte får bli för strikt regisserat så att doktorandens självständighet och kreativitet kvävs (s. 122).

Att höja handledningens kvalitet samt att utse handledare vid antagningstillfället är åtgärder som är påkallade enligt utredningen. Ett aber är dock att forskarhandledning inte har betraktats som statusfyllt. En åtgärd härvidlag kan vara att låta handledning bli meriteringsgrund för docent- och professors-tjänster. Vidare bör handledarutbildning erbjudas och likaledes ge meritvärde vid forskartjänsttillsättningar (s. 123).

Att utöka och förbättra handledning och undervisning inom forskarutbildningen är inte oproblematiskt och kritiska röster höjs om en eventuellt osjälvständig forskarroll, som kan bli resultatet av en ökad handledarinsats. I en reservation påtalas problemet med eventuell gradering av avhandlingarna. I händelse av att de ingående artiklarna är samförfattade, t.ex. med handleda-

ren, vem är det då som bedöms i värderingen av avhandlingen? Den varierande kvaliteten i handledningen som vissa undersökningar ger vid handen borgar för orättvisor i denna bedömning. ”Med det mästare-lärlingsförhållande som forskarutbildningen med nödvändighet måste präglas av så kan det många gånger hävdas att det blir handledarens kvaliteter som bedöms.” (U79 I, s. 141)

Den splittrade bilden av handledningen vid olika fakulteter kom att cementeras, dvs. det ovan nämnda förhållandet att de experimentella ämnena stod för mer av projekt- och lagarbete, med dagliga kontakter mellan handledare och doktorand i arbetslaget. Här är handledaren beroende av doktorandens arbetsinsatser och tidsplaneringen därför avgörande, medan i andra fakulteter, där doktoranden i regel arbetar mer solitärt, kan denna planering tillåtas att bli mer individuell (Zetterblom 1994, s. 58). Den starkare styrningen av doktoranden i experimentella ämnen hade alltså konsoliderats. Den kollaborativa, eller osjälvständiga personen om man så vill, som hade konsoliderats inom dessa ämnesområden, framstod som idealisk för all forskarutbildning, då den associerades med effektivitet och kortare studietider. Parallellt hade en mer individualistisk bildningspersona existerat främst inom humaniora och humanvetenskap.

Att forskarstuderande antogs på oklara villkor fortsatte att vara ett problem, vilket forskningspropositionen 1989/90:90 påminde om via en ändring i högskoleförordningen, som stipulerade att ”endast det antal studerande får antas som kan erbjudas godtagbara villkor i fråga om handledning och studievillkor i övrigt” (Zetterblom 1994, s. 59). Regeringens intention var med andra ord att implementera en stramare kontroll av verksamheten och specifikt när det gäller handledningssituationen. Zetterblom (s. 59), menar att detta är något som fakultetsnämnder och institutioner nu måste ta på allvar och erbjuda de forskarstuderande goda forskningsmiljöer.

Frågan om lärarkaderns användning till handledning var ständigt aktuell. Det oklara meritvärdet av handledning hade sannolikt bidragit till en viss avoghet mot denna arbetsuppgift. I proposition 1992/93:170 framhöll regeringen att handledaruppdraget var av lika stor vikt som forskningen för lärarna och att detta uppdrag skulle understödjas i ett föreslaget aktivitetsbaserat fakultetsanslag (Zetterblom 1994, s. 59).

Utredaren i U02 presenterar två skilda synsätt på handledning – ett processinriktat och ett produktinriktat, hämtat ur Bergenheim (2001). Det förra är vidare och tar hänsyn till doktorandens lärande- och mognadsprocess, medan

det senare är mer instrumentellt inriktat på forskarutbildningens slutprodukt, dvs. avhandlingen. Ett ökat fokus på utbildningsprocessen och en eventuell delning av handledaruppdraget i en forsknings- respektive utbildningsdel (U02, s. 171), är ytterligare ett steg i riktning mot understöd eller samarbete i forskarutbildningen och innebär en mer osjälvständig persona.

I betänkandet genljuder den gamla kritiken mot bristfällig handledning. Universitetens ekonomiska trångmål har medfört att handledningen blivit lidande, alltmedan ansökningar om externa forskningsresurser för doktorandfinansiering fått ägnas mer ansträngningar (U02, s. 23). Utredaren hänvisar till Doktorandspegeln (HSV 2003b) där de identifierade handledningsproblemen består i ointresse från handledarens sida och bristande kritik från densamme (U02, s. 92f). Andra problem hade likaså kommit i dagen:

 Ett alltför starkt beroende av enskilda handledare, brist på rutiner, dålig information och informella normsystem och beslutsstrukturer påverkar doktorandens möjlighet till kontroll och stöd negativt. (s. 93)

Åtgärder för att stärka handledningen föreslås genom att varje doktorand ska tilldelas två handledare, varav gärna en från läroanstalten extern, för att undkomma det ensidiga beroende som ibland kan observeras. Utredaren föreslår även att handledarkompetensen bör stärkas, exempelvis genom ämnesövergripande fora för handledarfrågor, samt handledarutbildning. Handledarna bör också styrka sin kompetens inom frågor som forskningsetik och jämställdhet, anser utredaren (s. 108, 172f). Detta mot bakgrund av en rad problem med handledaruppdraget:

 Handledningsfunktionen är central i doktorsutbildningen. Brister i handledningen är enligt vissa undersökningar en viktig orsak till utdragna eller avbrutna forskarstudier, och många doktorander är starkt beroende av en handledare. Handledarna är å sin sida ofta utlämnade till sig själva och får varken tillräckligt med tid eller stöd för sin svåra uppgift. Få doktorander har en kvinnlig handledare. (s. 107)

Utredningen hänvisar till Doktorandbarometern från Lunds universitet, som visar att samarbetet med handledaren är den viktigaste beståndsdel i en framgångsrik forskarutbildning. Doktoranderna har dock uttryckt missnöje över otillräcklig handledning, brister i samarbetet och har övervägt handledarbyten (U02, s. 170f). Detta kan kontrasteras mot ett äldre ideal där doktoranden skulle vara en mer självständig forskare. På ett sätt är den forskarstu-

derande numera i en mer utsatt situation, när samarbetet mellan doktorand och handledare förväntas fungera friktionsfritt, men sällan verkar göra det.

Ett instrument för att strama upp forskarutbildningens organisation, disciplinera doktoranden och reglera åtagandena mellan denne och handledaren, är den individuella studieplanen. Denna, anser utredaren, kan råda bot på de strukturella problem som finns i handledningsfunktionen, t.ex. bristande uppföljning. En koppling till dessa defekter och låg genomströmning i forskarutbildningen görs: ”Organisation, styrning och de ekonomiska förutsättningarna spelar en stor roll för hur handledningen fungerar.” (U02, s. 171) De ekonomiska trångmålen är alltså en faktor som har observerats bidra till en besvärlig handledningssituation. Den stora andelen externfinansierade doktorandprojekt skapar ett beroende till handledaren, vilken får ägna stor möda åt att söka externa forskningsmedel. I ett sådant läge styrs forskningsinriktningen hårdare mot särskilda områden där medlen finns och det kan bli svårare att byta handledare om detta skulle vara önskvärt. Balansen mellan basanslag och externfinansiering måste förbättras, anser utredaren. En sådan situation ökar uppenbarligen doktorandens beroende av handledaren och bidrar knappast till ökad självständighet. En annan stramare reglering, fjärran från de lösa tyglar som gällde ett halvt sekel tidigare, är utredarens önskemål om att den individuella studieplanen som instrument borde utnyttjas och följas upp i större utsträckning (s. 172f).

Konklusion – en enhetlig och kollaborativ persona

Idén om en mer aktiv och förbättrad handledning kom tidigt att bli en prioriterad åtgärd för effektivare forskarutbildning. För att bereda större utrymme åt handledning blev en tidig åtgärd att låta professorer koncentrera sin undervisning på högre stadier, inklusive forskarnivån, samt att i större omfattning engagera docentkadem i handledaruppdraget. Detta medan ett pedagogiskt skifte kunde iakttas mot mer av seminarier och personlig handledning i forskarutbildningen och mindre av envägskommunikation i form av föreläsningar, i den mån sådana överhuvudtaget hade förekommit i forskarutbildningen.

I U63 var effektiviserad handledning en central del av forskarutbildningens förbättrade organisation och efter amerikanskt snitt föreslogs handledargrupper som ett sätt att understödja doktoranden. Den mer omfattande handledningen som förordades kom att lägga grunden för en kollaborativ persona som var enhetlig över ämnesgränserna. Detta ideal hämtade näring från de experimentella ämnesområdena som visade prov på ett samarbetsinriktat och effektivt arbetssätt, vilket höll tillbaka studietiderna. Den mer aktiva handledningen skapade dock farhågor om osjälvständighet hos doktoranden. Har-

monisering mellan olika ämnesområden med avseende på tidsanvändning i handledningen efterlystes och doktoranden skulle vara uniform över fakultetsgränserna. Problemen tycktes vara mest accentuerade inom humaniora och samhällsvetenskap, medan de experimentella ämnena hade ett mer organiserat arbetssätt med täta kontakter inom forskargruppen. Ett tydliggörande av handledarrollen och ett utökat samarbete mellan doktorand och handledare skulle effektivisera forskarutbildningen.

På grund av en urvattnad forskarutbildningsreform 1969 fortsatte emellertid handledningen att vara ett aber, vartill även handledningens oklara meritvärde för lärarna bidrog. Samarbetsidealet som utredningarna förestår har inte alltid fått genomslag i de lokala praktikerna, där handledningen understundom har går till på en höft. Fortfarande tycks problem med beroendeförhållanden och informella normsystem förekomma. Att professionalisera och strama upp verksamheten har blivit svaret, uttryckt i kontrakt (individuella studieplaner), obligatoriska handledarkurser och uppföljningar omgärdade av en allmän anda av målstyrning och utvärdering.

Avslutning

I detta kapitel har jag visat hur forskarutbildningens organisatoriska former, genom effektivare och förkortade studier, samt förbättrad handledning, stramades upp för att inskräpa en kortare utbildningstid mot bakgrund av en växande instrumentell syn på verksamheten. För att möta det alltmer högteknologiska samhällets personalbehov och akademins försörjning av forskare och lärare, i kölvattnet av omsvängningen från elit- till massutbildning, kom den tidigare bildningspersonan att förbytas mot en mer enhetlig och kollaborativ dito, modellerad efter de laborativa ämnesområdena. Systematisk handledning, förenklat disputationsförfarande och kortare avhandlingar, skulle bana väg mot fortsatt forskarmeritering, snarare än att doktoranden skulle prestera ett livsverk. Mot denna bakgrund var strävandena att producera yngre forskare inte långsökta, men dessa ambitioner fick i realiteten stå tillbaka för andra värderingar som livslångt lärande och breddad rekrytering. Återstår att undersöka vilka personae som manifesteras i relation till de forskarutbildades arbetsmarknad, åt vilket ägnas nästkommande kapitel.

Kapitel 6. Arbetsmarknad

Utbildningen av forskare handlar i en bemärkelse om lärosätenas kompetensförsörjning och återväxt av forskare och lärare. Men debatten om den svenska forskarutbildningen har också att göra med vilka roller den forskarutbildade kan spela utanför universitetsvärlden. Uppfattningar om den forskarutbildades kompetens och nytta för en vidare arbetsmarknad har stundtals varit brännande och har gått under benämningar som användbarhet, utbytbarhet och transfervärde.⁷⁵ En framträdande intressent utanför akademien har skolväsendet varit, som länge erbjöd en omfattande arbetsmarknad för forskarutbildade lektorer, en yrkesgrupp som nära höll på att försvinna, men som fått förnyad uppmärksamhet under senare tid i och med behovet av att lyfta skolläraernas status.⁷⁶ Industrin och näringslivet är andra aktörer som framställs såsom attraktiva för arbetskraft med forskarexamina. De fristående forskningsinstituterna och ABM-sektorn är ytterligare en grupp intressenter för denna kompetens, särskilt under en tidigare period, då det fortfarande kunde förekomma tjänster med disputation eller licentiatexamen som krav för anställning. Dessa institutionella aktörer bidrar med andra ord till uppfattningarna om konfigurationen av forskarutbildningens syftemål och uppläggning och vilken roll ”deras” forskare ska spela. Forskarutbildningens meritvärde utanför universiteten har därför fluktuerat genom historien och i föreliggande kapitel granskas hur detta tar sig uttryck i utredningsmaterialet.

Förändringen av doktorandens arenor och roller

Alltsedan forskarutbildningsreformen 1969 och direktivet till U63, påtalar utredningarna värdet av den forskarexaminerades vidgade kompetensområde. Då detta moment återkommer, kan man befara att de tänkta avnämarna inte har tagit till sig detta synsätt och fortfarande betraktar de forskarutbildade som alltför specialiserade och aparta för verksamheter utanför universiteten. Akademien vill se en tydlig forskare och utredningarna önskar översätta denna till ett vidare verksamhetsfält, medan avnämarna vill tona ned de internt akademiska dragen för att kunna forma en medarbetare som bättre passar deras

⁷⁵ RRV 1996, s. 45; U77, s. 174, 317; Björkman 1973, s. 37.

⁷⁶ Regeringen Reinfeldt lanserade karriärtjänsterna förstelärare och lektor (prop. 2012/13:136).

verksamheter. Industrin har menat att forskarutbildade i regel signalerar hög ålder och svårigheter att anpassa sig till produktionsvillkoren och man har i stället velat ha möjlighet att forma yngre förmågor internt. Inom industrin har forskaren idealt sett varit en ung, anpassningsbar person, som inte är alltför specialiserad utan har generiska kunskaper att tillämpa där de bäst behövs i verksamheten.

U55 förutspår en växande arbetsmarknad för magistrar och licentiaterna utanför lärosätena och inom skolväsendet i kölvattnet av en förväntad expansion av universitetsvärlden (U55 IV, s. 5). Likaså betraktar U63 en ökning av rekryteringsunderlaget för framtida lärarpersonal som en viktig del av en reformerad och förkortad forskarutbildning. Universitetsvärlden är under stark expansion och vetenskapligt kompetenta lärare förväntas få stor efterfrågan såväl inom akademien, som inom skolväsendet och den offentliga sektorn i stort. Utredningen identifierar en breddad arbetsmarknad inom näringslivet för licentierade och disputerade mot bakgrund av industrins expansiva läge. Forskarutbildningen måste med andra ord kunna tillgodose alltfler yrkesområdets behov, vilket enligt utredningen är en ”synnerligen viktig [...] omständighet” (U63 I, s. 13), som ställer nya krav på utbildningen. Vidare konstateras att fristående forskningsinstitut spelar en allt större roll för kunskapsproduktionen, men att detta inte ska ses som att universitetsforskningen minskar i betydelse, utan snarare är en indikation på samhällets förvetenskapligande och det ökande behovet av akademisk arbetskraft i dess efterföljd. Att det delvis råder brist på forskare ses som ett allvarligt problem, något som försvåras av den generella arbetskraftsbristen i samhället, vilket måste stävjas med hjälp av en ökning av antalet universitetsexamina (s. 24)

Den positiva värdering av forskarkompetensen för diverse verksamheter, som kan ses hos utredarna i U63, ackompanjeras dock av det faktum att forskarutbildning som anställningsvillkor utanför akademien har tenderat att bli allt ovanligare (s. 119). Forskarna var koncentrerade till universitetsvärlden och industrin, medan andra områden kom att minska andelen forskarutbildade. Trots detta följde uppenbarligen en period med efterfrågan av forskarutbildad personal eller snarare en förhoppning från utredningsväsendet om en sådan utveckling: ”Företag, myndigheter och organisationer har i växande utsträckning utnyttjat FoU som stöd för och för utveckling av sin verksamhet.” (U74 I, s. 169) FUN skriver att innan 1960-talet var arbetsmarknaden för forskarutbildade lättöverskådlig – de flesta fann anställning inom universiteten eller gymnasieskolan – men att den därefter har blivit mer mångsidig. Här menar man att det finns potential till en utvidgad persona och att därigenom expandera den domän där forskarna traditionellt haft monopol på vetandet (*jfr*

Gieryn 1983, 1999). Samtidigt medförde den kraftiga studenttillströmningen till högre utbildning under 1960-talet att vissa lärartjänster svårligen kunde tillsättas med forskarutbildad personal. Parallellt ökade andelen visstidsanställda forskare med projektanslag, med alltmer oklara utsikter till fortsatt anställning (U74 I, s. 169f). Med anledning av näringslivets ökade användning av FoU har det i debatten kring forskarutbildningen uttalats

att forskarutbildade bör kunna sysselsättas inom näringsliv, förvaltning och organisationer på ett annat sätt och i större utsträckning än f. n. Kvalificerad yrkesverksamhet på flera områden i ett komplicerat samhälle ställer krav på kunskaper och erfarenheter, som ofta kan tillgodoses genom forskarutbildning och genom erfarenhet av forskning inom högskolan. (s. 170)

Den forskarutbildade ska alltså vara relevant utanför det traditionellt akademiska området och kunna vara anställningsbar inom alltfler verksamheter, vilket innebär en utvidgning av personan. FUN hävdar att en breddning av studierna på forskarnivån är önskvärd för att tillgodose behovet av högutbildad arbetskraft i verksamheter utanför universiteten som inte har direkt forskningskrävande arbetsuppgifter. Kommittén hävdar också att det är önskvärt att individuellt kunna specialutforma utbildningsgången (s. 19) och därigenom öka anställningsbarheten hos den forskarutbildade. Detta ligger även i linje med strävandena att forskningsanknyta en rad utbildningslinjer som tidigare legat utanför det akademiskas hägn, vilket innebär att den forskarutbildade ska kunna vara attraktiv på fler arenor än vad som hitintills varit brukligt. Även FUN hänvisar här till reformen 1969 och dess uttryckta ambition om att utforma forskarutbildningen även för verksamheter utanför traditionell universitetsforskning, exempelvis kvalificerat analysarbete:

Forskarutbildningen skall, enligt de riktlinjer som lades fram vid 1969 års forskarutbildningsreform, utformas för att tillgodose både behovet av forskare i inskränkt mening och behovet av kvalificerade analytiker för verksamhet utanför universitetsväsendet och den rena forskningen. (s. 137)

Men kommittén skriver också att ”[d]e ekonomiska och arbetsmarknadsmässiga fördelarna av en genomgången forskarutbildning har inom flera områden blivit mera oklara” (s. 168). Man redovisar att disputerade utanför högskolan ofta mötts med inställningen att de har en alltför specifik kompetens, som inte kan omsättas i en allmänt hållen verksamhet utanför akademien. De allmänna färdigheterna har kommit i skymundan, vilket ses som olyckligt. Utredningen frammanar en persona som ska vara rörlig på arbetsmarknaden, anpassningsbar och flexibel. I FUN finns en idé om att bättre ta tillvara på de

mer generella färdigheter som ges av en forskarutbildning och en större flexibilitet i förmågan att växla mellan specialist- och generalistroller på arbetsmarknaden. Man förordar att grunden i forskarutbildningen därför bör byggas med generella färdigheter, som därefter toppas med mer specifika förmågor, som fås genom avhandlingsarbetet. På detta sätt främjas en större rörlighet på arbetsmarknaden för disputerade (U74 I, s. 19) och en klyvning av personan i en avnämaringriktad respektive akademiskt inriktad del. Den forskarutbildade visar här sitt janusansikte och ska bli något av en kameleont, som intar olika roller beroende på vilka behov som finns för stunden. Utredningen anser att den forskarstuderande tillgodogör sig två slags kompetenser – en generell och en speciell. Till den förra hör den avnämaringriktade personan och inkluderar egenskaper som förmåga att arbeta självständigt, att vara kritisk och ta till sig och förmedla FoU, uthållighet, arbetsmoral samt ”förmåga att överblicka, planera och hålla samman ett större arbete” (s. 18). Specialistkompetensen, som anknyter till den akademiskt inriktade personan, har att göra med sådant som är knutet till den disputerades specifika ämnesområde – förtrogenhet med vissa särskilda metoder, tekniker och ämnesinsikter (s. 18).

I Andrénska kommittén från 1979 får forskarkompetensens uppvärdering sina tillskyndare.⁷⁷ Utredningen redovisar att värdet av forskarutbildning som merit har sjunkit, i synnerhet under 1970-talet, med resultatet att tidigare kompetensvillkor på forskarexamen för vissa tjänster har avskaffats. Detta är något som utredningen ser som problematiskt och anser att det är nödvändigt att åter ge forskarkompetensen en konkurrenskraftig ställning på arbetsmarknaden, inte minst för att de statliga forskningssatsningarna ska kunna bli fruktbringande. Analytisk förmåga och metodisk träning är generiska kvaliteter som forskarutbildningen bibringar och lämpar sig därför för kvalificerade arbetsuppgifter. Vid sidan av den rekryteringsfrämjande effekten är dessa egenskaper motiv för att återmeritera forskarexamen, framhåller kommittén (U79 II, s. 9), vilket innebär en rehabilitering av den forskarutbildade på den externa arbetsmarknaden. Kommitténs agerande kan beskrivas i termer av gränsarbete, där de forskarutbildade ska bidra till att expandera sin kunskapsdomän till fler territorier (*jfr* Gieryn 1983, 1999).

Beträffande den offentliga förvaltningen framkommer uppfattningen att forskarutbildade är för starkt specialiserade, vilket sällan gagnar verksamheten,

⁷⁷ Genom ett tilläggsdirektiv fick utredningen i uppdrag att behandla frågan om forskarutbildningens meritvärde inom olika samhällsområden. En enkätundersökning riktad till institutioner, organisationer och myndigheter utfördes, vars resultat redovisas i betänkandet *Forskarutbildningens meritvärde* (U79 II) och ett seminarium genomfördes där man diskuterade meritvärdet av forskarutbildningen inom näringslivet (s. 3).

samt att de i vissa fall ”har svårigheter att anpassa sig till de administrativa rutinerna inom en förvaltningsmyndighet” (U79 II, s. 102). Utredningen föreslår dock att den forskarutbildade ska kunna utföra fler uppgifter, där särskilt generalistkompetens och analytisk förmåga bör vara meriterande även för ej renodlat forskningskrävande uppgifter, exempelvis handläggnings- och utredningsarbete (s. 103f).

För att rehabilitera forskarexamen och expandera de forskarutbildades territorium, föreslår Andrénka kommittén att fyra års tjänstetid ska få tillgodoräknas vid statlig tjänst om sökanden innehar doktorsexamen och två år för licentiatexamen. Man förordar även att befattningshavare med forskarexamina bör vara högre avlönade än de med grundläggande examen (s. 11). Behörighetskrav eller uppgraderat meritvärde och/eller tillgodoräknande av fyra års tjänstgöringstid för doktorsexamen förespråkas också för vissa tjänster inom statliga forskningsinstitut, Svenska kyrkan, rättsväsendet, statlig förvaltning, hälso- och sjukvården, tandvården samt veterinärväsendet (s. 13ff). Detta ger ett signalvärde om att forskaren har viktig kompetens, som ska värdesättas även utanför akademien.

Det konstateras att det verkar ha varit en medveten strategi att montera ned forskarexamen som kompetenskrav för en rad tjänster utanför universiteten under 1970-talet (s. 27). En anledning härtill kan ha varit decentraliserings-tendenser under perioden, då statliga myndigheter i högre grad själva hade att besluta om kompetensvillkor för sina anställningar (s. 29). Kommittén anser dock att forskaren framgent ska vara någon att räkna med också i verksamheter som inte har krävt denna examen, men ett ständigt återkommande problem är motvilligheten och tveksamheten hos de lämpade:

Vår utgångspunkt vid utformandet av förslagen har varit att det – både med hänsyn till forskarutbildningens värde för arbetsuppgifterna och med tanke på behovet att stimulera rekryteringen till forskarutbildning – är befogat att i större utsträckning än för närvarande ställa upp krav på forskarutbildning för vissa typer av tjänster och att ge forskarutbildningen ett högre meritvärde än vad den nu har. (s. 9)

Utredningen ser bekymmersamt på utvecklingen där teoretiska kunskaper fått ett lägre meritvärde på arbetsmarknaden till förmån för praktisk arbetslivserfarenhet. Kommittén kopplar likaså statsmakternas forskningssatsningar till denna fråga. Om inte högre teoretisk utbildning (såsom forskarutbildning) uppvärderas, riskerar dessa satsningar att inte få den önskade samhällsutvecklande effekten. Ett kunskapsglapp verkar också finnas mellan avnämarna och

forskarutbildningens innebörd och innehåll. Det är också en iakttagelse från kommitténs enkätundersökning, där vissa organisationer har svårt att se vad den nya (sedan 1969) doktorsexamen ger för mervärde. Likaledes har flera avnämare ansett de forskarutbildade som alltför specialiserade och studietiderna som alltför långa (U79 II, s. 23f). Kommittén marknadsför en utvidgad persona, som representerar en expansion och breddning av verksamhetsfältet:

Medan den tidigare doktorsgraden förutsatte en ofta mycket lång tids fördjupning inom ett snävt avgränsat specialområde, är forskarutbildningen i den form den nu har inte bara avsedd att ge gedigna vetenskapliga kunskaper inom ett specifikt ämnesområde, utan har också som mål att ge en allmänt ökad förmåga att avgränsa och formulera problemställningar, att lösa dessa rationellt samt att sammanställa, värdera och presentera resultaten. (s. 23)

En höjning av forskarutbildningens meritvärde är motiverad inte enbart av rekryteringshänsyn utan främst därför att den vetenskapliga utbildningen ger en allmän metodskolning och träning i problemanalys, som är av värde för de flesta arbetsuppgifter av kvalificerad art. (s. 9)

Utredningen anser att de forskarutbildade ska kunna fungera som en förbindelselänk mellan praktisk verksamhet och universitetsforskning. Likaledes borde de kunna verka kvalitetsstärkande inom utredande och planerande verksamheter, genom att bidra med nytänkande och metodutveckling (s. 24). Kommittén anser att det måste till informationskanaler till avnämarna om vad forskarutbildningen kan bidra med i verksamheten (s. 24). Den yrkeskategori utanför akademien som verkar ha tilldelat forskarutbildning det högsta reella meritvärdet, är enligt utredningen läkaryrket, emedan det formella meritvärdet inte är fastställt.⁷⁸ Kommittén iakttar dock att denna merit verkar vara i avtagande (s. 108). Icke desto mindre verkar medicine doktorsexamen ha fortsatt att signalera ett reellt meritvärde för läkaryrket:

I Sverige har forskning och kliniskt arbete ofta varit väl integrerat. Av tradition har disputationen haft ett högt meritvärde även utanför universitetssjukhusen. I Sverige har läkare haft en kultur av kunskapssökande i det vardagliga arbetet som varit nära förenat med forskningen på de medicinska fakulteterna. Detta akademiska förhållningssätt har funnits på alla nivåer i sjukvården och har

⁷⁸ Läget för övrig hälso- och sjukvårdspersonal verkar mer oklart då utredningen konstaterar att kortare vårdutbildningar tills nyligen inte har varit aktuella för forskarutbildning och erfarenheten av forskarutbildad personal därför är i det närmaste obefintlig. Den gamla psykologutbildningen var dock en forskarexamen, nämligen licentiatexamen i psykologi (U79 II, s. 119).

kraftfullt bidragit till en hög internationell nivå både inom sjukvården och i forskningen. (Stenhaugen 2007, s. 3)

Läkarförbundet konstaterar dock att vinsterna med forskarexamen blivit alltmer oklara (s. 14). Från 1963 till 2000 registrerades en tämligen jämn proportion mellan läkare med grundexamen och disputerade, medan det efter millennieskiftet noterats en negativ trend av andelen disputerade som ligger på närmare 15 % år 2004 (s. 15f). Ambitionen är att läkaren även ska kunna verka som forskare, och förbundets målsättning är en disputationegrad på en tredjedel av arbetskraften (s. 5).

Direktivet till U96 presenterar en vidgning av personan, t.ex. såsom språkrör för forskningsresultat genom förslag bl.a. gällande licentiatutbildning, med motivering av det ökande behovet ”av forskarutbildade som från början är inriktade på en karriär utanför högskolan och som snarare siktar på att nyttiggöra forskningsresultat än åt egen forskning” (U96, s. 61), dvs. ett ökat fokus på tredje uppgiften. Likaså RRV:s rapport redovisar forskarutbildningens nyttoperspektiv och dess vidare användningsområde. Ur den gamla propositionen (1969:31) citeras:

Forskningens och de vetenskapliga metodernas betydelse för den fortsatta samhällsutvecklingen inom allt fler sektorer har lett till krav att forskarutbildningen skall utformas så att väsentligt mer differentierade samhällsintressen än hittills kan tillgodoses. (RRV 1996, s. 45)

Också U02 hade fått i uppdrag att bl.a. utreda karriärmöjligheterna och meriteringen för perioden efter doktorsexamen och betänkandet redovisar i ganska omfattande utsträckning möjligheterna till verksamhet i ett vidare verksamhetsfält. I skriften framförs regeringens bedömning att både näringslivets och den offentliga sektorns efterfrågan på disputerad arbetskraft är i ökande, liksom behovet av att orientera forskarutbildningen inte enbart internt mot lärosätenas behov. Utredaren tolkar det som att forskarutbildningen ska ge den kompetens som avnämarna efterfrågar och forskaren ska spela rollen av expert i näringslivets tjänst. Att självständigt kunna bedriva forskning, som det dåvarande målet för utbildningen var, blir då ett för snävt kompetensomfång, hävdar utredaren (U02, s. 69). Den generella kunskaps- och kompetenshöjning via grundutbildningen, som utredningen Forskning 2000 förespråkade, hävdar U02 även ska gälla forskarutbildningen som ska ”anpassas också till ett ökande antal avancerade uppgifter inom arbetslivet utanför högskolan, där doktorskompetensen har ett tydligt värde” (s. 69). Den utomakademiska efterfrågan av doktorer betecknas som diffus, även om man konstaterar att be-

hov föreligger. Problemet som arbetsgivare och doktorander ser, är att forskarutbildningen är alltför specialiserad för att fungera tillfyllest på en vidare arbetsmarknad. Utredaren anser också att avnämarna har svårt att inse, precisera och artikulera de behov av forskarkompetens som kan finnas. Det finns bristande insikter i bedömningen av forskarutbildningen och det bredare värdet av den forskarutbildades kompetens. En dialog mellan avnämare och universitet har tydligt efterlysts av näringslivet för en anpassning av forskarutbildningen, men verkar inte ha väckt särskilt mycket intresse vid lärosätena (U02, s. 69f). En marknadsanpassning av forskarutbildningen kan observeras hos utredaren, där den forskarutbildade ska bli garanten för ekonomisk välmåga och lägger en nyttighetsaspekt till den utvidgade och avnämarninriktade personen. Doktoranden ska nu ta ett större ansvar för att samhällets utveckling blir positiv. I betänkandet citeras ett stycke ur budgetpropositionen 1997/98:1, i vilken påtalas det ökande behovet av forskarutbildade och en höjd kompetens på alla utbildningsnivåer för att stimulera ekonomisk tillväxt och välfärd (U02, s. 69). Det efterfrågas en generalistroll, som betonar förhållningssätt och kompetens snarare än specialiserat kunskapsökande. Enligt utredaren sker en stegvis övergång från ett synsätt där forskarutbildningen har fokuserats på kunskapsgenerering genom avhandlingsarbete, till att bli mer generellt färdighetsbringande där förhållningssätt och kompetens fokuseras snarare än forskningsresultat:

Målet för utbildningen, som huvudsakligen varit att söka ny kunskap genom forskningsresultat, övergår successivt till att utbilda doktorander för ett arbetsliv där de bidrar med att självständigt bearbeta komplexa problemställningar utifrån ett vetenskapligt och problemlösande arbetssätt både inom och utanför akademien. Det kan gälla insatser inom industri och näringsliv i övrigt men också inom skola, omsorg, vård och annan offentlig verksamhet. (s. 100)

U02 hävdar att i forskarutbildningen bör det bli fråga om en examination av den forskarutbildades kompetens, snarare än av avhandlingen (s. 61). Detta förhållningssätt har mer fokus på vidare verksamhetsfält än kunskaper i avhandlingens specialområde och benämningen doktorsutbildning indikerar en nyorientering. Utredaren framhåller att det signalerar ”en ny utbildning för framtiden, en utbildning som bl.a. bättre än dagens tillgodoser yrkeslivets krav på examinerade doktorer” (s. 64). U02 hävdar även att en förskjutning har skett från forskningsbidrag till utbildningsprocess, med en breddad målsättning för forskarutbildningen, jämfört med den traditionella utbildningsgången ledande till lärar- eller forskartjänst inom universitetsvärlden (s. 70). Det är en förändring från en äldre bildningspersona, där den forskarstuderande i praktiken redan var forskare vid antagning, till en motvillig och

svårflörtad dito som måste utbildas. Att det, *de facto* har blivit en förskjutning mot att forskarutbildningen mer betraktas som en utbildning, bör enligt utredaren ”återspeglas i en beskrivning av det allmänna syftet som att förbereda för forskning, utvecklingsarbete och problemlösning inom högskola, näringsliv, offentlig sektor och samhället i övrigt” (U02, s. 70).

Meritvärdet av forskarexamen utanför högskolan har länge varit föremål för diskussioner. Såsom det gestaltas i utredningarna verkar det från arbetsgivarhåll råda skepsis och okunskap om vad disputerade kan tillföra verksamheten. Det hänvisas till en enkätundersökning från SUHF, som ger vid handen att forskarutbildade betraktas som överkvalificerade och ointressanta (särskilt inom gymnasieskolan) och industrin har inte insikter i vilken typ av forskarutbildade de vill ha (U02, s. 210). Utredaren redovisar också ambitionerna att vidga verksamhetsfältet och att den forskarutbildade ska kunna bidra till innovation, nyföretagande och tillväxt, vilket också är en internationell trend (s. 210). Här ska forskaren således agera tillväxtmotor, men inte vara alltför specialiserad.

Utredaren påtalar de forskarutbildades upplevda diskrepans mellan forskarexamen och nödvändig kompetens för arbetsuppgifterna utanför akademien, där särskilt licentiaterna ansåg att grundläggande examen vore tillräcklig (s. 215). Utredningen inhämtade uppgifter av informanter om att forskarutbildningen inte särskilt anpassades för en utomakademisk karriär, men att den individuellt kunde justeras för detta ändamål. Forskarskolor ansågs vara ett mer avnämningarriktat fenomen, liksom industridoktorander. Den faktor som i minst utsträckning efterfrågades av den externa arbetsmarknaden var ”specialistkunskaper inom avhandlingens område” (s. 217), vilket man menar understryker avnämarnas höga värdering av generalistrollen såsom utmärkande för en avnämningarriktad persona. Brist på överensstämmelse kunde också iaktas beträffande social kompetens och samarbetsförmåga, vilket hade låg prioritet i forskarutbildningen, men var av stor vikt i yrkeslivet. Störst samstämmighet fanns mellan analytisk och kritisk förmåga, som skattades högt av båda sfärerna (s. 218). De egenskaper som arbetsgivarna värderade högst hos en forskarutbildad var social kompetens och samarbetsförmåga, ”bredd och god kunskapsöversikt samt avancerade kunskaper inom specialområdet” (s. 218). Karriärplanering och tiden efter examen upplevs av doktoranderna även som mindre prioriterade i forskarutbildningen (s. 219). Denna nästan allomfattande persona som framträder, innefattar en doktorand som överskrider gränserna mellan universitet och samhälle och varur man ska kunna plocka från ett smörgåsbord av egenskaper.

Tre prioriterade områden utkristalliserade sig i den av SUHF utförda enkätundersökningen angående arbetsgivares och forskarutbildades krav och förväntningar på forskarkompetensen, utöver den som utbildningen faktiskt gav, nämligen (U02, s. 77):

- social kompetens och samarbetsförmåga
- ledarskap/projektledning
- förmåga att överföra kunskap till icke-specialister.

Avnämarnas önskan om den disputerades generalistroll var också påtaglig (s. 77). Utredaren betonar att målet för forskarförmågan utöver den disciplinära specialistkompetensen även bör vara generella färdigheter som kommunikations- och samarbetsförmåga (s. 80). Personan blir här betydligt mer utvidgad än vad som tidigare varit fallet och de traditionellt akademiska kärnkompetenserna, såsom specialistkunskap inom ett snävt område, tonas ned. Att ge forskarutbildningen ett nytt namn – doktorsutbildning – ger enligt utredaren tecken på en mer yrkestillvänd forskarutbildning, liksom ansluter nominellt till befintliga examensbenämningar på lägre nivåer (s. 64, 83). Det signalerar en breddning av den examinerades skicklighet och att generalistkompetensen ska få större synlighet, dvs. en mer avnämardinriktad persona. Utredaren ser det som viktigt att följa upp den forskarutbildades karriärvägar och identifiera var en sådan kompetens vore berikande, vilket blir en slags marknadsföring av doktorskompetensen:

Sådana uppföljningar bör inte bara konstatera hur arbetsmarknaden ser ut, utan även kunna vara proaktiva genom att försöka identifiera vilka nya arbetsområden som skulle gynnas av fler doktorsutbildade inom olika områden. Akademin kan se behov och utvecklingsmöjligheter som arbetsgivarna själva inte har möjlighet att identifiera. (s. 221)

Detta proaktiva och expansiva förhållningssätt som föreslås kan beskrivas i termer av gränsarbete (*jfr* Gieryn 1983, 1999), där ett område som traditionellt inte haft forskarutbildad kompetens, kan befolkas av en ny typ av avnämrorienterad persona som gör anspråk på kunskapsdomänen. Forskaren blir en slags reklampelare för en breddad kompetens som ska komma avnämarna till del.

Ambitionen att avsätta forskarutbildade i ett vidare verksamhetsfält genljuder också i regeringens proposition (2004/05:80) – *Forskning för ett bättre liv* – där det konstateras en ökning av forskarutbildad arbetskraft och en större implementering av FoU i utomakademiska organisationer, vilket enligt rege-

ringen borgar för tillväxt. Detta, samt att forskningssektorn konstateras stå inför ett generationsskifte med väntade pensionsavgångar, kräver en hög examinationsgrad i forskarutbildningen: ”Regeringens ambition att öka antalet personer i hela samhället som kan forska samt förstå, tillgodogöra sig och tillämpa forskningsresultat kvarstår.” (prop. 2004/05:80, s. 126)

Ett centralt tema i U02 är den internationella forskarroll doktoranden ska spela. Efter examen väntar en global arbetsmarknad, inte minst genom den föreslagna doktorsanställningen, menar utredaren (U02, s. 249). Insatserna för internationalisering inkluderar också ett harmoniserat examenssystem, något som uppfylls genom den föreslagna examensordningen med en treårig forskarutbildning, byggd på en femårig masterexamen. Mer övergripande målsättningar i enlighet med Bolognadeklarationen är att främja rörlighet, anställningsbarhet samt konkurrens- och attraktionskraft i Europa (s. 258). En annan fråga att se över, enligt utredaren, är förutsättningarna för gemensamma utbildningsprogram och examina, så kallade ”joint degrees”. Här är det fråga om att kunna avlägga doktorsexamen vid två lärosäten, exempelvis i två länder, men med gemensam utbildningsgång (s. 258f). Ytterligare en åtgärd som presenteras, är att underlätta för medborgare utanför EES-området att verka i landet efter forskarutbildning i Sverige (s. 261). Denna utvidgade persona frammanar en i det närmaste gränslös relevans och rörlighet. Med detta stora omfång kan frågan ställas vad en doktorand är, då i stort sett inga positiva egenskaper utesluts.

Konklusion – personans splittring och utvidgning

Ett komplicerat samhälle behöver forskarkompetens, påstår utredarna, men forskarens skepnad stämmer mindre väl överens med avnämarnas förväntningar. Från och med U63 sökte man expandera de forskarutbildades kunskapsdomän till nya territorier (*jfr* Gieryn 1983, 1999) och en breddning i kompetensen skulle bidra till att tillgodose ett större område än specialistkompetensen som utbildningen bibringar. Även för inte direkt forskningskrävande uppgifter anser man att forskarkompetensen ska vara gångbar, exempelvis beträffande kvalificerat analysarbete. Här fick den utvidgade personen ett janusansikte, med en akademisk och en avnämarnriktad sida, med speciell respektive generell kompetens som kännetecken.

De ekonomiska och meriteringsmässiga fördelarna av forskarutbildningen tycks ha blivit alltmer oklara utanför den akademiska världen. Andrénska kommittén betonar att den expanderade personen inte ska vara en främmande figur i ett vidare verksamhetsfält, där de generiska kvaliteterna forskarutbild-

ningen förmedlar, såsom analytisk förmåga och metodisk träning, kan komma avnämarna till del.

En iakttagelse rör också mismatchningen mellan den forskarutbildade personalen inom offentlig förvaltning och arbetsgivarens förväntningar. Avnämarna anser att de forskarutbildade är för specialiserade och studietiderna för långa, och därmed framträder en diskrepans mellan avnämarnas önskemål visavi vilka förmågor som faktiskt meddelas i forskarutbildningen. U96 frammanar en utvidgad persona, som representerar ett vidare verksamhetsområde med större fokus på den tredje uppgiften, där den forskarutbildade lika gärna arbetar med spridning av forskningsresultat, som att producera originalforskning.

Ett nominellt skifte från forskarutbildning till doktorsutbildning (U02) signalerar likaså en breddning av den alltmer allomfattande och samhällsnyttiga personen. Numera ska doktorn spela rollen av den som genererar innovation och tillväxt, som kan samarbeta och kommunicera, vara analytisk och metodisk, samt internationellt orienterad och verksam – en kameleont och tusenkonstnär. Den pendling som har skett mellan generalist- och specialistroller i olika verksamheter har frammanat en spretig persona, som dock ska kunna överskrida universitetens och avnämarnas gränser genom analytisk och kritisk förmåga.

Samverkan – att bygga nya arenor för forskarutbildning och forskarutbildade

Som diskuterades i föregående kapitel sökte man inskräpa forskarutbildningens effektivitet genom olika strategier. Att samverka med externa organisationer och näringslivet i forskarutbildningen kan också ses som ett inslag i dessa strävanden, men också som en metod för att skapa nya – och konsolidera befintliga – arenor för forskarutbildning och forskarutbildade. I motsvarande anda som universitetens tredje uppdrag, att informera om sin verksamhet och sedermera, att samverka med det omgivande samhället, har också mer specifikt förts diskussioner om samverkan i och kring forskarutbildningen.

Universiteten i Sverige har historiskt sett haft två huvuduppgifter – att meddela undervisning och bedriva forskning. I 1977 års högskolelag instiftades en tredje uppgift – ”att sprida kännedom om forskning och utvecklingsarbete” (SFS 1977:218). Samverkan, såsom företeelsen uttrycks i 1996 års högskole-

lag (SFS 1996:1392) var redan under 1970-talet i praktiken institutionaliserad och långt tidigare, med anor från Saltsjöbadsavtalet, hade organ inrättats för att främja kontakten mellan universitet och näringsliv – exempelvis Teknikforskningsrådet under 1940-talet, Malmfonden under 1950-talet och Styrelsen för teknisk utveckling under 1960-talet (Bragesjö 2009, s. 82). Både från akademiskt, politiskt, och industriellt håll fanns en samsyn om betydelsen av samverkan för samhällsutvecklingen. Ambitionerna har handlat om att akademien måste informera sig om näringslivets behov och hur kunskapen vunnit vid lärosätena ska kunna omsättas i industriell produktion. Samverkanssträvandena fick tung politisk uppbackning, uttryckt genom utredningar och propositioner (s. 57). Samförståndet som rådde mellan akademi, stat och näringsliv angående värdet av en förbättrad samverkan mellan parterna, kom också till uttryck i U63. I direktivet påtalas önskvärdheten av att tillvarata industrins möjligheter att berika forskarutbildningen, främst inom tekniska och naturvetenskapliga områden.⁷⁹

Med hänsyn till industriens möjligheter att vid sina forskningslaboratorier ge både specialiserade studiekurser och forskarhandledning bör de sakkunniga undersöka, hur ifrågavarande resurser skall kunna nyttiggöras för utbildningen av forskare på i första hand de naturvetenskapliga och tekniska områdena. En motsvarande extern forskarutbildning bör emellertid kunna tänkas även på andra än nämnda områden. Såvitt gäller det samhällsvetenskapliga fältet synes det allmänna inrättningar kunna i framtiden i högre grad än f n tjäna som institutioner för väsentliga delar av en forskarutbildning. (U63 I, s. 16)

Att engagera externa forskningsinrättningar i forskarutbildningen motiveras av differentiering och specialisering, vilket också kan uppnås genom ökat samarbete mellan lärosätena. Utredningen nämner också ekonomiska incitament till samverkan inom forskning och forskarutbildning – något som skulle gagna alla parter, men vara av särskild betydelse för resurssvaga ämnesområden (s. 85). Detta var startskottet för samverkan även inom forskarutbildningen och ett närmande mellan den akademiska arenan och främst näringslivets arena.

Att samverkan har en positiv laddning i utredningsmaterialet råder inget tvivel om, men vad begreppet innebär är inte entydigt. Samverkansformerna

⁷⁹ Ett antal enkätundersökningar genomfördes i utredningens regi, bl.a. en kallad Företagsenkäten med syfte att ta reda på möjligheterna till forskarutbildning utanför akademien, riktad till större företag samt till privata och statliga forskningsinrättningar. Även en motsvarande enkät ställd till statliga forskningsinstitut och ABM-sektorn utfördes, benämnd Lärdaöverksenkäten. Båda dessa undersökningar finns redovisade i en bilaga (U63 II) till huvudbetänkandet.

kunde ta sig olika yttryck. U63 skriver att samarbete ska kunna ske både genom att akademien bidrar med kompetens i ett forskningsprojekt som engagerar olika intressenter, och genom att enheter utanför universiteten ges i uppdrag att utföra forskning mot ersättning, något som enligt utredningen varit sällsynt (U63 I, s. 86). Genom att grundlägga samverkan i forskningen bereds förutsättningarna även för samverkan i forskarutbildningen och att effektivisera forskarutbildningen skulle enligt kommittén väcka avnämningstresset (s. 86). Det finns en ambition att göra doktoranden och industrin ömsesidigt relevanta för varandra genom samverkan i forskarutbildningen. Andra fördelar som förs fram är att fortbildningskurser kan knytas till forskarutbildningen, samt att lärosätena kan understödja företagens eller andra organisationers arbetskraft som siktar mot forskarexamina:

Redan nu fortsätter en del personer med akademisk grundexamen på så sätt sin utbildning. De genomför härvid ofta de för vederbörlig examen erforderliga forskningsuppgifterna inom den ordinarie verksamhetens ram. För vissa företag och forskningsinstitut utgör dessa möjligheter för personalen till fortsatt utbildning för högre examina en rekryteringsgrund, utan vilken de skulle ha svårigheter att hävda sig i konkurrensen om den akademiska arbetskraften. (s. 87)

Ett annat argument för samverkan som också främjar det ömsesidiga utbytet i forskarutbildningen är att de externa organisationerna får lättare att knyta till sig ledande forskare, samt att den specialistkompetens som finns inom avnämningens områden vore rimlig att tillvarata i forskarutbildningen. Här finns ett incitament för lärosätena att få tillgång till spjutspetskompetens och vetenskaplig utrustning som sällan kan tillhandahållas av universiteten (s. 87f). Genom kontakten med universitetsvärlden kan också externa forskningsenheter hålla sig uppdaterade med forskningsfronten på området. Utöver att specialkurser förläggs vid företag eller motsvarande, kan dess experter också engageras som lärare i forskarutbildning vid läroanstalterna. De forskarstudenter kan också med fördel förlägga avhandlingens forskningsuppgift i ett företag. I detta samband nämner kommittén problemet med sekretessbelagda forskningsresultat visavi disputationens offentlighet (s. 88).

De institutioner som enligt utredarna ska kunna samverka med de akademiska läroanstalterna i forskarutbildningen är statliga och privata forskningsinstitut, statliga ämbetsverk och större företag. ABM-sektorn bedöms ha mindre möjligheter att bidra till forskarutbildningen, men kan i stället tilldelas en stödjande funktion genom insamling, organisation, bearbetning och publicering av vetenskapligt material (U63 I, s. 87).

Genom U63:s enkätundersökningar kunde konstateras att forskarutbildning i såväl statliga som privata organisationer, redan är en icke obetydligt förekommande verksamhet, till största delen förlagd till tekniska och naturvetenskapliga forskningsfält. Här finns en potential att tillvarata kompetensen i både handledning och kursundervisning i forskarutbildningen. Vidare konstateras att "[i]nstituten är i allmänhet positivt inställda till ett samarbete med universitet och högskolor i fråga om forskarutbildning" (U63 I, s. 93). Av enkäten framgick också att läkemedelsföretag och större verkstadsbolag var mest positiva till samverkan i forskarutbildningen, medan gruv- och skogsbolag var mer negativt inställda. De förra hade sannolikt större vana vid disputerad arbetskraft än de senare, som inte var bekanta med vilken roll en disputerad i deras verksamhet kunde spela. I praktiken sågs dock svårigheter med finansiering och begränsade möjligheter att kunna avvara värdefull forskningspersonal, såsom överhängande (s. 93).

Det som de externa företagen kan bidra med är undervisning och framför allt doktorandhandledning, anser kommittén (s. 105). Kurser kan ges såväl hos universiteten som hos företagen och engagera både interna och externa lärare. I den mån det redan förekommer kursverksamhet vid de externa inrättningarna kan dessa göras mer ändamålsenliga för forskarutbildningen. Något som betonas är att universiteten måste behålla sitt formella monopol på examination i forskarutbildningen. Detta kan betraktas som en form av gränsarbete – skyddande av autonomi – som innebär en strategi för att behålla monopolet i en viss kunskapsdomän (Gieryn 1983, 1999):

Utredningen vill understryka, att huvudansvaret för forskarutbildningen även framgent måste ligga på de akademiska läroanstalterna, vilka har att ange riktlinjerna för hur denna skall bedrivas samt omhänderha eller övervaka kunskapskontroll och bedömning av avhandlingar även för de externa eleverna. De externa organen förutsättes således inte självständigt få taga hand om forskarutbildningen, hur väl utrustad inrättningen i fråga än är. (U63 I, s. 105)

I FUN:s betänkande (U74 I) redovisas några händelser på samverkansområdet sedan U63. Enligt en rapport (UKÅ 1967), föreslogs speciella samarbetsprojekt för att främja samverkan mellan forskningen utförd vid lärosätena, respektive den vid det privata näringslivet, samt den övriga forskningen i statlig och kommunal regi. Detta skulle realiseras i form av kontaktpersoner skulle utses vid lärosätena; genom industriseminarier och konferenser, resebidrag och informationsskrifter (U74 I, s. 76). I ett citat ur 1969 års statsverksproposition (1969:1, bil. 10) nämns den internationella konkurrensens krav på "teknisk utveckling och innovationstakt" (U74 I, s. 76), som ett vik-

tigt argument för ökad forskningssamverkan och uppdragsforskning. Här grundläggs en innovatörspersona, som fick sitt mest pregnanta uttryck i U02.

Vissa universitet och högskolor fick så kallade kontaktsekreteriat upprättade i STU:s försorg, med syfte att underlätta kontakter mellan akademi och externa forskningsorganisationer. Verksamheten startade 1969 och fanns representerad vid de större läroanstalterna (U74 I, s. 86). Departementschefen biföll i proposition 1969:31, inte minst med tanke på ett ökande behov av högre utbildning, de enligt U63 goda möjligheterna till industrisamverkan i forskarutbildningen (s. 84).

Sveriges Industriförbund tillsammans med Ingenjörsvetenskapsakademien gav 1970 ut en skrift, *Industriens medverkan i forskarutbildningen* (IVA 1970), vilket indikerar frågans tyngd från näringslivets sida. En arbetsgrupp inom UKÄ hanterade frågan om ramarna kring personalutbyte och 1973 inrättades tjänster som adjungerad professor (s. 84).

Det fokus på industrin och näringslivet som hade varit rådande hittills kom att förskjutas mot samhället i övrigt. Doktoranden skulle nu i högre grad göras relevant för fler arenor. Bragesjö (2009, s. 59) identifierar en förändring i synen på samverkan åren efter 1968 till en breddning för att omfatta fler aktörer än främst näringslivet, men låter det vara osagt om det var ett resultat av studentprotester eller andra politiska rörelser. Arbetet i U63 var avslutat sedan ett par år, men händelseutvecklingen torde ha fått konsekvenser för FUN, som bemyndigades 1974. Också från UKÄ vreds fokus över mer mot "samhället i övrigt" och inte i första hand mot näringslivet, såsom var fallet tidigare när det gäller samverkan (s. 60), t.ex. i U63. En utvidgad persona skulle nu inkarneras i fler verksamheter i samhället. Detta samtidigt som den tredje universitetsuppgiften, att sprida kännedom om forskning och utvecklingsarbete, kodifierades i högskolelagen (SFS 1977:218).

FUN hävdar att utbytet av forskare mellan akademiska lärosäten och externa forskningsinstitutioner är grundläggande för forskningssamverkan och hänvisar till Industriförbundet och dess arenaöverskridande syn på verksamheten:

Sveriges Industriförbund betonade i sin rapport år 1974 Industrin och forskningspolitiken, betydelsen av personalbyten mellan läroanstalter och företag. Man skulle därvid kunna tillgodose såväl företagets intressen i fråga om fortbildning som läroanstaltens önskemål om ökad samhällsorientering av forskarutbildningen. (U74 I, s. 84)

Kommittén redovisar en positiv bild av samverkan i forskarutbildningen, grundlagd genom en enkätundersökning riktad till en rad externa organisationer och företag. Samverkan var i vissa fall konsoliderad, både genom att doktorander utförde avhandlingsarbete vid organisationen och genom att personal doktorerat inom ramen för sina tjänster. Utredningen hävdar att den form av samverkan som till ekonomisk del är den mest omfattande är då en extern aktör finansierar ett projekt, helt eller delvis (U74 I, s. 185). Detta har inneburit en breddning av akademins forskning, då projekten aktualiserat forskningsproblem av extern karaktär som är samhälls- och näringslivsrelevanta. Doktorander har också kunnat erhålla finansiering för sin utbildning på detta sätt. Den akademiska och de externa arenorna kom härigenom att överbryggas – deras respektive forskning blev ömsesidigt relevant. Ett incitament från näringslivet, som utredningen för fram, är att ”kraven på nyskapande och kvalitet i produktionen endast kan uppfyllas vid ett gemensamt utnyttjande av de högst kvalificerade krafterna” (s. 185). Särskilt de mindre företagen, som inte har egna möjligheter till forskningsutrustning och laboratorier, nämns som potentiella samarbetspartners med högskolan. Här blir samverkan således en stödåtgärd till mindre bemedlade företag och inte tvärtom, vilket uttrycktes i U63.

FUN hänvisar också till rapporten *Industrins medverkan i forskarutbildningen* (IVA 1970), som tar upp möjligheterna att engagera forskare utanför akademien i forskarutbildning, genom anställning av så kallade industriprofessorer, vilka skulle fungera som lärare, handledare och gästföreläsare. 1973 instiftades således tjänster som adjungerad professor (U74 I, s. 84). Med hänvisning till rapporten, hävdas att utbytet mellan akademi och näringsliv gynnar båda sidor genom att tillmötesgå behovet av personalens fortbildning, men bidrar också till att göra forskarutbildningen mer samhällstillvänd (s. 84). För högskolans vidkommande beskrivs nyttan av forskningssamverkan vara ett rikare utbildningsutbud och ökad tillgång till lärare och handledare inom specialområden. Man talar också om en breddning av rekryteringsunderlaget till forskarutbildningen. Möjligheterna att tillgodose samhällets önskemål om forskningsämnen ökar, genom att nya forskningsproblem kan aktualiseras (s. 84). Beträffande de externa forskningsinstitutionerna kan samverkan bidra till vidareutbildning av den egna personalstyrkan och förbättrad tillgång till specialistkompetens från högskolorna. Fördelarna för den enskilda doktoranden med att utföra delar av utbildningen vid en extern institution är att den upplevs som mer meningsfull, medför förbättrad studiefinansiering och ger kortare vägar till ett yrkesliv utanför akademien (U74 I, s. 184). Från de externa aktörerna har följande angivits som fördelar med forskningssamverkan:

[U]tbytesverksamheten kan bidra till att öka arbetstillfredsställelsen, minska personalomsättningen samt ge förbättrade rekryteringsmöjligheter. Ett ökat utbyte kan också förväntas bidra till en allmän höjning av kunskapsnivån. Värdet av detta har framhållits av samtliga berörda parter. (U 74 I, s. 192)

Även om grundinställningen till forskningssamverkan är positiv, så redovisar kommittén några nackdelar. Det gäller forskningens frihet visavi sekretesskrav, lojalitetskonflikter och eventuellt motstridiga intressen mellan arenorna (s. 184, 188, 193). I den ovan nämnda intervjuerien sadades de största svårigheterna för samverkan vara resursbrist, sekretess, bristande upplysningar kring samverkansformerna, samt stora geografiska avstånd mellan företag och lärosäte. Likaså konstateras att forskarutbildningens teoretiska kursdel även fortsättningsvis, till största delen bör förläggas till läroanstalterna (s. 194) – en strategi för att skydda högskolans utbildningsmonopol (*jfr* Gieryn 1983, 1999).

Degerblad och Hägglund (2002) hävdar att avnämarentresset var centralt när forskning och forskarutbildning diskuterades under 1990-talet. Här hänvisas till forskningspropositionen *Forskning för kunskap och framsteg* (prop. 1992/93:170) och dess betoning av strategisk forskning på områden där Sverige har internationell konkurrenskraft. Här spelade samverkan mellan universitet och näringsliv en given roll. I propositionen påtalades värdet av näringslivssamverkan i forskarutbildning och att högskolorna skulle få möjlighet att bedriva forskning i bolag. För att främja kommersialiseringen av forskningsresultat inleddes en utbyggnad av forskarbyar och teknikparker och så kallade teknikbrostiftelser inrättades. Forskarskolan kom att bli en manifestation av föreningen mellan näringslivets och akademins arenor. Genom forskarskolorna blev det enklare att justera forskarutbildningen mot ett avnämarperspektiv och att göra den mer anpassad till en marknad utanför universitetsvärlden. Degerblad och Hägglund (2002, s. 38) konstaterar att "[n]är det gäller samarbetet med näringsliv och industri uppvisar forskarskolorna en bred provkarta på modeller". Det kan exempelvis bli fråga om att doktoranden

- deltar i praktik eller projektarbete (eller tilldelas andra uppdrag) i näringslivet
- närvarar hos industripartner
- agerar gästforskare vid utländskt lärosäte
- kan vara direktfinansierad av näringslivet
- får handledarresurser från industrin.

Härtill kan läggas direkta personalutbyten mellan akademi och näringsliv, t.ex. i form av att lärare från industrin meddelar undervisning. Så kallade industriella råd är även ett medel för att säkerställa att forskarskolornas doktorandprojekt ägde tillräcklig relevans för näringslivet (Degerblad & Hägg-lund 2002, s. 38f).

Genom en sammansmältning av näringslivets och akademins arena, via en rad samverkansåtgärder, kan en innovatörspersona förverkligas, framhåller utredaren i U02 (s. 29):

För att ge avnämare utanför akademien bättre inblick i vad doktorsutbildningen innebär och vilken kompetens examinerade doktorer erbjuder krävs ökat samarbete med omgivningen. En naturlig dialog med avnämare inom skilda samhällssektorer om doktorsutbildningen och dess innehåll och uppläggning kan bara utvecklas med den förutsättningen. I syfte att förbättra doktorandens och forskarens möjlighet att realisera forskningsresultat till innovationer, nyföretagande och tillväxt bör samverkansformer och infrastruktur både inom och utom universitet och högskolor förbättras. Samverkan med teknikparker i anslutning till universitet och högskolor samt övrigt näringsliv bör utökas. Meriteringssystemet bör innehålla drivkrafter för att realisera forskningsresultat till innovationer och nyföretagande.

Att grundlägga och upprätthålla goda forskningsmiljöer identifieras också som betydande för forskarutbildningen. Här spelar samverkan mellan lärosäten, samt mellan akademi och omgivande samhälle en viktig roll (s. 161). Utredningen hänvisar till betänkandet *Innovativa processer* (SOU 2003:90), i vilket föreslås att arbete med den tredje uppgiften, som numera inkluderar samverkan med det omgivande samhället, bör vara en naturlig del av en lärares och forskares meritportfölj, bredvid undervisning och forskning, samt att institutionstjänstgöring i forskarutbildningen ska kunna förläggas till exempelvis skolor och företag (U02, s. 221). Det efterlyses också en dialog mellan akademi och omgivande samhälle kring samverkansformer, inte minst hur forskarutbildningen bör organiseras (s. 179). Utredningen hävdar att högskolans samverkansuppgift kan stärkas i och med forskarutbildningen, också det med hänvisning till ovan nämnda betänkande.

Den positiva värderingen av forskarskolor manifesteras genom utredarens tal om ett ”forskarskoleliknande arbetssätt” som utgångspunkt för utredningens förslag. Denna form av forskarutbildning motiveras med behovet av disputerad arbetskraft i skilda sektorer, såsom industri, skola och museiväsen (U02 I,

s. 186f), samt att den kan ”åstadkomma ett starkt samarbete med arbetslivet utanför högskolan” (s. 187). Meriteringsanställningen som doktor är tänkt att verka som den överbryggande enheten mellan akademi och omgivande samhälle. Här ska samverkanssträvandena realiseras i form av forskarskolor och en specifik tjänstebenanämning (doktor), som ska slussa ut den disputerade i ett arbetsliv utanför högskolan. Denna doktorsanställning presenteras som medlet för att realisera innovationer av forskningsresultat, främja rörlighet mellan olika samhällssektorer, samt understödja företagande och tillväxt (s. 233). Anställningen ska kunna delas mellan högskolan och externa organisationer, i syfte att konsolidera samverkan och stimulera doktorn att ”kommersialisera eller på annat sätt nyttiggöra och sprida forskningsresultat” (s. 234). Begreppet excellens, som förekommer i betänkandets undertitel, intecknas i att forskarskolan som fenomen ska ge förutsättningarna för en forskarutbildning som främjar excellens och tillväxt (s. 21, 29).

Konklusion – från effektivisering till innovation och tillväxt

Samverkan i forskarutbildningen uppmärksammades i och med U63 och det var främst näringslivsarenan som skulle engageras i verksamheten. Härigenom skapades en ny arena för doktorander och forskarutbildade. Forskarutbildningen skulle genom samverkan effektiviseras och landets forskar- och lärarresurser optimeras. En långt gången samsyn kring värdet av en rationellt och effektivt organiserad samverkan fanns hos akademi, såväl som hos näringsliv och från politiskt håll.

Under 1970-talet blev spridning av forskningsinformation en uppgift för lärosätena, kodifierad i högskolelagen. Att orientera högskolans forskning mot samhällets arenor kan vara ett tecken på lyhördhet, men också expansionsambitioner (*jfr* Gieryn 1983, 1999) från akademien genom att inkorporera nya ämnesområden i dess intressesfär, via ett utvidgat högskolebegrepp.

Forscarskolan blev exponenten för ett näringslivstillvänt samarbetsklimat inom högre utbildning och forskning. Marknadsanpassning, kommersialisering av forskningsresultat och forskning i bolagsform blev nya företeelser, där en innovatörspersona skulle stå för nyföretagande, excellens och tillväxt. Genom att förlägga institutionstjänstgöring till externa organisationer blir doktoranden en länk i samverkanskedjan mellan akademi och avnämare.

Arenor

Följande avsnitt handlar om hur utredningarna har framställt olika arenors krav på de forskarutbildades personae. De arenor som presenteras är universitets- och högskoleväsendet, skolvärlden, ABM-sektorn, samt industrin och näringslivet. Därtill visas hur några olika examensformer kan konstrueras för att tillgodose olika intressenters behov av forskarutbildade.

Universitet och högskolor

Forskarutbildningen har traditionellt varit inriktad mot reproduktionen av lärosätenas forskare och lärare, snarare än mot andra verksamhetsformer. I och med direktivet till U63 sattes ett ökat fokus på ett vidare verksamhetsfält för forskarutbildade och detta har också haft, som har noterats ovan, betydelse för skapandet av en persona. En problematik gäller i vilken grad och hur forskarutbildningen ska läggas upp för att utöver akademins behov tillgodose fler syften. Beträffande den akademiska reproduktionen är utredningarna ofta otydliga, då det är implicit att det är denna verksamhet som är utgångspunkten för de framlagda förslagen. FUN skriver: ”Med en lätt överdrift kunde forskarutbildningen karakteriseras som högskolans internutbildning.” (U74 I, s. 18) Därmed har forskarutbildningen gynnat egenskaper som är anpassade för den akademiska karriären, men mindre lämpat sig för utomakademiska verksamhetsfält (s. 211). Inte minst genom högskolereformen 1977, där nya ämnesområden knyts till högskolan, är de forskarutbildades arbetsmarknad dock att betrakta som breddad, hävdar kommittén (s. 18). Den senaste av de i avhandlingen studerade kommittéerna (U02), med dess förslag om en treårig doktorsutbildning, fick dock delar av remissopinionen att befara att denna skulle innebära en kvalitetssänkning, exempelvis i och med den förkortade utbildningstiden och en större arbetsmarknadsanpassning av examen (prop. 2004/05:80, s. 130). Man ville skydda den autonomi som traditionellt har funnits inom universiteten – att endast de som har tillräckligt hög kompetens kommer ifråga som forskare. Denna äldre, mer traditionellt akademiska persona, är dock inte oproblematiserad, då det inom arenan finns en latent motsättning mellan de höga fördjupnings- och kvalitetskrav en forskarexamen förutsätter för fortsatt akademiskt värv, visavi andra arenors krav på exempelvis anställningsbarhet:

Forskarutbildningen är landets högsta utbildning och utgör samtidigt ofta det första steget i en forskarkarriär. Regeringen är angelägen om att forskarutbildningens kvalitet inte äventyras. Att slå vakt om den vetenskapliga kvaliteten kommer att vara en utgångspunkt i frågornas fortsatta beredning, samtidigt

som forskarutbildningens mål och struktur måste vara sådan att en doktorsexamen som är meriterande för flera olika verksamheter kan nås inom en rimlig tidsram. Vetenskaplig kvalitet, effektivitet avseende tid och resurser samt en lyhörddhet för behoven från arbetsmarknaden utanför högskolan bör inte ses som motstridiga mål. (prop. 2004/05:80, s. 131)

Även andra motsättningar mellan olika roller inom arenan kan registreras. En sådan problematik har att göra med att forskarutbildningen förbereder för en forskarkarriär, men att en stor del av de disputerade i realiteten snarare kommer att verka som lärare, exempelvis som universitetslektorer, där andelen forskning i tjänsten kan variera högst väsentligt. Här skiftas alltså mellan en forskarpersona och en lärarpersona i olika utsträckning. Det kan därvid finnas stor variation i vilken utsträckning forskarutbildningen förbereder för en lärargärning. Högskolepedagogiska kurser och undervisning under handledning är exempel på hur denna aspekt kan inkorporeras i forskarutbildningen. Ett mer informellt, men vanligt förekommande sätt, är att sätta den forskarstuderande i katedern utan särskilt stöd. I vissa fall förekommer inte att doktoranden undervisar alls och går därför miste om erfarenheter av läraraspekten. Ett sätt att tackla problematiken forskare visavi lärare, kan vara att hävda forskningens och undervisningens enhet, dvs. att den akademiska undervisningen ska bygga på hävdvunna forskningsresultat och att läraren får perspektiv på sin forskning via undervisningen.

Understundom har diskussioner förts, i relation till vetenskapens förgrening och specialisering, om de två universitetsuppgifterna undervisning respektive forskning bör separeras i mer specialiserad tjänsteutövning. Detta realiserades genom beslut 1958 om att inrätta en ny typ av lärartjänst – universitetslektoratet. Även planer på separata grenar i forskarutbildningen, för forskare respektive undervisare, har varit på tapeten men avstyrkts (*se nedan*). Inom arenan har därför en akademisk generell persona, med avseende på forskare och pedagog, förblivit ideal. I U45 påtalas forskningens och undervisningens enhet i form av att undervisningen hjälper forskaren att vidga sina horisonter och ger stimulans i forskningsarbetet. Vetenskaplig kompetens krävs av lärare på alla nivåer för att ge insikter i modern vetenskaplig metod och stimulerar till självständigt tänkande heter det (U45 I, s. 21). Härför krävs en ömsesidig korsbefruktnings av undervisning och forskning:

[Universitetsberedningen] har fasthållit den i föregående betänkande hävdade principen, att forskning och undervisning ej böra bedrivas av skilda befattningshavare utan förenas till ömsesidig stimulans. Detta har bestämt dess ställ-

ningstaganden vid utformandet av det förslag till befattningstyper och befattningar, som härmed framlägges. (U45 II, s. 7)

Idealen till trots, kom de höga födelsetalen och den stora studenttillströmningen under efterkrigstiden och framåt att aktualisera behovet av lärarkraft avsedd för grundläggande undervisning, snarare än för forskning. Professorerna skulle befrias från elementär undervisning för att i stället kunna koncentrera sina pedagogiska insatser i forskarutbildningen. Universitetslektoratet, som skulle inrättas för att tillgodose undervisningens behov på grundläggande stadier, aktualiserade frågan om två olika utbildningslinjer i forskarutbildningen skulle inrättas vid de filosofiska fakulteterna, med inriktning på endera forskning eller undervisning, som skulle betona en forskarpersona respektive lärarpersona. U55 är dock inte i stånd att förorda en separerad forskar- och lärarroll, utan konstaterar att forskningens och undervisningens enhet måste göra sig gällande. Detta vidhålls trots det nya förslaget om tjänsteorganisation, där vissa befattningar är mer inriktade mot undervisning, samt att det ska vara möjligt att växla i olika utsträckning mellan undervisning och forskning (U55 I, s. 167f):

Det skulle vara ytterst olyckligt för universitets- och högskoleväsendets framtida utveckling, om man från och med grundexamensstadiet spaltade utbildningen fram till licentiatexamen i en utbildningslinje för blivande forskare och en utbildningslinje för blivande undervisare m. fl. Undervisningen och forskningen, även om de i framtiden i större omfattning än som hittills varit fallet skulle åvila skilda befattningshavare, hänger så intimt samman, att innehavaren av en undervisningsbefattning måste ha möjlighet att kunna övergå till en forskningsbefattning och vice versa. Därav följer, att utbildningen måste bli densamma för båda slagen av befattningar.

Mot bakgrund av den specialisering som har kunnat förmärkas genom universitetslektoratets inrättande⁸⁰ och de renodlade forskartjänsterna vid exempelvis forskningsråden, fortsatte diskussionen om en tydligare arbetsdelning mellan undervisning och forskning vid lärosätena. U63 förordar dock inte en separerad forskar- och lärarroll, utan menar att den naturliga enheten mellan forskning och utbildning ska bestå. Den som undervisar i forskarutbildningen måste också vara forskare, anser utredningen. Frågan relaterar också till den individuella forskarhandledningen. För att hålla denna och övrig undervisning aktuell, krävs att handledaren ständigt orienterar sig i forskningsfronten (U63 I, s. 25f). Man påtalar även att den föreslagna reformerade forskarut-

⁸⁰ Ordinarie befattningar som universitetslektor inrättades fr.o.m. budgetåret 1959/60. (U63 I, s. 25)

bildningen, med dess effektiviserade handledning och undervisning, kommer att ställa höga krav på forskarhandledarna. Med anledning av detta krävs en uppvärdering av pedagogiska meriter vid tjänstetillsättningar och att dessa kvalifikationer bredvid vetenskaplig skicklighet ska utgöra oberoende befodringsgrund (U63 I, s. 238).⁸¹ Den blivande forskaren ska i sin gärning vara förmögen att handleda blivande forskare, vilket grundlägger en enhetlig lärar- och forskarpersona inom arenan. För att befästa denna föreslår utredningen att samtliga tjänster i den reformerade forskarkarriären utformas så att de omfattar såväl forskning, som undervisning och handledning (s. 205).

När det kommer till frågan om de forskarstuderandes medverkan i undervisningen, pekar U63 på positiva erfarenheter från amerikanska förhållanden. Man anser att undervisning kan ge pedagogisk träning, som kan komma den blivande forskaren till nytta i dennes framtida gärning (s. 184). En annan syn på institutionstjänstgöring framförs av U96, där lärosätets dominerande roll som arbetsgivare ifrågasätts. I det allt vidare användningsområdet för forskarutbildade kan det vara av minst lika stor betydelse att den forskarstuderande har möjlighet att kombinera sina studier med annat än institutionsarbete, exempelvis med värv inom industri eller skola (U96, s. 42, 49). Detta grundlägger en utvidgad forskarroll under utbildningen.

En tendens under den stora studenttillströmningen till universiteten under 1960-talet var svårigheterna att besätta de expanderande universitetslektoraten med meriterad personal. Särskilt inom de samhällsvetenskapliga ämnesområdena gavs rikligt med dispenser från disputationsvillkoret för lektorsanställning och somliga befattningshavare var endast grundutbildade. Undervisningen fick ofta meddelas av doktorander, som tog allt längre tid på sig att fullborda sin forskarutbildning under det att de fungerade som extra ordinarie universitetslektorer (U79 II, s. 76). Delvis som en reaktion mot detta kom en konsoliderad forskarpersona att framträda hos den Andrénska kommittén, som anser att de akademiska lärarbefattningarna fortsatt bör tillsättas med krav på pedagogisk och vetenskaplig skicklighet, där den vetenskapliga i normalfallet bör tilldelas ett högre meritvärde, vilket innebär en återgång till en större renodling av forskaruppdraget. Man hävdar även att samtliga forskar- och lärartjänster bör besättas med disputerad personal.⁸² Kommittén

⁸¹ ”Vid tillsättning av professorstjänst bör därför sökandenas undervisningsskicklighet bedömas med hänsyn främst till förmågan att meddela handledning och annan undervisning för sådana studerande.” (U63 I, s. 332)

⁸² Tjänster inom ämnen utan forskningsanknytning, samt befattningar vid konstnärliga utbildningar undantagna, liksom tjänster förenade med forskarutbildning.

anser också att forskarutbildning även bör meritera högre för administrativa befattningar, vilket utvidgar personan (U79 II, s. 12).

Den utvidgade persona, som också U02 tänker sig, aktualiserar åter frågan om forskarutbildningens eventuella delning och vidgning. Denna gång handlar det dock inte om en lärar- respektive forskarinriktning, utan om en disciplinär, respektive professionsinriktad utbildningslinje i forskarutbildningen. Utredaren kommer dock fram till att även om forskarutbildningen ska förbereda för värv både inom och utom akademien, bör utbildningen vara enhetlig (U02, s. 77).

Mellanexamen – att hålla akademien på armlängds avstånd

Stundtals har det uttryckts uppfattningar om att forskaren varit alltför avancerad och inomvetenskapligt specialiserad för ett vidgat arbetsliv (*se t.ex.* U02, s. 210, 217). Personan har alltså signalerat akademisk relevans snarare än att tillgodose avnämarnas önskemål. En företeelse i syfte att tillmötesgå olika intressenters behov av forskarutbildade och att från utredarnas sida marknadsföra forskarkompetensen i ett komplicerat samhälle, men samtidigt hålla akademins långa och specialiserade forskarexamina på armlängds avstånd, är att utforma forskarutbildningen och dess examina på olika sätt. En sådan företeelse kan vara en kortare forskarutbildning under doktorsnivån, som ofta omtalas som ett attraktivt alternativ för näringslivet, men även för andra arenor. Sådana examina har i stor utsträckning varit föremål för myndigheternas intressen.

U63 konstaterar att det föreligger ett avnämningens intresse för en kortare forskarexamen, en så kallad mellanexamen, som ska kunna upplösa gränserna mellan akademi och omgivande samhälle med avseende på den examinerades kompetensområde. Utredningen menar att beträffande de filosofiska fakulteterna skulle en mellanexamen vara lämplig för blivande gymnasielektorer, samt för tjänster inom ABM-sektorn. Inom andra fakulteter kan läkemedelsindustrin (teoretiska medicinare, farmaceuter), sjukhusen (kliniska medicinare), folktandvården, samt näringslivet i stort (ekonomen, teknologer, naturvetare) vara av intresse för en person med mellanexamen (U63 I, s. 54). I ett modernt vetenskapsbaserat samhälle ska forskaren spridas i samhällets olika funktioner och få en mer praktisk roll i sin yrkesutövning genom förmedling av forskningsresultat:

Det torde emellertid kunna förutsättas, att »forskningsimporten» (utvärdering, spridning och omsättning i praktisk verksamhet av forskningsresultat från ut-

landet) liksom överförandet av forskningsresultat från våra egna universitet och högskolor till olika verksamhetsgrenar i samhället inom en nära framtid kommer att ställa betydligt ökade krav på forskarutbildad arbetskraft på olika nivåer inom de flesta sektorer av arbetsmarknaden. Därigenom kommer sannolikt behovet av personer med en forskarutbildning på mellanexamens nivå att stiga väsentligt även på flera områden inom näringslivet och förvaltningen, där sådan arbetskraft för närvarande efterfrågas endast i mer begränsad utsträckning. (U63 I s. 54f)

I det alltmer förvetenskapligade samhället krävs alltså forskarkompetens i territorier, som traditionellt sett inte haft forskarutbildad personal. Här kan en strategi av expansion (Gieryn 1983, 1999) av kunskapsdomänen registreras. Utredningen tycks mena att när forskningsresultaten får en tillräckligt omfattande spridning i samhället, kommer avnämarna inse värdet av forskarkompetent arbetskraft. Liknande uppfattningar finns även hos FUN. Om avnämarna och akademien blott hade djupare förståelse för varandras verksamheter – den akademiska forskningen och dess användning – skulle de komma till insikt om värdet av disputerad arbetskraft:

En förbättrad samverkan mellan högskolans forskning och de organ i samhället som utnyttjar forskningsresultat torde också på längre sikt öka medvetandet om behovet av att använda forskarutbildad personal på flera områden i samhället. (U74 I, s. 170)

U63 söker marknadsföra forskaren till olika intressesfärer utanför akademien. Kring mellanexamen resonerar man att det antingen kan röra sig om en stark meritvärdering av en sådan examen, eller som ett villkor för anställning för vissa tjänster. Vid överläggningar med 1960 års lärarutbildningsakkunniga kom utredningen fram till att mellanexamen kunde fungera som teoretisk grund för gymnasielektorat. Vad övrigt de filosofiska fakulteterna anbelangar, torde de lärda verken (den vetenskapliga ABM-sektorn och de statliga forskningsinstituterna) också ha intresse av denna examen. Kommittén hävdar att även andra fakulteters arbetsmarknader kan vara relevanta för personer med mellanexamen, vilket framkommit efter överläggningar med lärosäten (U63 I, s. 54).

Också från industrins håll fanns önskemål om en kortare forskarexamen, liknande den äldre tekniska licentiatexamen. Enligt Andrénska kommittén kan detta tillgodoses med den mellanexamen (licentiatexamen), som man föreslår ska inrättas⁸³ och fylla behovet av exempelvis teknologer och eko-

⁸³ Denna examen instiftades ånyo och kunde avläggas fr.o.m. läsåret 1981/82 (U96, s. 17).

nomer (U79 II, s. 129). Olika former av forskningssamverkan är sätt att få insikt i industrins önskemål om kompetens hos deras blivande anställda. Detta sedan forskare tycks ha ”realistiska förväntningar beträffande arbetsuppgifternas art och svårigheter att anpassa sig till produktionens krav” (s. 129). Här kan noteras en skepsis från näringslivets arena mot akademins forskarpersona och de förmågor denna representerar. Det fanns alltså en viss avoghet mot att anställa doktorsutbildade, som efter examen ofta uppnått en ålder av några och de trettio. Industrieföretagen önskade hellre yngre examine-rade som upplevdes mer formbara efter verksamhetens behov.⁸⁴

U96 (s. 28) observerar inget uppenbart arbetsmarknadsbehov av licentiatexamen. En viss efterfrågan från näringslivet har kunnat registreras, men det är här mer fråga om att fullborda en forskarutbildning innan en alltför hög ålder, snarare än examensformen som sådan. Utredaren menar även att licentiatexamen i stort sett inte har någon internationell motsvarighet (s. 26). Vidare sägs att meritvärdet av licentiatexamen inom universitet och högskolor knappast existerar, varken formellt eller reellt, vilket signalerar en motsättning mellan den akademiska arenan och främst näringslivsarenan. Inom sjukvården har licentiatexamen inte tilldragit sig något större intresse, medan däremot omkring en fjärdedel av läkarkåren är disputerad, enligt U96 (s. 18). Eftersom utredaren konstaterar att licentiatexamen sällan blir en slutdestination, utan snarare en avstämning på väg mot doktorsexamen, ses den som överflödiga. Istället föreslås en treårig forskarutbildning som bygger på magisterexamen (s. 28). Utredaren är kritisk till en tendens till systematisk användning av licentiatexamen som obligatorium på vägen mot doktorsdisputation, något som har lett till utdragna studietider och som i förlängningen har blivit ett hinder för att implementera forskarutbildningsreformen från 1969, dvs. en effektivisering och förkortning av utbildningen utan behov av en tidsödande obligatorisk mellanexamen (s. 28f). Här premieras alltså den traditionella forskarexamen och därmed den akademiska arenan.

Också utredaren i U02 anser att licentiatexamen bör, om inte särskilda skäl föreligger (t.ex. önskemål från arbetsgivare), avvecklas under en övergångsperiod och det konstateras att någon motsvarighet till denna examen inte finns i övriga Europa (s. 104f). Den masterexamen, som utredaren föreslår bli behörighetsvillkor för forskarutbildningen, kommer att överta eventuella funktioner som en mellanexamen skulle tänkas fylla. På senare tid tycks alltså effektivitetssträvanden och internationella förhållanden gå före den promotion av en kortare forskarexamen, ofta för näringslivets behov, som

⁸⁴ Jense 1979, s. 27. Hänvisning till professor Helmut Herz i UKÄ 1973, s. 66.

kunde noteras tidigare. I U02 ska i stället de forskarutbildade komma samhället tillgodo genom att de främjar innovation, excellens och tillväxt. Forskarkompetensen ska tydliggöras med en komplett forskarexamen, där det inte finns plats för några halvmesyurer.

Skolvärlden och ABM-sektorn

Universitetsvärlden och skolväsendet är två arenor som i någon mån följts åt, som alltmer separerades, men har visat tendenser till viss konvergens under senare tid. De båda arenorna förestod likartade uppfattningar om de forskarutbildades förmågor och personae initialt, men divergerade allteftersom gymnasielektoratets minskade förekomst, bl.a. till följd av skolans kommunalisering. Att följa undervisningen vid den filosofiska fakulteten under mitten av förra seklet var ofta liktydigt med att ta sikte på läraryrket eller fortsatta forskarstudier. Den givna arenan för denna studieinriktning, förutom akademien, var därför skolväsendet. Även från industrins håll fanns intresse av personal med naturvetenskaplig akademisk utbildning från filosofiska fakulteten. Avnämaringresset tillgodosågs annars ofta med personal examinerad från de tekniska högskolorna och deras ingenjörutbildningar.

Ämbetsexamen

Den nära kopplingen mellan arenorna akademi och skola, som fanns under en tidigare period, kommer till uttryck i åsikterna kring de vetenskapliga examinas utformning och dess användningsområden. Filosofiska fakultetens ämbetsexamen skulle fungera både som en grundplåt för adjunktstjänst inom skolväsendet och som en språngbräda för fortsatta forskarstudier. Naturligen fanns starka åsikter, och även målkonflikter, både från lärosätena och från skolvärlden om hur denna examen skulle gestaltas för att uppfylla respektives behov. U45 tar upp frågan om de alltför långa studietiderna till filosofisk ämbetsexamen, för att kunna tillgodose skolans ökande anspråk på lärarkraft. Beredningen redovisar att kritik har riktats mot att lärarexamen inte i tillräcklig utsträckning tagit hänsyn till skolväsendets behov, utan snarare inriktats mot inomvetenskapliga partikulariteter, dvs. varit anpassad för en traditionellt akademisk persona. För att motverka att en skolanpassning av studierna skulle tumma på den vetenskapliga kvaliteten, förespråkar beredningen en utökad träning i vetenskaplig metodik i stället för ”inhämtandet av detaljkunskaper” (U45 V, s. 26), vilket skulle innebära en slags hybrid av en lärarpersona och en forskarpersona. Som en åtgärd för att överbrygga arenorna, anser kommittén att ämbetsexamen bör ges en mer skolmässig utformning, dock med bibehållen vetenskaplighet med tanke på dess funktion som grundexamen för högre vetenskapliga studier, såväl som för undervisningens behov av

vetenskaplig grundläggning (U45 V, s. 29). Från den akademiska arenan har framhållits att lärarstudenten inte kan bibringas allt kunskapsstoff för lärargärningen, men likväl ett mer generellt vetenskapligt förhållningssätt, som gagnar yrkesutövningen, medan skolarenan har önskat att ämbetsexamen skulle ge samtliga de fackkunskaper som yrket kräver (s. 49). Skolan vill se en lärarpersona medan universiteten frammanar en forskarpersona.

I ett försök till att överlappa de båda personae hänvisar kommittén till 1946 års skolkommision och dess inställning till ämbetsexamen. Kommissionen betonar att i en omläggning av examen får inte dagtingas med den vetenskapliga karaktären och den bör fortfarande lägga grunden för forskarstudier:

Kommissionen vill särskilt understryka, att en eventuell omläggning av ämbetsexamen inte får ha till följd att studierna förlorar sin vetenskapliga halt. Det är nödvändigt, att lärarna i realskolan i så stor utsträckning, som det är möjligt, behärskar stoffet, har gedigna kunskaper och har tillägnat sig en kritisk-vetenskaplig syn på problemen. I likhet med 1936 års lärarutbildningssakkunniga anser kommissionen, att studierna för ämbetsexamen bör hos studenterna inöva grunderna för vetenskaplig iakttagelse och vetenskapligt tänkande, på samma gång som de ger dem för skolarbetet behövliga kunskaper. Ämbetsexamen bör vara en lärarexamen, men den bör också kunna utgöra den naturliga språngbrädan för fortsatt vetenskapligt arbete. (1946 års skolkommision citerad i U45 V, s. 49)

Från skolans arena har uttryckts att de akademiska kunskaperna präglats av en viss närsynhet, som inte har varit till gagn för lärargärningen. Läroverkslärarnas riksförbund anser exempelvis att utbildningen till ämbetsexamen är för snävt inriktad på inomvetenskapliga problemställningar, snarare än vad skolväsendet önskar få ut av sina lärare. Universitetsberedningen citerar en skrivelse till konungen per den 6 oktober 1944:

En mycket stor del av de från universiteten nyss komna lärarna, givetvis i första hand licentiater eller doktorer men även magistrar, ha inom kort gjort den erfarenheten, att en anmärkningsvärt stor del av deras akademiska studier ägnats åt sådant, som endast i mycket ringa mån har samband med läroverksundervisning, ja, understundom åt vetenskapliga specialiteter, vilka måste anses vara självändamål. Samtidigt finna de, att de i vissa avseenden stå ganska handfallna inför de krav som läroverksundervisningen ställer på dem. (s. 51)⁸⁵

⁸⁵ Diskussionen påminner om den som framträdde i och med akademiseringen av många yrkesutbildningar i slutet av 1900-talet. När exempelvis bibliotekarieutbildningen gjordes akademisk förekom klagomål från bibliotekshåll över att de examinerade inte hade praktiskt

I ett försök till jämkning mellan dessa båda personae hänvisar beredningen till en skrivelse från Göteborgs högskolas lärarråd till 1936 års lärarutbildningsakkunniga, där man framför åsikten att ämbetsexamen bör kvalificera för andra levnadsbanor än läraryrket. Den bör ge en vetenskaplig grund för forskarutbildning och universitetens personalförsörjning, men också allmänbildning, liksom utbildning av journalister och personal inom ABM-sektorn (U45 V, s. 51). Beredningen åberopar likaså en PM från de studerande vid Göteborgs högskola, som ger vid handen att en generell vetenskaplig och kritisk träning är till gagn för lärargärningen och att det inte finns någon motsättning mellan de bägge ståndpunkterna lärarutbildning kontra allmän akademisk skolning:

[D]e fria studierna skall göra studenten förtrogen med olika sidor av mänskligt liv i samtid och under äldre skeden och därmed ge honom möjlighet att på en gång kritiskt och vidsynt ta ställning till olika kulturproblem i tiden. Någon motsättning mellan dessa mål föreligger inte enligt vårt sätt att se. Det senare är en förutsättning för det förra. Väsentligt för såväl yrkesutbildningen som »samhällskritiken» är att studenten verkligen lär sig att tänka fritt i mänskliga frågor.⁸⁶

Trots de ovan nämnda ambitionerna att överbrygga de båda personae påkallar det stora behovet av ämneslärare att ämbetsexamen utformas enkom med hänsyn till skolvärlden, framhåller U45. De som studerar för andra yrkesbanor bör hänvisas till kandidatexamen (s. 52). Även om det finns läraraspiranter som under sina studier väljer att sikta på forskarbanan är ämbetsexamen också lämplig som grundexamen. Universitetsberedningen understryker att om denna examen skulle utformas enbart efter akademins eget behov, skulle forskarutbildningen sannolikt gå miste om en rad lärarstudenter, som annars skulle ha rekryterats till forskarstudier:

En sådan studerande måste kunna fortsätta med högre studier på grundval av ämbetsexamen; utan den stora kategorien av läraraspiranter som rekryteringsområde skulle universitetens behov av forskare inte kunna tillgodoses. Men inte blott ur universitetens utan framför allt ur skolans synpunkt skulle det vara ödesdigert, om detta samband mellan vetenskaplig utbildning och lärarutbildning ej fanns. Det är, även ur skolans synpunkt, önskvärt, att en lärare som avlagt ämbetsexamen med denna som grund kan fortsätta med högre studier för att kvalificera sig för en högre lärarbefattning. (U45 V, s. 52f)

kunnande av biblioteksarbete, men kunde i gengäld visa prov på större teoretisk kompetens. *Se t.ex. Kåring Wagman 2008.*

⁸⁶ PM, studenterna vid Göteborgs högskola, citerad i U45 V, s. 52.

Vikten av vetenskaplig och metodologisk medvetenhet för lärarna påtalas likaså. Det hänvisas till skolkommissionens anmodan om att skolundervisningen ska väcka ett självständigt och kritiskt förhållningssätt hos eleverna, vilket i någon mån förenar de båda personae genom ett vetenskapligt förhållningssätt. Följaktligen vore det också rimligt att vetenskaplighet och kritisk skärpa kunde krävas av lärarna på högre stadier, hävdar U45 (V, s. 53):

Det bör i anslutning till Göteborgs högskolas lärares och studenters ovan återgivna synpunkter framhållas, att insikter i en vetenskap framför allt utgöras av tillägnande av ett vetenskapligt betraktelsesätt. Det är det sätt att se, till vilket den vetenskapliga skolningen uppfostrar, som gör det möjligt för en lärare att behärska sitt ämne på det fria och personliga sätt i anslutning till fakta, som är nödvändigt på högre skolstadier. Men det är samma sätt att se, som utgör en första förutsättning för egen vetenskaplig verksamhet. I detta grundläggande avseende råder enhet och icke dubbelhet i målsättningen för filosofisk ämbetsexamen.

Beredningen skriver att jämkningen av ämbetsexamen för att passa de båda verksamhetsfärderna har ”varit särskilt svår att lösa” (s. 54). Ämbetsexamen ska ge det för universitetsstudier säregna, dvs. ett vetenskapligt förhållningssätt, som inte kan inhämtas annorstädes. Fackkunskaper som undervisningen är betjänt av på skolstadierna kan anskaffas på andra håll. Det ges också exempel där universitetsutbildningen bör göra visst avkall på vetenskaplig utbildning, till förmån för mer praktiskt orienterad skolundervisning. Moderna språk ges som ett sådant, där det är motiverat att bibringa färdigheter i praktisk språkförmåga och uttal, snarare än mer filologiska och språkhistoriska aspekter, som har större relevans för forskarutbildningen (s. 54). I sådana fall, där lärostoffet har nära koppling till skolundervisningen, förordar beredningen att universitetsundervisningen meddelas av så kallade ”pedagogiska lektorer”, med erfarenhet från både universitets- och skolvärlden (s. 55).

Av det sagda framgår att skolväsendet förordade en lärarpersona, som inte skulle vara alltför formad av den traditionella forskarrollen och därmed inriktad på snäva inomakademiska problemställningar och detaljkunskaper. Gränserna mellan de båda arenorna var än så länge tämligen öppna – läraren skulle vara en yrkesperson, men samtidigt vetenskapligt medveten – en slags hybrid av en lärar- och forskarpersona.

Lektorsinstitutionen

Läroverk och gymnasier var ej ovanliga arbetsplatser för personer med den äldre licentiatexamen och doktorsgraden. Läroverkslektorn skulle i hög grad

uppvisa en forskarpersona, då doktorsgrad länge var kompetensnorm för lektorat i den motsvarande filosofiska fakultetens ämnen inom statliga gymnasier, läroverk, realskolor och folkskoleseminarier. Disputationskravet för lektorstjänst fastslogs formellt i 1878 års läroverksstadga (SOU 1948:27, s. 374). De statliga lektoraten var de enda lärarbefattningarna på samtliga utbildningsstadier, som hade formellt krav på doktorsgrad för tillträde. Denna ordning torde ha varit världsunik (s. 374). Disputationsvillkoret upphörde 1953, då även licentiatexamen skulle ge behörighet till gymnasielektorat och 1969 inträdde den nya doktorsexamen i dess ställe (Lundquist 2006, s. 60).

I ett tidigt skede var den akademiska forskarens respektive gymnasielektorns egenskaper och förmågor likartade, liksom deras personae. Detta manifesterades också av att det var vanligt förekommande att licentiander och doktorander sysslade med forskarutbildning medan de arbetade som skollärare (SOU 1948:27, s. 374). Deras likvärdiga personae beskrivs också av Urban Dahllöf (1989), som har kartlagt sambandet mellan disputationsfrekvens och den från akademien externa arbetsmarknaden, t.ex. i form av ämnesföreningar och förfarandet med examenscensurer i studentexamen (s. 148). Detta, menar Dahllöf, har varit till förmån för kompetensuppbyggnaden av svensk forskning under efterkrigstiden:

Starka skäl talar alltså för att de här påvisade och diskuterade sambanden mellan disputationsfrekvens och specialarbetsmarknad för doktorer – i kombination med måttlig regional prägel på de filosofiska fakulteterna i fråga om rekrytering av studenter och professorer samt utspridning av examinerade doktorer på ett tidigt stadium – har satt ett styrkebälte på svensk forskning som under den långa uppbyggnadsperioden före 1940-talet gett den ett starkt utgångsläge inför den stora expansionen under efterkrigstiden. Doktorsgradens meritvärde har alltså inte bara varit till fördel för gymnasieundervisningen och de forskarstuderande – något som ju senare också belysts av den andrénska utredningen [...] – utan också för själva forskningsutvecklingen. (s. 152)

Den gamla ordningen där forskarutbildningen nära nog kunde bli ett livsprojekt för de ekonomiskt mer välbeställda, kom att utmanas av den hastiga tekniska utvecklingen, som krävde en effektiviserad forskarutbildning (se kap. 5). Naturvetenskapliga forskningskommittén från 1944 hävdar att åtgärder måste vidtas för att ”förbättra och förbilliga forskarutbildningen” (SOU 1946:77, s. 7) och konstaterar att den är alltför långdragen. Det är främst de dryga tryckkostnaderna för avhandlingarna som belastar studenten ekonomiskt. Från läroverkshåll har man instämt i detta, vilket aktualiserade frågan om doktors- och även licentiatkravet borde slopas som kompetensnorm för

läroverkslektorat, vilket ger indikationer om att en nedtoning av forskarpersonan inom denna arena var nära förestående. Föraningarna om att licentiatexamen, i stället för doktorsgrad, skulle bli det nya kompetensvillkoret för gymnasie- och läroverkslektorat, gör att U45 fäster stor vikt vid licentiatavhandlingen och hävdar att då licentiatexamen väntas bli normerande vid tillsättningen av fler sorters tjänster, bör avhandlingen bedömas mer noggrant och med en mer fingradig betygsskala (U45 V, s. 31f). En motsättning mellan den akademiska arenan och skolans höll på att komma i dagen, där ett slopande av disputationsskravet för gymnasielektorat skulle medföra att en stor del av universitetsforskningen därigenom skulle gå förlorad till uppenbar nackdel för universitetsarenan:

Om en sådan sänkning av deras kompetens komme till stånd, så skulle sannolikt ett avsevärt antal licentiat- och doktorsarbeten bortfå, och därmed en hel forskarstab försvinna. För att upprätthålla den för vårt näringsliv oundgängligen nödvändiga grundläggande forskningen inom de naturvetenskapliga ämnena bleve man i så fall tvungen, att på annat sätt finansiera en motsvarande forskning genom inrättandet av ett antal statliga forskningsbefattningar. Kostnaderna härför bleve säkerligen betydande.⁸⁷

Kommittén ansluter till vad professorn anför och hävdar att åsikter om slopande av disputationsskravet i regel kommer från skolhåll, medan utredningen ser sig representera en bredare intressesfär, däribland naturligen de akademiska lärosätena och ”[f]ör universitetens del är emellertid ett bibehållande av de nuvarande kraven på lektorernas kompetens av största betydelse” (SOU 1945:48, s. 64). Att i stor utsträckning behålla en gemensam forskarpersonan är något som anses stärka banden mellan de båda arenorna, vilket inskräps av den höga vetenskapliga kompetensen och undervisningserfarenheten från universitetsvärlden, som lektorerna visar prov på (s. 64). Mot detta står skolvärldens önskemål om att smidigt kunna besätta sina tjänster. Skolkommisionen förordar slopande av doktorsgrad som krav för lektorstjänst med hänvisning till de långa studietiderna, rekryteringssvårigheter och det expanderande behovet av lärare (SOU 1948:27, s. 399ff). Forskarpersonan kommer här att nedtonas till förmån för lärarpersonan. Naturvetenskapliga forskningskommittén förordar å sin sida att disputationsvillkoret ska behållas (SOU 1945:48, s. 64).

Skolkommisionen fick sin vilja igenom då 1953 års examensstadga kom att föreskriva licentiatexamen som kompetensnorm för gymnasielektorat i all-

⁸⁷ Professor Svedberg, citerad i en skrivelse till Naturvetenskapliga forskningskommittén (U45 V, s. 63).

männa läroämnena och efter 1969 års examensordning – den nya doktorsexamen (Lundquist 2006, s. 59f). Det svenska skolväsendet var under utredning och förändring – från ett parallell- och folkskolesystem till enhets- och grundskola, vilket hade konsekvenser för lärarkåren. En separation av forskar- respektive lärarpersonan kunde anas. Exempelvis förordade 1960 års lärarutbildningskommitté en tvåårig lektorsutbildning (Lundquist 2006, s. 65), som motsvarade den av U63 föreslagna mellanexamen i forskarutbildningen. En annan kommitté – Gymnasieutredningen – menade att det för lektorstjänst vore tillräckligt med en särskild pedagogisk utbildning utan forskarutbildning, vilket dock avstyrktes av 1960 års lärarutbildningskommitté (s. 65).

1971 kom yrkesskolan att inlemmas i gymnasieorganisationen (Lundquist 2006, s. 66). En ökad likriktning låg i tidens skolideologi. Ett exempel på detta var att samtliga gymnasielärare skulle få titeln adjunkt. Lektorstjänster skulle dock finnas kvar och kunna inrättas även i yrkestekniska ämnen. Denna utvidgning av lektorsinstitutionen tillstyrktes också av 1970-talets utredningar om läraryrket. En av dessa förutspådde en större utjämning och integration mellan gymnasial utbildning och vuxenutbildning samt mellan teoretiska och praktiska gymnasieutbildningar (s. 67).⁸⁸ I princip innebar detta ingalunda att forskarutbildade lärare inte skulle finna sin plats i den nya gymnasieskolan. ”[1974 års lärarutbildningsutredning] såg lektorsinstitutionen som en utvecklingsresurs för skolan och lärarkollektivet.” (s. 68) Vad idealet föreskrev var dock inte vad som i realiteten inträffade. Den högre utbildningens expansion under 1960- och 70-talen innebar att den akademiskt interna arbetsmarknaden för forskarutbildade växte till den grad att alla tjänster inom akademien inte kunde besättas med behörig personal (U74 I, s. 169). Intresset i riksdagen för gymnasielektoratet var svalt under 1970-talet och det tidiga 80-talet (Lundquist 2006, s. 70). Dock var gymnasielektorernas numerär tämligen hög och det var först i och med skolans kommunalisering under tidigt 1990-tal, som en större nedgång kunde noteras (s. 62f).

Andrénska kommittén önskade att läraren åter skulle ges en forskarpersonas status. Man anser att gymnasielektoratet bör konsolideras, antalet tjänster utökas och även inrättas inom vuxenutbildningen och grundskolan, med doktorsexamen som kompetenskrav (U79 II, s. 12). Skolväsendet har, som sagt, varit ett stort verksamhetsfält för forskarutbildade, men utredningen konstaterar att

⁸⁸ Jämför den utbildningspolitiska doktrinen om återkommande utbildning.

förhållandena radikalt förändrats under det senaste decenniet. Många av enkät-svaren från högskolan vittnar värtaligt om att både institutioner och forskarstuderande numera betraktar skolan som en i stort sett stängd arbetsmarknad för doktorander. (U79 II, s. 68)

Skolläraren spelade inte längre en forskarroll. Utredningen identifierar trenden som delvis beroende på en nedvärdering av teoretiska kunskaper för lärararbete, och delvis på de fåtaliga lektorstjänsterna, samt den höga andelen vakanser (s. 68). Idealbilden av Läroplanskommitténs från 1991 gymnasiele-rare, var icke desto mindre en yrkesutövare som har utbyte med högskolan och bevakar forskningsfronten i sina ämnen, vilket påminner om lektorskompetensen. Förbindelsen mellan de båda arenorna blev nu lösare. Den tidigare inte ovanliga konstruktionen med gymnasielektorer, som tidvis uppbar tjänst vid de högre lärosätena, försvårades också av skolans kommunalisering (Lundquist 2006, s. 69). U96 redovisar att lektorsinstitutionen hamnat i skymundan efter mål- och resultatstyrningen av skolverksamheten. Att kunna anlägga en forskarpersona även inom skolvärlden är eftersträfvansvärt medelst fler forskarutbildade, vilket skollagen uttrycker, men som fått föga genomslag i praktiken (U96, s. 20).⁸⁹ I jämförelse med exempelvis läkaryrket verkar inte forskarutbildning betraktas som en konkurrensmerit inom skolvärlden, vilket utredaren förklarar med att lärarutbildningen är spridd över hela landet och på mindre orter. Detta medför att lärarna fördelar sig mer jämnt geografiskt, något som leder till avsaknad av skarp konkurrens om attraktiva tjänster i storstäderna (s. 21f).

Trots ambitionerna att förena lärarens och forskarens personae var gymnasielektoratets svanesång i praktiken ett fullbordat faktum, trots ambitioner till utbyggnad. U02 uppmärksammar inte lektorssituationen i någon större utsträckning, men anser likafullt att forskarutbildade lärare har en viktig roll att spela inom gymnasieskolan (U02, s. 17f), som ett utslag av en allmän tilltro till de forskarutbildades generellt breddade verksamhetsfält utanför akademien. I forskningspropositionen (1992/93:170, s. 176) uttrycker regeringen ambitionen att fördubbla doktorsexaminationen till år 2000, bl.a. med motivet att täcka skolans behov av lektorer. Förhoppningarna om tillskott av lektorer verkar dock inte ha infriats. Lundquist (2006, s. 94) pekar på det faktum att trots uttalade ansträngningar att förvetenskapliga gymnasieskolan, har antalet gymnasielektorat kraftigt minskat: ”Diskrepansen mellan statsmakternas retorik om forskningsanknytning och kvalitet i gymnasieskolan och den kommunala praktiken, där ekonomin är styrande, blir mycket tydlig när det

⁸⁹ Utbildningsutskottet förordade den nya licentiatexamen som behörighetsvillkor för lektorat (U96, s. 20).

gäller lektorerna.” Kravet på säkrad finansiering för antagning sedan 1998 försvårade också för yrkesverksamma lärare att avlägga doktorsexamen (Dahllöf 1989, s. 88). Dock öppnades en annan möjlighet i och med proposition 2001/02:15, som medgav antagning till licentiatutbildning (Dahllöf 1989, s. 82). Som ett led i att rehabilitera lärarkaderns möjligheter till lektorsmeritering och för att stärka kvaliteten inom skolvärlden gjorde regeringen 2007 en satsning på licentiatutbildning av yrkesverksamma lärare och förskollärare. Detta var ett konkret försök att ge möjlighet för lärarna att återigen kunna anlägga en forskarpersona genom öppnare gränser mellan arenorna. Utbildningen organiserades i form av forskarskolor vid värdlärosätena och licentianderna skulle bedriva forskarutbildning med minst 80 % aktivitetsgrad, samt i den resterande delen, fungera som lärare hos respektive skolhuvudman. Lejonparten av satsningen finansierades av Vetenskapsrådet (HSV 2012, s. 6).

ABM-sektorn m.fl.

Arbetsmarknaden för forskarutbildade på arenor utöver skolan, de högre lärosätena och industrin har varit av mindre omfattning, men icke desto mindre har det funnits efterfrågan på forskarkompetent arbetskraft inom så kallade minnesinstitutioner av typen arkiv, bibliotek och museer (ABM-sektorn), samt forskningsinstitut såsom SGU, FOA m.fl. Särskilt under en tidigare period kunde en distinkt forskarpersona göra sig gällande inom denna sektor och krav på doktorsgrad för vissa tjänster kunde förekomma. Dahllöf (1989, s. 148), som främst behandlar perioden fram till 1940-talet skriver:

[Skolväsendet] svarade för de flesta tjänster med formella disputationkrav, vartill kan läggas något av en 'reservpott' i form av antikvariebefattningar för historiker, arkivarietjänster vid Nordiska museet, Riksantikvarieämbetet och på länsnivå för disputerade med licentiatexamen inom något av de ämnen som ingick i den s. k. museikombinationen⁹⁰], bibliotekariebefattningar vid universitet och högskolor samt inom lärda verk, där disputationkravet inte var knutet till någon specifik disciplin.

En annan fråga berör forskningssamverkan med exempelvis museer, vilket belyses av en skrivelse från Naturhistoriska riksmuseet till Naturvetenskapliga forskningskommittén. Vissa museer hade unikt forskningsmaterial och bedrev viss forskning som saknades vid universiteten. I inlagan påpekas att riksmuseet i ökad omfattning bör komplettera universitetforskningen och forskarutbildningen, vilket torde gagna båda parter. Exempelvis hade licen-

⁹⁰ Dvs. konsthistoria och klassisk fornkonst (U45 V, s. 82).

tiat- och doktorsarbeten utförts vid museet (SOU 1945:48, s. 117f). Man skriver att museet har haft ”ett särskilt anslag till honorar åt yngre naturforskare” (s. 156). Forskarstudier vid museet, något som också hade uppmuntrats av universiteten, ses som allt viktigare med hänvisning till ökad vetenskaplig specialisering, de unika samlingarna och museets forskning som inte finns representerad vid universiteten (s. 156). Gränserna mellan museivärldens och universitetens arenor var alltså öppna och deras personae samstämmiga. En förändring av dessa förhållanden kom emellertid att registreras. En förskjutning i museernas uppdrag påtalas av U63, som hävdar att ABM-sektorn förvisso är viktig för forskarutbildningen såsom dess roll av ”forskningsserviceorgan”, genom förmedling av forskningsmaterial, men att dess egen forskningsverksamhet är av mindre omfattning. Trenden är också att somliga museer får mer inriktning mot folkbildande verksamhet och PR, snarare än kunskapsuppbyggnad och forskning. Detta får konsekvensen att sökande till museernas högre tjänster inte på ett lika tydligt sätt än tidigare kan påräkna forskningsmeriter när de ska besättas. Denna nya profilering, påstår utredningen, kan därför få konsekvenser för museernas möjligheter till samverkan i forskarutbildningen (U63 I, s. 100). Forskarpersonans undanflykt från ABM-sektorn inträffade till förmån för en annan persona, som inkluderade pedagogik, informationsverksamhet och service.

ABM-sektorn fortsatte av allt att döma att undanskjutas. Under sent 1970-tal fanns farhågor att forskarutbildad arbetskraft inte togs tillvara på ett önskvärt sätt. Som framgår av den Andrénska kommitténs betänkande om forskarutbildningens meritvärde (U79 II) hade forskarexamen praktiskt taget upphört som villkor för anställning inom den externa arbetsmarknaden. Sin vana trogen ger kommittén uttryck för expansiva strävanden av den forskarutbildades domän och en rehabilitering av forskarpersonan även inom denna arena. Man föreslår en uppvärdering av den vetenskapliga skickligheten för högre tjänster vid statliga forskningsbibliotek, arkiv och museer och doktorsexamen bör därför vara kompetensnorm (s. 11).

De forskarutbildade inom humanistisk och samhällsvetenskaplig fakultet hade fått en krympande arbetsmarknad utanför akademien i takt med att fler yrken inte längre demonstrerade en forskarpersona och således hade avskaffat krav på forskarutbildning för flertalet tjänster inom gymnasieskolan och ABM-sektorn. Utredaren i U02 hävdar dock att den kompetenshöjning som efterfrågas i samhällets alla sektorer pekar i riktning mot ett totalt ökat behov av disputerad arbetskraft (U02, s. 75). Detta kan tyckas paradoxalt, men i överensstämmelse med iakttagelserna angående gymnasielektoratet, dvs. att det finns förväntningar om ett vidare verksamhetsfält för forskarutbildade,

men att dessa tjänster i praktiken minskar. Det finns en förhoppning hos U02 om en generell gränsöppning mellan olika arenor och en vidgad forskarperson. Efterfrågan på forskarutbildad arbetskraft torde vara i stigande ”eftersom alltfler arbeten kräver ett analytiskt forskande arbetssätt, dvs. sådana kunskaper och kompetenser som doktorsutbildningen ska ge” (U02, s. 75). Denna spekulation från utredarens sida är en förmodan om att ABM-sektorn ska inse värdet av forskarutbildade, men utan att stipulera några formella kompetenskrav på doktorexamen. Betänkandet redovisar dock att de slojade behörighetskraven på forskarutbildning för vissa tjänster inom skol- och ABM-sektorn har resulterat i ett sjunkande meritvärde för doktorexamen. Skollagens ambition att skolorna i större utsträckning bör anställa forskarutbildade lärare tycks också ha talat för döva öron (s. 213).

Under 1990-talet uttrycktes farhågor om bristande kvalitet inom musei- och kulturmiljövårdsområdet, till följd av en minskande forskarkompetens hos personalen, och av branschens önskemål kunde uttydas en återuppväckt forskarperson. Genom medel från Riksbankens Jubileumsfond kunde en forskarskola i Nordiska museets regi starta 2002. Den vände sig i första hand till redan inom gebitet verksamma medarbetare, som skulle vidareutbildas. Enligt en utvärdering betraktades försöket som lyckosamt, men fortsatt finansiering av verksamheten var oklar (Rolén 2012).

Industriforskaren

I den alltmer expanderande industri- och forskarvärlden vid tiden före andra världskriget syntes ett stort behov av att rekrytera forskare, särskilt inom det naturvetenskapliga och tekniska området. Ett led i dessa strävanden var att skyndsamt se över den högre tekniska utbildningen vid fackhögskolorna och att inrätta teknisk licentiatexamen (se SOU 1942:6, s. 7). Den tekniska och naturvetenskapliga forskningens vikt och potential kan demonstreras med det myndighetsintresse som frågan väckte under 1930- och 40-talen i form av en rad utredningar, t.ex. Naturvetenskapliga forskningskommittén, Utredningen rörande den tekniskt-vetenskapliga forskningens ordnande (Malmska utredningen) och 1940 års sakkunniga för den högre tekniska undervisningen. Industrin och näringslivet är en arena som stadigt attraherat forskarutbildad arbetskraft, men vars krav inte alltid har överensstämmt med akademins.

Naturvetenskaplig specialexamen var en ny typ av examen på förslag från U45, som skulle täcka behovet av vetenskapligt kvalificerad personal med kortare utbildning vid exempelvis industrilaboratorier (U45 V, s. 26). Studierna ska läggas upp med sju betygsheter, varav fyra inom huvudämnet.

Specialexamen, till skillnad från kandidatexamen, ska bibringa studenten större fördjupning och specialisering inom ett ämne:

Genom dessa möjligheter till koncentration till ett huvudämne med kring detta grupperade, ändamålsenliga stödämneskurser bör både en i många fall mera ändamålsenlig vetenskaplig preliminärexamen och en för viss yrkesverksamhet väl lämpad examen kunna avläggas på en begränsad studietid. (U45 V, s. 27)

Behovet av att snabbt examinera naturvetare för industrin framkom i och med vetenskapens ”förgrening och differentiering” (s. 207). Också universitetskanslern, med ett yttrande redovisat av Naturvetenskapliga forskningskommittén, instämmer i problemet med långa studietider och påtalar behovet av att förmå studenterna att snabbare anträda arbetsmarknaden (SOU 1946:77, s. 11). En motsättning med den äldre bildningspersonan med dess karaktär av forskarstudier som livsverk, bildning och mognad, med obligatoriska ämneskombinationer i examina, visavi en nyare med krav på effektivitet och specialisering och näringslivsorientering kan här registreras. Universitetsberedningen anser att genom större möjligheter till valfrihet i ämneskombinationerna och en fastare grund för forskningsarbete kan specialexamen stimulera till mer banbrytande forskning (U45 V, s. 209). Matematisk-naturvetenskapliga sektionen vid Uppsala universitet inkom med en skrivelse till naturvetenskapliga forskningskommittén i december 1946:

Syftet med en naturvetenskaplig specialexamen skulle vara att utbilda (special-)forskare inom olika naturvetenskapliga fack längs en mera direkt väg än som tidigare varit möjlig. Den nu gängse utbildningsvägen via filosofie kandidat- eller ämbetsexamen till filosofie licentiatexamen och doktorsgrad är icke idealisk för forskarutbildningen. Den som önskar specialisera sig i något utvalt fack kan härigenom tvingas att ägna en kanske lång tid åt sådana ämnen eller ämnesdelar, som ha ringa betydelse för ifrågavarande specialfack. För forskarrekryteringens främjande föreslår sektionen därför inrättande av en ny examen, i det följande preliminärt benämnd specialexamen. Denna examen bör omfatta ett huvudämne med så höga fordringar att disputation kan följa direkt utan licentiatexamen, samt ett eller flera stödämnen. (s. 210)

Forskaren skulle inte längre spela rollen av den lärde och allmänbildade. Nu var det i stället specialisering som låg i tiden för den snabbt expanderande vetenskapen. SYN F påtalar behovet av en intensifierad forskarutbildning (U45 V, s. 211). Man framhåller att licentiatexamen tar för lång tid i anspråk och inte täcker det kvantitativa behovet inom industrin, medan ämbetsexamen inte är tillräckligt djupgående. Den långa vägen till forskarexamina står inte i paritet med industrins behov, utan snarare med universitetens och

kanske i synnerhet humanioras. SYNF presenterade 1948 ett förslag om en specialiserad forskarexamen mellan kandidat- och licentiatnivån, påkallad av de föregående decenniernas kraftiga expansion av naturvetenskaplig forskning och dess avkastning i industriell produktion (U45 V, s. 211). Att omsätta grundforskning i praktisk tillämpning har i många fall släpat efter i Sverige, anser föreningen, som hävdar att industrin har haft svårt att rekrytera tillräckligt många forskare. Det har varit svårt att finna dem med adekvat utbildning och man påtalar en, internationellt sett, påtaglig svårighet att attrahera universitetsutbildade naturvetare (dvs. till skillnad från teknologer) (s. 211).

En konflikt kunde anas mellan den akademiska arenan, som i regel företrädde en mer traditionell forskarpersona, och näringslivsarenan, som förespråkade en nyare, mer specialiserad och effektiv persona, men bilden var splittrad. Från Statens naturvetenskapliga forskningsråd hördes en positiv värdering av den föreslagna specialexamen, medan opinionen från universitetshåll var mer blandad. Examens lämplighet skiftade beroende på universitetsämne och man ansåg även att behovet kunde tillgodoses inom ramen för en modifierad kandidatexamen (s. 213ff). Universitetsberedningen utförde också en enkätundersökning angående det eventuella avnämaringresset för specialexamen. Bland de statliga och privata forskningslaboratorierna och företagen som tillfrågades var en majoritet positivt sinnade till examen (s. 217). En representant för Nitroglycerin Aktiebolaget anför att civilingenjörer har en generalistkompetens som kan komma till sin rätt i t.ex. driftsledning, men som kan stå sig slätt när det kommer till problemformulering och specialiserad laboratorieforskning. Även från lärarkollegiet vid nuvarande Lantbruksuniversitetet i Alnarp framförs liknande synpunkter och även kritik av de långa studietiderna till forskarexamen och huruvida en sådan är räntabel:

Med hänsyn till de förskjutningar, som under de senaste åren ägt rum i löneställningen för personer med olikartad utbildning, varigenom längre och dyrbarare utbildning ingalunda premierats utan ur ekonomisk synpunkt försatts i ett svårare läge, måste man förutse svårigheter med rekryteringen av vetenskapliga forskare. För att icke ådraga sig alltför stor skuldsättning, som sedermera kan amorteras, söka sig de studerande fram till ett förvärsarbete så snart som möjligt. En avkortning av studietiden är önskvärd, och flertalet studerande inrikta sig på slutexamen av lägre nivå. Under sådana förhållanden synes det framlagda förslaget till naturvetenskaplig specialexamen med avkortad studietid vara mycket starkt motiverat. (U45 V, s. 220)

Det är uppenbart att den allt större tillströmningen till högre utbildning, också från lägre socialgrupper, aktualiserade den ekonomiska börda de forskarstuderande kom att stå under i ett så långt företag som forskarutbildningen. Då

kunde en kortare forskarutbildning utgöra ett alternativ till den reguljära. Återigen kom en motsättning mellan arenorna att förmärkas i frågan om studietidens längd, där akademien slog vakt om det kvalitetsmärke den långa svenska forskarutbildningen stod för, medan andra aktörer, däribland näringslivet, föredrog en kortare dito. I anslutning till detta ställs frågan huruvida naturvetenskaplig universitetsutbildning eller civilingenjörsutbildning är mest efterfrågad inom industriforskningen. En röst i U45 antyder att det krävs mer av praktik och kontaktskapande med industriforskningen under den akademiska utbildningen, medan en annan framför att teoretiskt orienterade civilingenjörer är att föredra för forskningsarbete. Från Skånska Cementaktiebolaget påtalas att man där främst anställer civilingenjörer för laboratorieforskning och tekniska licentiater (en ganska nyligen inrättad examen) (U45 V, s. 221), vilket signalerar en viss skepsis mot universitetsutbildade forskare och den traditionellt akademiska personan. Denna uppfattning är dock inte representativ för arenan i dess helhet. Från de kemiska industrierna är ordalagen oftast positiva när det gäller inställningen till en eventuell specialexamen och akademiskt utbildad personal (dvs. ej teknologer) i allmänhet och den fördjupade kunskap de besitter. Dock sägs att teknologerna har större möjligheter att omsätta forskning i tillämpning efter att den har lämnat laboratoriet.

En viss tveksamhet inför disputerade kan observeras. Inom näringslivet ska forskaren vara en effektiv och produktionsinriktad industriforskare, snarare än den inomakademiskt skolade vetenskapsmannen som söker kunskap för dess egen skull. Citatet från Billeruds Aktiebolag nedan aktualiserar synen på grundforskning kontra tillämpad forskning, där den förra uppfattas som mer av ett självändamål för akademiker, medan den senare har det kommersiella för ögonen. En specialexamen antyds överbrygga en traditionell akademisk forskarpersona och en ingenjörspersona:

Det har av gammalt ansetts, att akademikers och teknikernas inställning i viss mån skulle stå i motsatsförhållande till varandra på så sätt, att akademikers kunskapsinhämtande uteslutande skulle ske för dess egen skull, medan teknikernas arbete alltid måste stå i det kommersiellt materiellas tjänst. Dessa åsikter ha väl i regel varit överdrivna, men kvar står det faktum, att akademikerna många gånger icke ha den rätta förståelsen för att arbetet på ett industriellt forskningslaboratorium har produktion som sitt mål. Om den föreslagna naturvetenskapliga specialexamen i första hand är avsedd att tillföra industriens forskningslaboratorier behöflig kvalificerad arbetskraft, bör därför allt göras för att från början anknyta undervisningen till produktionen. Detta behöver icke och får heller icke innebära, att utbildningen inriktas på tillämpad forskning. Sådan forskning torde i regel hellre överlämnas åt tekniskt utbildad personal, men varje tillämpad forskning måste baseras på grundläggande forsk-

ning, och ett industriellt forskningslaboratorium är i lika hög grad beroende av grundläggande forskning som något universitetslaboratorium. (U45 V, s. 221)

Hur industriforskarens persona ska vara beskaffad adresseras också av direktören för gods- och gruvföretaget Höganäs-Billesholms AB, från ett föredrag hållet i Lund 1946, citerad i U45. Han anser att industriforskaren bör vara akademiker snarare än ingenjör och vara organisatoriskt lagd, inriktad på tillämpning och ”ha mekaniska anlag och kunskaper” (s. 222). De affärs-mässiga aspekterna ska dock inte behöva tynga industriforskaren (s. 222).⁹¹ Vad som efterfrågas är en specialiserad forskarpersona snarare än en likformig ingenjörspersona:

Som jag tidigare nämnde är det många industriledare, som anse, att industriens forskare måste vara ingenjörer till sin grundutbildning. Jag hör emellertid inte till dessa. Min åsikt är, att våra tekniska högskolor icke böra och icke lämpa sig till att utbilda forskare. Anledningarna därtill äro flera. Det väsentligaste torde väl vara, att våra tekniska högskolor försöka skapa ett slags standardingenjör, som skall lämpa sig till såväl forskare och teoretisk ingenjör som arbetsledare. - - - Studieförmen lägger också hinder i vägen för den specialisering, som torde vara oundgänglig för ett mera grundligt genomträngande av de mera teoretiska och vetenskapliga ämnena. (s. 223)

Från andra håll kvarstod dock kritiken av den akademiska forskaren, såsom inte tillräckligt anpassad till näringslivets arena och att en hybridpersona mellan akademikers och ingenjörers skulle vara till näringslivets fromma. I en skrivelse till U55 från två fysikprofessorer dryftas behovet av tekniker med universitetsutbildning vid industrier och laboratorier. Den naturvetenskapliga universitetsutbildningen anses inte vara tillräckligt avpassad för dessa verksamheter och man föreslår således en slags påbyggnadsutbildning till en naturvetenskaplig/fysisk kandidatexamen, vilken också skulle vara till gagn för fysikämnets forskarutbildning. Den föreslagna examen skulle bestå av tre terminers tekniska studier efter filosofie kandidatexamen och skulle

⁹¹ Apropå samverkan mellan filosofisk och teknisk fakultet anförs Naturvetenskapliga forskningskommitténs tredje betänkande, i vilket står att läsa att gränserna mellan grundforskning och tillämpad forskning håller på att upplösas till följd av den allt snabbare vetenskapliga utvecklingen, där tiden mellan upptäckt till industriell tillämpning blir allt kortare. Sambandet mellan grundforskning, tillämpning och utveckling har blivit alltmer uppenbar. Samarbeta behövs för effektivare kunskapsöverföring och för stimulerande impulser från forskargrupper i respektive fakultet. Det påtalas att dessa gränser av tradition har varit rigida i Sverige. Annorstädes har exempelvis tekniska inslag varit legio i universitetsforskningen och -undervisningen. California Institute of Technology i USA ges som exempel (U45 V, s. 225). Exempel på utländska mellanexamen ges också, t.ex. den engelska Honours Degree (s. 225).

vara möjlig som etappmål för licentiatexamen. Professorerna anser också att universitetsundervisningen i högre grad måste utformas för näringslivsbehovet (U55 VI, s. 270f).

De kritiska rösterna mot specialexamen tar fasta på att specialisering torde kunna tillgodoses med mindre justeringar av kandidatexamen och det uttrycks farhågor för de fall där de examinerade eventuellt inte har fallenhet för forskning när de hamnar i industriforskningens skarpa läge. Att då lägga om studierna mot exempelvis lärarbanan vore olyckligt och studietidsförlängande, menar chefen för Naturhistoriska riksmuseet:

Men i denna tidiga specialisering ligger också en stor fara. Det är nämligen icke sagt, att den, som har *lust* för vetenskaplig forskning, också har *fallenhet* för sådan. Fallenheten kan ofta avgöras först sedan examen avlagts och vederbörande ställes inför egna arbetsuppgifter och egna initiativ. Därvid kommer det säkerligen att visa sig, att bland dem, som avlagt specialexamen, finnas sådana, som icke passa för självständigt vetenskapligt arbete. Dessa måste beredas möjlighet att kunna övergå till annan bana utan alltför långa och kostsamma efterstudier. (U45 V, s. 224)

U55 frammanar en industriforskarpersona och förespråkar en effektiviserad specialistroll för industriforskningen, genom att föreslå möjligheten att avlägga fyra betygsenheter inom ramen för huvudämnet i kandidatexamens totala sex betyg (U55 I, s. 172). Man anser dock att den alltför ingående specialiseringen skulle kunna vara ett argument mot denna ordning och resultera i ett klen underlag för forskarutbildningen. Dock gör naturvetenskapernas snabba progression det önskvärt att möjligheter ges till tidig specialisering, samt undervisning på grundnivå i ämnesområden, som ännu inte hunnit bli självständiga examensämnen (s. 172). Fyrabetygsutbildningen i de filosofiska fakulteterna var ett resultat av den reformerade kandidatexamen enligt 1953 års stadga och blev en slags mellanexamen, som fick ersätta förslaget om specialexamen. Den nya ordningen gällde även de humanistiska ämnena. Att betrakta fyrabetygs kandidatexamen som en forskarexamen tyder på att forskarutbildningen var ett kontinuum och inte det skarpa brott mellan grund- och forskarutbildning som har varit gällande under senare tid fram till Bologna-processen. U55 konstaterar dock att fyrabetygsnivån i kandidatexamen inte lockat några större studentskaror och ställer frågan om dess lämplighet. I praktiken har fyrabetygsexamen blivit en etapp mot licentiatexamen, dvs. en examen riktad mot universitetsvärlden, snarare än en slutstation för en kortare forskarexamen (U55 I, s. 171).

I direktivet till U63 konstaterar departementschefen att näringslivet i allt större utsträckning tar forskarutbildad personal i anspråk och en anpassning av personan måste komma till stånd:

Forskarutbildningen vid universiteten och fackhögskolorna har sålunda numera att tillgodose ett väsentligt bredare yrkesfält än tidigare. Denna enligt min mening synnerligen viktiga omständighet innebär givetvis att nya krav härigenom måste kunna ställas på inriktningen och uppläggningsen av denna utbildning. (U63 I, s. 13)

Hur dessa krav på forskarkompetensen ska se ut är dock tämligen oklart i betänkandet, men man menar att behovet av forskarutbildade på mellanexamensnivå sannolikt kommer att öka inom näringslivet (s. 55). Kommittén undersöker därvid hur externa forskningsinrättningar kan tas tillvara som samarbetspartner i forskarutbildningen, exempelvis genom kvalificerade industriforskarens insatser som handledare, vilket är ett exempel på hur den akademiska arenan och näringslivets arena ska överbryggas (se avsnitt om samverkan, s. 172). I en alltmer expanderande vetenskap och forskarutbildning krävdes ett rationellare utnyttjande av landets handledarresurser.

Likaså Andrénska kommittén framhåller att personan i högre grad måste orienteras mot näringslivet. Man förutspår att kravet på forskarkompetens kommer att höjas inom industrin, då investeringarna i kunskapsintensiv industri är i ökande. Därför anser kommittén att det är av vikt att forskarutbildningen är väl avpassad för denna verksamhet och att universiteten är under rättade om näringslivets anspråk på forskaregenskaper. Lärosätena måste också i högre grad informera näringslivet om de forskarutbildades kompetens. En kortare forskarexamen, en mellanexamen, kan vara ett sätt att förmå industrin att anställa forskarutbildade, anser utredningen (U79 II, s. 130). Trots dessa ambitioner förefaller det som att en forskarpersona inte är vad avnämarna önskar sig. Andelen forskarutbildade i industriföretagen uppfattas som blygsam – omkring 12,7% av de sysselsatta med FoU-uppgifter 1977 var forskarutbildade (s. 125). Den största andelen finns i läkemedelsindustrin (37 %) medan exempelvis elektroindustrin står för endast 7 % (s. 126). Det hänvisas till en IVA-rapport (IVA 1979), där det framgår att forskarutbildningsgraden inom industrin generellt är lägre än i många andra länder och forskarexamina verkar inte ha någon högre svansföring i den svenska industrin (U79 II, s. 126). Näringslivets uppfattning om sin ingenjörspersona stämmer mindre väl överens med vad lärosäten har kunnat erbjuda i form av den traditionella akademiska forskarpersonan. Civilingenjörsexamen tycks ha varit standardkompetens vid de svenska forskningsföretagen och utredningen tol-

kar det som att denna utbildning traditionellt har haft gott rykte i landet och att den gamla doktorsutbildningen ofta medförde en relativt hög ålder hos de examinerade. Samtidigt redovisas en psykologisk faktor, där det funnits motstånd inom företagen att anställa personer med annorlunda (högre) formell kompetens än gängse, samt att man inte har insikter i skillnaderna mellan den äldre och den nyare doktorstiteln. Ytterligare ett skäl sägs vara de begränsade möjligheterna till avancemang i en forskarkarriär inom industriföretagen (U79 II, s. 127).

En IVA-enkät gav vid handen att drygt hälften av de tillfrågade företagen önskade se andelen forskarutbildad personal öka, med motivering av ”de alltmer komplexa problemen i industrin, det ökade behovet av egen kompetens i företaget och betydelsen av produktutveckling” (s. 127). Samtidigt verkar det finnas en missmatchning mellan akademi och näringsliv – mellan forskarutbildning och arbetsmarknad. Nu tycks den specialiserade persona som näringslivet tidigare förordade inte längre önskvärd:

Forskarutbildningsutredningen [FUN] ansåg att en av de väsentliga orsakerna till de forskarutbildades problem på arbetsmarknaden utanför högskolan är att högskolans befordringssystem premierar inomvetenskapliga kvaliteter, medan arbetsmarknaden utanför högskolan i stor utsträckning söker andra egenskaper. Attityderna till de forskarutbildade på arbetsmarknaden präglas enligt utredningen i vissa fall av en skepsis, som grundas på uppfattningen att de forskarutbildades användningsområde är begränsat genom en långt driven specialisering och ämnesmässig fördjupning i utbildningen. Många forskarutbildade betraktar det också som något av ett misslyckande att tvingas lämna högskolan och den direkt forskningsanknutna verksamhet som av tradition har hög status. (Se SOU 1977:63 s. 211.) (U79 II, s. 127)

Av enkätsvaren framkom att allmän analysförmåga var den forskaregenskap som rankades högst i näringslivet, och endast i mindre omfattning specialkunskaper inom avhandlingens område (s. 127f). Utredningens grunduppfattning är att forskaren har en framträdande roll att spela i näringslivet, särskilt mot bakgrund av att FoU väntas få ökad betydelse i ett alltmer komplicerat och kunskapsintensivt näringsliv, där forskarutbildad arbetskraft är en bidragande faktor till konkurrenskraften. För att en lyckad rekrytering av forskarutbildade ska kunna komma till stånd, menar kommittén att näringslivet måste få ökad kännedom om vad utbildningen kan bidra med i verksamheten, samt att den görs mer näringslivsanpassad, vilket innebär en nedtoning av den akademiska personan. Industrins krav på högutbildad personal måste göra sig hörda inom högskolan så att utbildningen kan anpassas därför, liksom att det är av vikt att kanaler upprättas för att sprida information om fors-

karutbildningens innehåll och syften till näringslivet (U79 II, s. 128f). En vidgning av forskarpersonan förespråkas av utredningen, som anser att även inte direkt forskningskrävande, men likväl kvalificerade, arbetsuppgifter lämpar sig för forskarutbildade särskilt när det gäller ”överblick och analys” (s. 129).

Några undersökningar från näringslivet redovisas av U96 och ger vid handen att forskarrekyteringen inom industriföretagen under 1990-talet var i stigande. Dock verkar den traditionella akademiska personan inte ha gett tillräckligt tydliga signaler om relevant kompetens för avnämarna. Näringslivets bristande insikter i de forskarutbildades kompetensomfång manifesterades i en undersökning från Lunds tekniska högskola. Vid några intervjuer med industriledare framkom att intresse för forskarutbildade fanns, dock om de examinerade befanns vara en bit under 30-årsstrecket med adekvat civilingenjörsutbildning i grunden, toppad med en industritillvänd forskarutbildning (U96, s. 25), vilket uppenbarligen inte var i paritet med den persona som företräddes av akademien: ”Industriledarna anser att teknologie doktorer är för gamla vid disputationen och är för oflexibla och specialiserade för att svara mot industrins behov.” (s. 25) Eller som Jense (1979, s. 27) uttrycker saken:

Thus, it has been pointed out that when a new PhD in technology leaves the academia at the age of 30 or frequently more it may be difficult for him to find a job as many industrial enterprises seem to prefer younger people whom they can more easily mould in their own fashion.

Industriföretagen har behov av att snabbt kunna ställa om arbetskraften i och med konjunktursvängningar, men de verkar fortfarande ha en förlegad bild av den forskarutbildade. För att förmå arbetsgivarna att inse värdet av forskarutbildningen och för att akademien ska inse avnämarnas behov, anser utredaren att det måste till ökad kontakt och samverkan mellan båda parter. Två företeelser för att uppnå detta är forskarskolan och meriteringsanställningen som doktor (U02, s. 221). Enligt utredaren ska forskarskolorna tillhandahålla behovsmotiverad forskarutbildning: ”Eftersom syftet är att tillgodose behov av doktorer inom ett visst område bör dessa forskarskolor som regel vända sig till redan yrkesverksamma.” (s. 222) Doktorsanställningen är tänkt att utgöra en överbryggande funktion mellan arenorna och främja cirkulationen mellan olika delar av samhället. Anställningsformen är menad ”att realisera forskningsresultat till innovationer, nyföretagande och tillväxt” (s. 233f) och ska kunna delas mellan olika organisationer, företag och lärosäten. Här representerar personan kunskapsspridning och innovationsrikedom.

Industrin vittnar om brister i forskarutbildningen, som betraktas som alltför akademiskt internt orienterad. Utredaren pekar på möjligheter till att konstruera en utvidgad och avnämningriktad persona genom ”strukturerad träning i både forskningsmetodik, projektledning, kommunikation m.m.” (U02, s. 252f). Som ett alternativ till den traditionella forskarutbildningen, som ibland betraktas som för rigid för näringslivet, beviljade KK-stiftelsen medel för att starta en forskarskola inom det tekniska området. Det var ett samarbete mellan tre tekniska högskolor och näringslivet, som skulle vidareutbilda yrkesbefäringarna till teknologie licentiat och ge dem inom professionen efterfrågade kunskaper (Axäll 2013).

Konklusion – forskarpersonans uppgång, fall och återkomst

Inom den akademiska arenan har fokus pendlat mellan doktorandens och den forskarutbildades forskar- respektive lärarroll. En integrerad forskar- och lärarpersona har dock förblivit ideal. I och med U63, då de forskarutbildade förväntades få större betydelse på den externa arbetsmarknaden, kunde en vidgning av personen mot avnämningarnas verksamheter noteras, samtidigt som forskning och undervisning skulle understödja varandra ömsesidigt. Den av U63 betonade handledarrollen förstärker denna dubbla roll för den forskarutbildade. Trots specialiserade akademiska tjänster, såsom universitetslektoratet, har en integrerad forskar- och lärarpersona och därmed även en enhetlig forskarutbildning gått segrande ur diskussionerna. Mellan den akademiska arenan och externa arenor har genomgående funnits spänningar med avseende på inomvetenskapliga kriterier visavi anställningsbarhet, där en akademisk persona ofta har stått i motsättning till avnämningarnas uppfattningar. Meningskiljaktigheter har exempelvis tagit sig uttryck i mellanexamens oklara meritvärde och att de akademiskt utbildade forskarna ansetts åldersstigna, otillräckligt anställningsbara och anpassningsbara inom näringslivet. Personen med dess roller har stadigt utvidgats, från den dubbla lärar- forskarrollen (de tidigare utredningarna), näringslivsrollen via mellanexamina, till en administrativ roll (Andrénska kommittén) och förslag om professionsinriktad forskarutbildning (U02). Egenskaper och förmågor läggs till, men få dras ifrån.

Från att ha varit två arenor i symbios har akademins och skolans arenor separerats för att under den senaste tiden åter kontrahera. Det har funnits vissa motsättningar mellan de båda arenornas personae, särskilt beträffande ämbetsexamens utformning, där skolvärlden inte önskade en alltför inomvetenskapligt orienterad persona. Ur andra aspekter fanns dock en samsyn kring de båda arenornas persona till följd av de höga vetenskapliga kraven på gymna-

sielektorerna, samt olika samarbeten mellan arenorna. Sänkningen av gymnasielektorernas kompetens kom att utmana universitetens försörjning av forskning på doktorandnivå och i någon mån även av dess personal, vilket signalerade en konflikt. Forskarpersonen kom successivt att frångopplas gymnasielektraren, vilket inte minst tog sig uttryck i att så få lektorstjänster kom att nybesättas. De politiska ambitionerna att framhäva forskarpersonen hade svårt att fått genomslag i de lokala praktikerna, där kommunalisering, ekonomiska trångmål och mål- och resultatstyrning inte har främjat satsningen på forskarutbildad personal. Det högtidliga talet om värdet av forskarutbildade lärare har mest varit en läpparnas bekännelse. En återförening av forskar- respektive lärarpersonen har under senare tid åter kunnat förmärkas, exempelvis genom forskarskolor för aktiva lärare, samt ekonomiska incitament till att inrätta gymnasielektorat.

Beträffande ABM-sektorn har utvecklingen i många avseenden varit likartad med den för gymnasielektoratet, dvs. ett högt meritvärde initialt med ymniga flöden mellan arenorna, t.ex. i form av doktorsarbeten vid museerna och en likartad forskarpersona. Därefter följde en period med mindre av forskningsuppdrag och mer av informationsverksamhet, under det att forskarexamen som kompetensnorm blev alltmer sällsynt. Sent omsider registrerades åter en pendling tillbaka för en rehabilitering av forskarpersonen inom ABM-sektorn, vilket Nordiska museets forskarskola är ett tecken i tiden på.

Potentiella konflikter mellan näringslivets och akademins arenor har alltså varit närvarande. Näringslivsarenans tidigare persona inkluderar snabbhet i examens avläggande, fördjupning och specialisering (*jfr* specialexamen) samt ett tidigare inträde på arbetsmarknaden. Den hastiga naturvetenskapliga och tekniska utvecklingen krävde en kortare, mer industritillvänd och specialiserad examen, samt en större utbildningsvolym. Det har emellertid funnits en tvetydighet angående specialisering. Understundom har näringslivet ansett att de forskarutbildade saknar allmänna yrkeskompetenser, medan det andra gånger hävdats att de inte är tillräckligt specialiserade inom verksamhetsområdet. U63 påtalade värdet av en vidgad persona, vilket innebar att nya krav kunde ställas på forskaren. Det förelåg dock en mismatchning mellan akademiskt interna och externa krav på de forskarutbildade. Näringslivet hade av tradition i Sverige i stor utsträckning föredragit en ingenjörspersona framför en akademisk forskarpersona. Doktorsexamen hade traditionellt ett negativt signalvärde i form av hög ålder, inomvetenskaplig specialisering, anpassningssvårigheter till produktionens krav, annorlunda kompetens etc. Industrieföretagen önskade forma sina medarbetare efter eget tycke, snarare än att

akademin erbjöd dem en rigid forskarpersona, vilket signalerade den grundläggande motsättningen mellan kraven från lärosäten respektive avnämare. Samtidigt fanns en ökande efterfrågan på forskarkompetens under det att industrin blev alltmer högteknologisk och komplex. I den senaste utredningen (U02) kommer forskarutbildningens specialistkunskaper delvis i skymundan, till fördel för en utvidgad persona, som förestår ett spektrum av generella förmågor såsom innovationsriktighet, entreprenörskap, projektledning och kommunikation – dvs. en generalistkompetens, som ska upplösa gränserna mellan akademi och omgivande samhälle.

Avslutning

I föreliggande kapitel har jag visat hur olika personae har framträtt med avseende på den avslutande delen av de forskarstuderandes formativa faser, nämligen deras verksamhetsfält efter examen. Här har undersökts hur några framträdande arenor – skolvärlden, näringslivet och akademien – har förhållit sig till de forskarutbildade och deras kompetens genom uppfattningar om exempelvis forskarexamens meritvärde. Ett ständigt återkommande problem är utredningarnas önskemål att utvidga de forskarutbildades persona till att vara gångbar inom fler domäner, medan avnämarna ofta förhållit sig avogt inställda till de forskarutbildades kompetens, med kritik av långa studietider, för snävt kompetensomfång och hög ålder. De forskarexaminerades generiska kvaliteter, som analytisk och metodisk förmåga har framträtt i gränssnittet mellan akademi och omgivande samhälle, där också strävanden till samverkan i forskarutbildningen har varit en viktig komponent.

Kapitel 7. Slutdiskussion

Denna avhandling har handlat om vilken typ av forskarstudier och forskarutbildning, som det svenska kommittéväsendet har genererat genom dess synpunkter på verksamhetens organisatoriska villkor. Med hjälp av begreppet *persona* har jag visat hur doktoranden i svensk forskarutbildning framställts och förändrats under olika tider och laddats med egenskaper och ideal. Till skillnad från *persona* i studier av de stora namnen inom vetenskapen – dvs. som ett begrepp för att förstå den framgångsrika individen – en Darwin eller en Einstein – har i denna avhandling *persona* bidragit till en förståelse av hur ett framgångsrikt kollektiv av doktorander ska skapas. Det är alltså den generella forskaren i vetenskapens och samhällets tjänst, snarare än den individuella nobelpristagaren, som framträder i en sådan analys. I detta avslutande kapitel redovisas hur skiftet från *utvald* till *utbildad* i svensk forskarutbildning har gått till, vilka *personae* som utkristalliserats, vilka problem som tillstött i användandet av begreppet *persona*, samt vilken väg fortsatta studier av doktoranden i svensk forskarutbildning kan ta.

Doktorandens utveckling – från *utvald* till *utbildad*

Vilka *personae* har det svenska utredningsväsendet frambringat? Under förkrigstiden framträder en *individ* som självständigt kunde förverkliga sig som forskare och demonstrera en bildnings*persona*. Fonden var utbildning och forskning som allmänskulturell verksamhet, där bildning var ideal och krav.⁹² Enligt denna syn var inte utbildning och forskning ett instrument för att uppfylla något samhällsmål, utan snarare ett självändamål eller medel för kulturell utveckling och personlig bildning. Därför fanns heller föga politiskt intresse för doktoranderna, vilka de var, eller hur de skulle genomföra sina forskarstudier och försörja sig under utbildningen. Som en konsekvens av bl.a. detta var de forskarstudierande i praktiken bättre bemedlade unga män, eftersom de hade de olika former av ackumulerat kapital, som denna verksamhet krävde. De utredningar om forskarutbildningen, vilka tillsattes under

⁹² Exempelvis krävdes latinkunskaper för tillträde till naturvetenskapliga universitetsämnen och licentiatexamen skulle avläggas i två ämnen. Detta mot bakgrund av att vetenskapen inte hade nått den grad av specialisering som kan noteras idag.

efterkrigstiden och som har studerats i denna avhandling, kom successivt att ifrågasätta denna ordning.

Den vetenskapliga och tekniska utvecklingen vid efterkrigstiden och den väntade befolkningstillväxten, samt uppfattningen att vetenskap och teknologi kunde utveckla och forma samhället, påkallade en ny typ av yrkesforskare i kontrast till den traditionella bildningspersonen, som inte enbart skulle sörja för universitetens återväxt av vetenskapsidkare, utan också täcka behovet av forskarutbildade lärare för läroverk och gymnasier, men även av forskarutbildad personal för den alltmer expanderande industrin.

Av stor betydelse för skapandet av nya personae var U63 och den påföljande reformen 1969, med en fyraårig forskarutbildning, som hade antagits efter amerikanskt mönster. Den nya doktorsexamen kom att innebära en intensivare handledarinsats för att ledsaga doktoranden genom utbildningen, där den såväl vetenskapligt som pedagogiskt högt erfarna handledaren blev en nyckelspelare för att garantera akademins fortlevnad genom sina insatser för produktionen av forskare. Därför fick den pedagogiska meriteringen ett högre värde, samtidigt som den typ av forskarutbildad, som var självständig forskare i och med fullbordandet av sitt livsprojekt, som avhandlingen ofta var, fick stå tillbaka för en ny typ av forskare. Denna, som så att säga inte kunde ikläda sig mästarens insignier efter disputation, skulle dock vara tillräckligt förberedd för en forskargärning, vars största insatser kontinuerligt skulle manifesteras efter examen, via forskarassistenttjänster och vidare meritering av olika slag.

I den bristsituation på akademiskt högutbildade som väntade, var det nödvändigt att personer utanför den traditionella rekryteringsbasen, den så kallade "begåvningsreserven", skulle attraheras att genomgå forskartbildning. Var och en med "håg och fallenhet" skulle nu erbjudas att inkarnera en forskarpersona, snarare än att de som redan var utvalda och kände den akademiska scenen och dess spelregler sedan tidigare skulle rekryteras. För detta krävdes en konsoliderad forskarutbildning med möjligheter till stipendier eller anställning för de forskarstuderande. Samhällsutvecklingen krävde alltså en rationellt utformad och effektiviserad forskarutbildning. Här ingick bl.a. att hålla nere omfånget på avhandlingarna, t.ex. genom att införa en tradition av att skriva sammanläggningsavhandlingar – en trend som gör sig gällande inom flera ämnen idag.

Sedan U63 och den påföljande reformen kom en uniform persona att bli normerande inom den akademiska arenan även om specialiserade tjänster, såsom

universitetslektoratet, hade inrättats. Bilden av forskaren snarare än läraren framträder, trots det redovisade värdet av doktorandens egen undervisningsgärning. Undervisningsfrågan är överlag styvmoderligt behandlad av utredningarna. En stor samstämmighet kan noteras angående forskarutbildningens enhet, dvs. att olika verksamhetsgrenar (t.ex. särskild undervisningsinriktning) inom forskarutbildningen inte har tillstyrkts av någon kommitté. Forskarutbildningen har i det avseendet betraktats som ett enhetligt fenomen. Professionsdoktorat, som förekommer i vissa länder, är heller inte något som har fått genomslag i utredningar om svensk forskarutbildningen, men likväl uppfattningar om en allmän användbarhet av forskarexamen utanför akademien.

Även om respektive fält i praktiken har förestått sina respektive, mer eller mindre uttalade, personae har laborativa och kliniska ämnesområden med sina samarbetsinriktade arbetssätt framstått som ideal i forskarutbildningsreformen 1998, medan delar av humaniora och samhällsvetenskap har betraktas som ”syndabocker” (Haraldsson 2010, s. 135f). Denna rationalitet och effektivitet, som de förstnämnda ämnesområdena ansågs stå för var också grundlagd i U63:s kommittéarbete och dess syn på forskarutbildningen, liksom dess enhetsvetenskapliga ideal (Odén 1991; Elvander 2006).

Den individ som tidigare utsågs av professorn övergick till ett kollektiv, som genom forskarutbildning skulle ges förutsättningarna, oavsett social bakgrund, att inkarnera en persona. För att kunna fullborda en forskarutbildning under dessa premisser krävdes ekonomiska resurser och politiska interventioner i verksamheten. Utredningarna hade konstaterat en proportionerlig ökning av personer från de högre samhällsskikten ju högre upp i utbildningssystemet man rör sig. Strävandena att ge en annan typ av doktorand tillträde till scenen intensifierades i och med principen om återkommande utbildning under 1970-talet. Akademiskt oerfarna, gärna yrkespersoner, skulle nu ges större utrymme att bidra med forskningsproblem från arbetslivet till forskarutbildningen. Enligt idén om breddad rekrytering skulle denna yrkespersona inkludera en differentierad skara med avseende på socialgrupp, kön, bostadsort och ålder.

Den relativt homogena persona som gjorde sig gällande i de tidigare utredningarna fick konkurrens av en mer heterogen dito i och med FUN. Förvisso skedde detta skifte inte helt abrupt, då man även tidigare undersökt de forskarstuderandens sociala härkomst, med avsikten att en breddning måste till genom rekrytering av den så kallade begåvningsreserven. Dikotomin homogen kontra heterogen har pendlat mellan de båda polerna under åren, med en

viss homogeniseringstendens under Andrénska kommittén med dess elitsatsningar, för att åter svänga i och med Tham, som förestod utjämningssträvanden och U02, som förespråkade en internationell persona. Med varje pendelrörelse har dock vissa aspekter cementerats, exempelvis jämställdhetssträvandena. Personans heterogenitet har också tagit sig uttryck i en stor spridning beträffande doktorandens ålder. Till forskaridealet i den svenska forskarutbildningen har dock hört önskemål om homogenitet i form av låg ålder hos doktoranderna. Detta har också varit ett uttalat behov från näringslivets sida. Att implementera denna målsättning har dock svårligen låtit sig göras, bl.a. till följd av att andra värderingar, t.ex. återkommande utbildning, fått högre prioritet. Genom en utökad kontrollapparat via avstämningar och individuella studieplaner ansåg kommittéerna att forskarstudierna kunde effektiviseras, vilket skulle resultera i yngre forskare. Den heterogena forskargestalten har i praktiken visat prov på en stor spridning beträffande ålder.

Parallellt med strävandena att bredda rekryteringen hade en professionaliseringsprocess pågått alltsedan U55, som förordade stipendier för hela kalenderåret, men som fick sitt definitiva genomslag i och med reformen 1998, med dess anspråk på resurser och ”goda villkor i övrigt” för antagning, och U02 med dess krav på anställning för antagning. Bildningspersonen kom alltså successivt att övergå i en professionspersona. Under tiden för FUN och den utjämningspolitik som kunde registreras under 1970-talet, skulle forskarstudierande jämnas med komvuxstudierande i lönehänseende – en manifestation av den alltmer heterogena personen, där doktoranden inte skulle ses som förmer än andra vuxenstudierande.

Under 1980-talet syntes en motreaktion mot den heterogena personen, och traditionella akademiska värderingar som bildning och kvalitet sattes åter i högsätet. En justering av personen, för att åter indikera mer av elitsatsningar kunde förmärkas, bl.a. som en reaktion mot sjunkande avhandlingsprestationer i kölvattnet av den breddade rekrytering, som var på tapeten decenniet tidigare. Kvalitetssträvandena innebar ingalunda att ambitionerna att påverka de forskarstudierandes sociala bakgrund, och framförallt jämställdhetssträvandena, avstannade. I ansträngningarna att inkludera fler kvinnor i forskarutbildningen ingick att låta presumtiva doktorander identifiera sig med kvinnliga forskare och deras forskning, samt vad som uppfattades som, kvinnliga problemställningar och perspektiv. Det innebar en idé om att doktoranderna skulle identifiera en persona som de sedan tidigare var bekanta med. Genom strängare antagningsvillkor och ökad träning i vetenskapligt arbete skulle de studierande stimuleras att anta en forskarpersona, men utan det äldre tillvägagångssättet, där någon utsågs till forskarkompetent av professorn. Detta se-

nare förfaringssätt har dock fortsatt att förespråkas, och i praktiken tillämpas, även om det inte har förordats av utredningsmajoriteten i de senare utredningarna. Under tiden för Tham-reformen återkom utjämningssträvandena på bred front. Här tycks det som att forskarrollen skulle spelas av en fritt svävande entitet utan tillhörighet med avseende på socialgrupp, hemvist och kön. Som ideal var det dock den kvinnliga gestalten som kom att framträda i de kommande utredningarna och propositionerna. De stramare antagningsreglerna 1998 kom dock i realiteten att premiera en mer homogen persona, vilket försvårade för exempelvis yrkesarbetande att antas till forskarutbildning, då krav på garanterad studiefinansiering lade hinder i vägen för dem som inte passade in i mallen. En ny dimension lades till U02:s innovatörspersona – en mångkulturell gestalt, mobil och anställningsbar, med internationella drag.

Förmåga att tillgodogöra sig utbildningen blev det rådande antagningskriteriet till forskarutbildning efter reformen 1969, men med möjlighet till lokal tolkning och precisering. Denna formulering indikerar en övergång till att låta utbildningen ge de egenskaper en doktorand behöver, snarare än att de som antas redan har tillgodogjort sig en forskarpersona. U02 gav vid handen att examensarbeten och uppsatser, följt av projektbeskrivningar och avhandlingsskisser, var de i praktiken vanligaste meritgrunderna för urval. Här handlade det om att i någon mån kunna demonstrera en forskarpersona innan antagning.

En generell iakttagelse är den ihållande rörelsen mot den alltmer mångfaceterade doktoranden, där allt fler förmågor och egenskaper läggs till genom åren – den forskarstuderande som forskare, lärare, administratör, utredare, innovatör etc. Trenden startade i och med U63 och direktivets ordalydelse att forskarutbildningen har ”numera att tillgodose ett väsentligt bredare yrkesfält än tidigare” (U63 I, s. 13). Här väcktes uppfattningen att den forskarutbildade skulle kunna anpassas till olika arenor och spela såväl generalist- som specialistroller. Genom expansionsstrategier (*jfr* Gieryn 1983, 1999), har utredningarna, alltsedan U63, aktivt sökt att utvidga den forskarutbildades kunskapsdomän genom att marknadsföra forskarkompetensen till fler territorier. Icke desto mindre har en informationsbrist angående forskarexamens användbarhet ständigt varit närvarande bland avnämarnas uppfattningar om forskarutbildningen. Forskaren skulle befolka delar av arbetsmarknaden, som traditionellt inte haft denna typ av invånare. Utredningarnas tro på forskarexamens användbarhet tog sig exempelvis uttryck i U63:s uppfattning om värdet av en mellanexamen för diverse arbetsuppgifter i den vidare arbetsmarknaden i takt med samhällets förvetenskapligande. Exempel på det bredade användningsområdet av forskarexamina var gymnasielektoratet och

vissa industribefattningar (mellanexamina, U63), en allmänt högre meritvärdering av forskarexamina (U79), samt kvalificerat utrednings- och handläggningsarbete (U02).

Den forskarutbildade har alltmer framstått som en kameleont och gränsöverskridare, där analytisk och kritisk förmåga har hamnat i skärningspunkten mellan olika arenors krav och fungerat som överbryggande egenskaper. Trots att förmågor och egenskaper lagts till denna generalistpersona tycks det som den aldrig lyckas infria de alltfler förväntningar och krav som ställts från utredare, lärosäten och avnämare, måne det handla om anställningsbarhet, rörlighet, excellens eller innovationsförmåga. Därtill har vissa motsättningar mellan arenorna registrerats; exempelvis den akademiska med krav på hög ämnesfördjupning och specialisering (forskarpersona), visavi skolvärlden (lärarpersona) och näringslivet (ingenjör-/forskarpersona) med dess önskemål om generella förmågor och krav på anställningsbarhet.

På arenor där forskarutbildning traditionellt har haft ett högt meritvärde, tycktes antalet forskarutbildade sjunka, föreställningen om kunskapssamhället till trots, medan utredningarna sökte marknadsföra och expandera de forskarutbildade till fler territorier. Initialt fanns öppna gränser och ymniga flöden mellan skolvärlden och de högre lärosätena med en liknande forskarpersona inom båda arenorna. En separation blev resultatet av omläggningar av skolväsendet, studentexamens avskaffande samt gymnasielektoratets svanesång. Trenden var likartad inom ABM-sektorn där allt färre tjänster ställde krav på forskarutbildad arbetskraft. Andrénska kommittén sökte dock rehabilitera forskarpersonan på de externa arenorna och U02 ville få till stånd öppnare gränser arenorna emellan, samt utvidgning av forskarrollen och signalera en tydligare forskarkompetens hos de examinerade. De generella färdigheterna, såsom analytisk kompetens och problemlösande förmåga, underströks av U02. Forskarutbildningen skulle ge något utöver avhandlingsämnets specialiserade forskningsproblem där förhållningssätt och kompetens borde premieras snarare än forskningsresultat. Avhandlingen skulle inte vara allena-rådande fokus och den nominella förändringen till ”doktorsutbildning”, som U02 föreslog, var ett led i marknadsföringen av den bredare kompetens forskaren förestod och en strategi för att anpassa forskarutbildningen till en extern arbetsmarknad och ett vidgat yrkesliv.

Avslutning – från person till persona

Frågan om forskarutbildningen och doktoranden i svensk forskarutbildning är ständigt aktuell, nu senast i forskningspropositionen *Kunskap i samverkan* (prop. 2016/17:50). Här är särskilt trygghetsfrågan i fokus när regeringen har för avsikt att utjämna villkoren för samtliga doktorander, genom att avskaffa utbildningsbidrag till förmån för anställning. Ett annat tema är den ständiga farhågan att lärosätena inte kan konkurrera med näringslivets anställningsvillkor (s. 25, 67ff). Dessa problem är återkommande ekon från skildringen av svensk forskarutbildning. Flertalet är också de gestalter, som har passerat revy i denna berättelse under efterkrigstidens Sverige. Initialt framträder den burgne intellektuelle mannen – forskarbegåvningen – för att under 1950- och 60-talen börja få konkurrens av personer av lägre samhällsrank och från landsorten – den så kallade begåvningsreserven. Under 1970-talet skulle doktoranden anta den yrkesarbetandes gestalt. Det kunde vara en något äldre person med yrkeserfarenhet – gärna kvinna med grundutbildning från regional högskola. Decenniet senare kunde en motreaktion iakttas. Arbetet med att rekrytera kvinnliga doktorander utvecklades och återuppväckta bildningsideal blev återigen på modet – en trend som fortsatte under 1990-talet. U02 föreskrev en internationell gestalt, som skulle realisera innovationer och bidra till tillväxt.

När det kommer till den teoretiska resursen kvarstår frågan hur långt den och det empiriska materialet räcker för en förtjänstfull analys. Begreppet persona kan rimligen inte förklara alla tänkbara förhållanden som materialet avkastar. Det kan röra sig om att teorin svårligen låter sig tillämpas på vissa aspekter i undersökningen eller att materialet inte är tillräckligt fruktbringande. Avsnittet om samverkan i forskarutbildningen (*se s. 172*) lånade sig inte till att indikera aspekter av en persona till fullo; men att forcera begreppet skulle göra våld på det empiriska materialet. Jag har ändå valt att inkludera avsnittet om samverkan för att ge en mer heltäckande bild av de frågor som har varit brännande i utredningar om svensk forskarutbildning, trots att det lider brist på teoretisk drivkraft.

I avhandlingen har jag använt begrepp som professionspersona, hybridpersona, bildningspersona, innovatörspersona etc. för att beskriva doktorandens tillblivelse och utveckling till forskarutbildad. Flera personae kan presenteras som motsättningar, nämligen: lärare eller forskare, heterogen eller homogen, generell eller speciell. Dessa passerar revy under olika tider – kan försvinna för att senare återkomma – samt ha olika laddning och innebörd inom olika arenor. Det kan dock diskuteras om denna användning av begreppet strängt

taget representerar flera distinkta personae eller om de snarare är *aspekter* av personae. Det finns inga handböcker för hur begreppet ska tillämpas och vidare teoriutveckling är därför behövlig. Det som talar emot min indelning av personae i svensk forskarutbildning är, enligt Daston och Sibum (2003), att skiftet i persona är en sällsynt företeelse. Alternativt skulle kunna hävdas att Dastons och Sibums tes har blivit motbevisad i föreliggande avhandling. Om jag ska ta dem på orden kvarstår icke desto mindre en övergripande iakttagelse att det har inträffat ett brott mellan en *utvald* respektive *utbildad* typ, vilka i alla händelser kan betraktas som personae. De olika personae har inte heller, som har redovisats ovan, knivskarpa konturer och de överlappar och går in i varandra i varierande utsträckning och bildar hybridtyper. Dessa kan exempelvis framträda inom de olika arenorna, t.ex. mellan forskarens och lärarens personae, respektive akademikernas och ingenjörernas. Den nya indelningsgrunden med tre nivåer för högre utbildning utjämnar i någon mån det traditionella brottet mellan grundutbildning och forskarutbildning. Genom en mellanposition av den utvalde och den utbildade uppstår likaså en hybridtyp, där den hårda konkurrensen om platser i forskarutbildningen och de höga antagningskraven med magister- eller masterexamen, i praktiken sällar bort dem som i viss utsträckning inte spelar en forskarroll och antar en persona innan antagning. Det inte är ovanligt att den som antas till forskarutbildning idag redan hunnit publicera sig och därmed delvis demonstrerar en forskarpersona. Även Bolognaprocessen, med införandet av en femårig masterexamen, som i praktiken ofta blivit antagningskrav för forskarutbildning, har bidragit till att placera doktoranden mellan en ordning där forskarutbildningen ger förutsättningarna för forskarens tillblivelse, visavi den äldre ordningen, där den som antogs i viss utsträckning var utsedd till forskare vid antagningstillfället.

Den som initialt eftersöktes var en individ – den utvalde. Därefter framträder ett kollektiv, som ska ges förutsättningarna att spela en forskarroll genom utbildning – ett kollektiv som rymmer allt fler typer av gestalter. I kontrast till den utvalde är den utbildade en sammansatt och heterogen persona. Den består av ordinära människor, som inte har några särskilda särdrag, eller utmärkande fysiologi – kort sagt en professionell medarbetare (*jfr* Shapin 2010). Den nya personen har kommit att kräva större insatser av forskarutbildningens organisation, vilket motiverade en stramare styrning av verksamheten, däribland mer systematiserad undervisning och handledning, förkortad utbildningstid, förenklat disputationsförfarande och utökat lagarbete. Detta har resulterat i en mindre självständig forskarroll och ett mer omhändertagande förhållningssätt till de forskarstuderande.

Under det att den utvalde alltmer hamnat i skymundan har de utredningar om forskarutbildningen, som tillsatts under krigs- och efterkrigstidens Sverige och genom deras uppfattningar om olika aspekter av forskarutbildningens organisationsformer, i stället inneburit möjligheter för ett kollektiv av forskarstuderande att anlägga en persona. Med andra ord har dessa kommittéer lagt fram förslag för hur forskarutbildningen ska kunna organiseras så att fler får möjlighet att inkarnera en persona, snarare än att en *person* som redan kan forska i kraft av sin börd, fungerar som forskare. Alla dessa utredningar har möjliggjort för den utbildade att göra sitt intåg på de akademiska och de externa arenorna. Den utvalde var den dominerande personen innan de undersökta kommittéerna tillsattes, men de olika personae, är i någon mån överlagrade och pendlar fram och tillbaka genom historien. Ibland uppträder de ett ögonblick efter att ha legat i träda, för att sedan försvinna igen.

De i avhandlingen undersökta utredningarna har tillsatts mot bakgrund av ett expanderande kunskapssamhälle, där idén om att utbilda snarare än att utse successivt vuxit fram. Ideal- respektive realbilder har dock ofta skurit sig (*jfr* Peixoto 2014). Den utvalde försvinner inte för gott från arenorna, trots strävanden att bli kvitt denna persona, utan framträder understundom som en vålnad. När det kommer till kritan är det i lärosätenas kapillärer fortfarande en vanlig inställning att lovande studenter ska handplockas genom ”kreativ rekrytering” (*jfr* Sandstedt 2013, s. 172). Numera kanske denna typ av rekrytering sker på ett mer subtilt sätt, t.ex. genom uppmuntran och sampublicering av artiklar mellan student och handledare. Likaså är begreppet forskarbegåvning en artefakt som, trots utbildningssynen på forskaren (till skillnad från den utvalde), skymtar förbi i allehanda sammanhang, nu senast i Forskarkarriärutredningen (SOU 2016:29, s. 18), som talar om att ”attrahera lovande forskarbegåvningar”.

Ett återkommande tema har också varit den konkurrenssituation, motvillighet och tveksamhet hos potentiella doktorander till att se forskarutbildning som ett realistiskt alternativ till en karriär inom exempelvis industrin. Som konstaterats ovan har det i utredningarna och i den allmänna debatten funnits en ständig oro för att man inte skulle kunna rekrytera de mest lämpade doktoranderna, då lärosätena inte har kunnat erbjuda lika fördelaktiga villkor som näringslivet. En ideologisk konflikt mellan differentierade nivåer i studiefinansieringssystemet i förhållande till den externa arbetsmarknaden har registrerats, liksom en ovilja att harmonisera studiestödet till de externa branschernas löner. Problematiken med den vidare arbetsmarknadens konkurrens har följt med ända in i närtid (*se* Romanus 2015).

Sammanfattningsvis kan det största skiftet hos doktoranden i svensk forskarutbildning ses i uppfattningen om den forskarbegåvade *personen* – en individ, som i stora stycken hade de inneboende egenskaper som krävdes, och utsågs av professorn, till en *persona* som skapas. En mängd gestalter med alltmer heterogena drag har nu möjligt att inkarnera en persona genom utbildning. Idag är det officiella doktorandidealet inte längre ett exemplar, en individ, utan ett formligt kollektiv, som ledsagas genom forskarutbildningen genom en rad påbud och regleringar i form av studieplaner, kontrakt, säkrad finansiering etc.

Slutligen vill jag säga något om min roll som forskare och ge några antydningar om hur den framtida forskningen om svensk forskarutbildning kan te sig. Vetenskapsteoretiker har ofta intresse av att förstå hur forskare påverkar sitt forskningsobjekt och hur deras kunskapsanspråk kan tolkas sociologiskt (se t.ex. Bragesjö 2004). Jag ämnar inte fördjupa mig i denna problematik, men konstaterar att studera (uppfattningar om) forskarutbildningen som doktorand i någon mån är en säregen situation. Att själv vara en del av det man studerar kan både bjuda svårigheter och möjligheter (se Haraldsson 2010, s. 101ff). I denna avhandling har jag visat vem doktoranden i svensk forskarutbildning har varit på policynivån. Inom området vetenskaps- och teknikstudier ligger i stället det analytiska fokuset främst på mikronivån, fjärran från de policydokument som stått i centrum i föreliggande avhandling. Så kallade laboratoriestudier, där man följer hur kunskapsproduktionen går till i vetenskapens vardagspraktik (se t.ex. Latour 1987), genom fältarbete och deltagande observation, kan därför ge ytterligare ledtrådar till forskarens tillblivelse. På så vis kunde man också få fatt i forskarutbildningens kognitiva aspekter, som utredningsmaterialet knappast kan nå. Policynivån indikerar exempelvis inte vad som är god forskning och giltiga metoder – detta har lämnats till akademien själv att råda över. Genom att flytta blicken från makronivån till den lokala praktiken och forskarutbildningens socialisationsprocess kan man komma åt dessa aspekter av verksamheten, något som påtalades redan av Törnebohm (1985, s. 44f, 105ff). Mot bakgrund av detta synes det märkligt att forskarutbildningen inte har tilldragit sig någon större uppmärksamhet inom STS, trots att traditionsförmedling av kunskap inom ett paradigm var ett betydande tema redan hos Kuhn. Det återstår alltså pusselbitar att lägga för att besvara frågan: vem är doktoranden i svensk forskarutbildning?

English summary

From Chosen to Educated: Persona in Swedish Government Official Reports Concerning Research Training 1945-2004

Background and aim

Who is the research student in Swedish research training? This question is significant because that person should fulfill the commitments to research and higher education, which are so cherished in the knowledge society. There are several images of what and who a researcher is. One may think of a specific person, many of whom are also portrayed in the scientific biographies. However, we can assume that the prospective researcher, that is, the research student, is a more anonymous figure. I will argue that there is a more general image of the research student hidden in the government's views on Swedish research training. In this dissertation, I seek to capture opinions on the doctoral program that have provided for a generalized figure to take shape – a *persona* of the research student.

In the post-war period, there was a sense of optimism and expectations of growth in the western world. Military research and development during the Second World War resulted in technologies and products that in peacetime could be put to civilian applications and increase the rate of production and economic growth. Industries were booming, and the surpluses were invested in wealth creation, i.e., to improve communities economically, culturally, and socially. After the war, with an augmented need for planning in an increasingly technological society, the governmental committee system expanded in Sweden. The great optimism and faith in science and technology should realize an almost utopian society. Under these circumstances, the research student would become an important actor. To secure these endeavors, investments in higher education and academia took on a very expansive phase.

Half a century later, the notion of science's major importance for growth and development still resonates, where researchers and research students play a decisive role. Although the public sector has increasingly invested in research to achieve growth and welfare, demands have increased to see fruition. Therefore, evaluations and measurement of research performance have become increasingly important (VR 2011, p. 1). In addition, the individual researchers are under great pressure from the academic market to publish research results continuously in highly regarded international channels. Global competition has tightened the requirements for excellence, innovation, and

economic growth. The prevalence of prospective research students publishing articles before they are admitted to a Ph.D. program confirms the image of sharper competition and increased demands on productivity. In parallel, the framework of research education has become increasingly regulated, such as through individual study plans and clearly defined advisor responsibilities and secured funding as a condition for admission.

Throughout the history of post-war era science and higher education, there have been numerous problems that seem to have constantly bedeviled the Ph.D. program, including low study efficiency, poor supervision, and lack of funding. This has led to a continuous governmental interest in the enterprise, expressed in a series of committees, research, and evaluations.

Several actors have at various times sought to shape the Swedish doctoral program according to their requirements, e.g., trade and industry, academia, and the educational system. What kind of researcher would meet these different sectors' needs and how would the best conditions for the creation of researchers be organized? An insight into the opinions on the doctoral program at the macro level is available by looking at governmental committees of inquiry and their opinions on who the doctoral student ought to be on a general level.

The aim of this dissertation is to investigate how the doctoral student's persona(e) has been portrayed in the official government reports concerning Swedish research training from 1945 to 2004. With the concept of persona as a springboard, the dissertation analyzes opinions on the preconditions and organizational aspects of Swedish research education at the policy level. The research questions are as follows:

- Who is to be recruited?
- How should the Ph.D. program be organized?
- Who should the Ph.D. students become?

Research overview

In Sweden, there is no given disciplinary domicile for studies of research training. Therefore, the research on this topic is somewhat splintered and in need of systematization. The literature can be divided into a few types, namely:

- evaluation of doctoral education on behalf of the Swedish Higher Education Authority and the universities
- dissertations
- inquiries into the doctoral student's experiences in the doctoral program
- research projects concerning the doctoral program
- knowledge overviews in preparation for political decisions
- manuals for supervisors and doctoral students.

Instead of directing the spotlight toward the departmental level in the doctoral program, which has been done in previous studies, this thesis takes a macro and policy perspective on how the doctoral student is produced through opinions on the organizational conditions for the doctoral program, with the help of the concept of persona. Thus, I want to focus on the generalized persona of the research student on a macro level.

Theoretical point of departure – scientific persona

Scientific persona (pl. personae) is an analytical concept to capture and examine the categories a scientist or researcher, preferably a successful one, is associated with. It has to do with the ideal type that the researcher is associated with – the figure or role that he or she assumes. The concept is introduced to the field of science studies in the article “Scientific Personae and Their Histories” by Lorraine Daston and Otto Sibum (2003). Here, the concept of persona is utilized to examine the cultural identity that shapes an individual's body and psyche in order to summon a common character – an ideal image with a characteristic physiognomy.

The physiognomy of the persona is based largely on the ideals for, or caricatures of, specific individuals, e.g., the heroic men of science such as Isaac Newton and Albert Einstein. In the case of official government reports, which make up the empirical material of this thesis, there are no specific individuals that form an ideal. Instead, a generalized type can be discerned through perceptions and opinions about the organizational conditions for the Swedish doctoral program.

Regarding the concept of persona, parallels can be drawn to botany where a specimen is a member of a wider group or family within a taxonomy. Daston and Sibum (2003) draw on this botanical metaphor to pinpoint that although science is saturated with individual names, the concept of scientific persona

exceeds the individual researchers and subsumes them under a collective identity.

Method and research material – studying official governmental reports

This dissertation makes use of government official reports from committees of inquiry as empirical material. Therefore, an outline of the Swedish governmental inquiry system is provided, which is often considered a hallmark of the Swedish deliberative democracy and has a long history.

The governmental committees of inquiry constitute an arena for consensus-building among different stakeholders, such as politicians, experts, and non-governmental organizations in order to reach political consensus on major issues, such as in preparation for constitutional amendments (Johansson 1992, p. 18).

The committees of inquiry are a link in the beginning of the legislative chain and can be considered as an interim authority, which may have the first but not the last word on an issue. A committee can be appointed to do preparatory work when the government wants to introduce a new law. Committees of inquiry account for the lion's share of the preparations for major and minor reforms, and they are subordinate to their client – the government.

In this dissertation, official reports from seven committees of inquiry are studied, namely, The University Inquiry 1945 (C45), The University Inquiry 1955 (C55), The Researcher's Inquiry 1963 (C63), The Inquiry into Research Education 1974 (C74), The Inquiry into the Situation of Research and Research Education in the New Higher Education System 1979 (C79), The Inquiry into Study Funding and Degrees in Research Education 1996 (C96), and The Inquiry into Research Education 2002 (C02).

Findings

During the pre-war era, an individual who independently fulfilled himself as a researcher emerged. The background was higher education and research as cultural activities, where *Bildung* was an ideal and a requirement for higher academic degrees. According to this view, higher education and research were not instruments to meet any goals of society, but rather an end in itself or the means of cultural development and personal growth. Therefore, there was little political interest in the research students, specifically, who they were or how they would carry out their research work and support themselves

during their studies. As a result, the doctoral student was often a well-to-do young man as he had various forms of accumulated capital, which the task required. The series of governmental inquiries into the Ph.D. program, which were implemented after World War II, gradually came to question this order.

The scientific and technological developments in the post-war era and the expected population growth, as well as the perception that science and technology could develop and shape society, called for a new type of professional researcher in contrast to the traditional *Bildung's* persona. The new persona would not only ensure the reproduction of researchers for the universities, but also provide for research-trained teachers in high schools, as well as meet the needs for scientifically trained staff for the increasingly expanding industries.

The shortage of highly educated people, which was foreseen, made it necessary to widen the traditional recruiting base for the Ph.D. program. The decisive shift in the creation of the persona of the doctoral student was articulated in C63 and in the subsequent reform in 1969, with a four-year long study time, broadly adopted from the American Ph.D. program. Supervision and teaching would accompany the doctoral candidates through their education, rather than to solitarily realize a life project that the dissertation work once reflected. The individual who previously had been appointed by the professor shifted to a collective, which by research education would be given the right conditions, regardless of social background, to incarnate a scientific persona.

Since C63 and the subsequent reform, a uniformed persona has become the norm within the academic arena. Although the respective disciplines have their own, more or less pronounced, personae, the laboratorial and clinical disciplines with their collaborative working method emerged as an ideal in the research education reform in 1998, while parts of the humanities and the social sciences have been regarded as “scapegoats” the latter representing inefficiency and older age of the students (Haraldsson 2010, p. 135). The former disciplines were conceived of as representing rationality and efficiency, and were deeply rooted in the work of C63 and its approach to research education, as well as its unity of science ideals (Odén 1991; Elvander 2006). Efforts to give another type of doctoral student access to the stage intensified due to the principle of “continuing education” during the 1970s. Academically inexperienced people were encouraged to enroll in higher education, including research training. A greater elasticity of the gestalt of the research student was to be observed, including the elderly, academically untrained professionals who would bring research problems from working life to their research studies. According to the idea of widening participation in higher

education, the new professional persona ought to include a differentiated crowd, in terms of social class, gender, place of residence, and age. A new dimension was added to the persona presented by C02 – a multicultural figure, mobile, employable, and innovative.

The relatively homogeneous persona that showed up in the earlier reports got competition from a more heterogeneous ditto in C74. The dichotomy between homogeneous vs. heterogeneous has oscillated between the two poles over the years, with some tendencies of homogenization during C79 and back again during C02. However, with each pendulum motion, certain aspects of the persona were made permanent, such as gender equality efforts. The heterogeneity of the persona has also been reflected in large variations of the doctoral student's age. Through an extended control device, the committees attempted to streamline the research education and make it more effective, resulting in younger researchers. The heterogeneous persona, however, has in practice shown a great range regarding age.

Parallel with the efforts to broaden recruitment, a professionalization process had been going on since C55, with a definitive breakthrough in the reform of 1998 with its claim on full funding and “good conditions in general” for admission to the Ph.D. program, and C02 with its proposal to require admitted doctoral students to be paid by the university. The *Bildung's* persona came gradually to be ousted by the professional ditto.

During the 1980s, there was a backlash against an increasingly heterogeneous persona, and traditional academic core values were again put to the forefront. The efforts to make the recruitment more selective by no means meant that the ambition to influence the research student's social background was put to rest. The efforts to include more women in the Ph.D. program included grouping female prospective research students with female researchers, as well as what was perceived as female research topics and perspectives. The idea was that the research students would identify a persona that they already were familiar with. Through stricter admission conditions and increased training in scientific work at the undergraduate level, the students were encouraged to adopt the researcher's persona, but without the older approach where someone was individually appointed to the program by the professor. However, this approach has continued to be advocated and applied in practice although the later committees have not favored it.

A recurring theme has also been the competitive situation, the reluctance, and hesitation among potential research students to see Ph.D. education as a real-

istic alternative to a more promising career in industry or business. There has been a constant concern that universities would not be able to recruit the most suitable doctoral students, when they have been unable to offer equally favorable salaries as the regular labor market.

Conclusions

In this thesis, I have used terms such as professional persona, hybrid persona, *Bildung's* persona, etc. to describe the development of the opinions on the research student in the Swedish Ph.D. program. Several personae can be presented as contradictions, namely, teacher's/researcher's, heterogeneous/homogeneous, and general/special. These occur at different times, may disappear and return later, and have different meanings in different arenas. It remains debatable whether this use of the term persona, strictly speaking, represents several personae or rather *aspects* of personae. What speaks against my interpretation and division of personae in Swedish research training is the notion, according to Daston and Sibum (2003), of the rare occurrence of a shift to a new persona. If we are to take them at their word, a general observation remains, namely, that there has been a breach between a *chosen* and an *educated* figure, which in any case can be regarded as two distinct personae. In between, it is likely that there are a number of hybrid types. The different personae do not have razor-sharp contours, and they overlap and merge into one another in varying degrees. The persona of the *chosen* was increasingly overshadowed by the *educated*, due to the inquiries into the doctoral program in post-war Sweden, and the subsequent reforms, providing opportunities for a collective of research students to incarnate a persona.

The overall impression is that the reports studied herein have been appointed in light of the expanding knowledge society, where the idea of educating researchers rather than choosing them has emerged. However, ideals and reality have often clashed (cf. Peixoto 2014). Despite efforts to get rid of this persona, the persona of the chosen appears at times like a ghost. When it comes to the point, it is in practice still a common approach to handpick so called "research talents" through "creative recruitment" (Sandstedt 2013, p. 172). Nowadays, maybe this kind of recruitment is done in a more subtle way, through encouragement and co-authoring of papers between the prospective student and the supervisor. Similarly, the concept of research talent is an artifact that is still passing by in different contexts, most recently in the Inquiry into the Research Career (SOU 2016:29, p. 18).

The new basis for division with three levels of higher education (the Bologna Process), to some extent, equalizes the traditional break between undergraduate and postgraduate studies. Through an intermediate position between the chosen and the educated, a hybrid persona is emerging, where the fierce competition for a place in the Ph.D. program and the high admission requirements (master's degree), in practice, weeds out those who, to some extent, have not already incarnated a researcher's persona.

In summary, the major shift regarding the doctoral student in Swedish research education can be seen in the perception of the research talented *person* – from an individual who by and large has the inherent properties that are required and is appointed by the professor, to a *persona* that is created through education. A variety of figures, with increasingly heterogeneous traits, are now eligible to incarnate a persona through research training. Today, the official doctoral ideal is no longer a specimen, an individual, but a malleable collective, who is accompanied by research education through a series of decrees and regulations in the form of study plans, contracts, secured funding, etc.

Appendix.

Förteckning över studerade utredningar och kommittébetänkanden om svensk forskarutbildning

1945 års universitetsberedning (U45)

SOU 1946:9 (U45 I) *Docentinstitutionen*

SOU 1946:81 (U45 II) *Akademiska lärarbefattningar samt anslag till den vetenskapliga utbildningen m.m.*

SOU 1949:48 (U45 IV) *Studenternas sociala ursprung, betyg i studentexamen, vidare utbildning, yrkesval m.m.: en statistisk undersökning av 1930, 1937 och 1943 års studentårgångar*

SOU 1949:54 (U45 V) *Examina och undervisning, universitetsstatistiken*

SOU 1951:9 (U45 VI) *Den vetenskapliga publiceringsverksamheten, personal-, institutions- och stipendiefrågor m.m.; Det akademiska befordringsväsendet*

1955 års universitetsutredning (U55)

SOU 1957:24 (U55 I) *Den akademiska undervisningen. Forskarrekryteringen*

SOU 1958:21 (U55 IV) *Läraryrkebrist och läraryrkesöverskott*

SOU 1958:32 (U55 V) *Forskningens villkor och behov*

SOU 1959:45 (U55 VI) *Universitet och högskolor i 1960-talets samhälle: riktlinjer och förslag till utbyggnad*

1963 års forskarutredning (U63)

SOU 1966:67 (U63 I) *Forskarutbildning och forskarkarriär*

SOU 1966:68 (U63 II) *Forskarutbildning och forskarkarriär. Bilagor*

Forskarutbildningsutredningen (FUN)

SOU 1977:63 (U74 I) *Fortsatt högskoleutbildning*

Ds U 1975:11 (U74 II) *Utbildningsbidrag för doktorander: förslag till provisorisk förstärkning av studiestödet inom forskarutbildningen*

Utredningen om forskningens och forskarutbildningens situation i den nya högskolan (Andrénska kommittén)

SOU 1981:29 (U79 I) *Forskningens framtid: forskning och forskarutbildning i högskolan*

SOU 1981:30 (U79 II) *Forskarutbildningens meritvärde*

Studiefinansieringen i forskarutbildningen (U96)⁹³

Ds 1996:35 (U96) *Studiefinansiering och examina i forskarutbildningen*

Forskarutbildningsutredningen (U02)

SOU 2004:27 (U02) *En ny doktorsutbildning: kraftsamling för excellens och tillväxt*

⁹³ Inomdepartemental utredning.

Referenser

- AAU. *Se Association of American Universities.*
- Algazi, Gadi (2003). Scholars in households: Refiguring the learned habitus, 1480–1550. *Science in Context*, vol. 16, nr 1-2, s. 9-42.
- Allwood, Carl Martin & Bärmark, Jan (1994). Håkan Törnebohm: Problem utveckling hos en forskare i vetenskapsteori. *VEST: Tidskrift för vetenskapsstudier*, nr 2, vol. 7, s. 59-94.
- Amná, Erik (2010). "Speaking Truth to Power"?: Statsvetarna och kommittéväsendet. Ingår i Jerneck, Magnus & Badersten, Björn, red. *Kontraster och nyanser: Svensk statsvetenskap i brytningstid*. Lund: Statsvetenskaplig tidskrift. S. 552-567.
- Andersson, Catrine (2011). *Hundra år av tvåsamhet: Äktenskapet i svenska statliga utredningar 1909-2009*. Lund: Arkiv. Diss. Uppsala universitet.
- Andersson, Sven & Berminge, Kerstin (1978). *Vetenskaplig utveckling, forskningsorganisation och forskarkarriär: Kollokvierapport 1977-1978*. Göteborg: Institutionen för vetenskapsteori.
- Annerstedt, Jan (1972). *Makten över forskningen: Om statlig forskningsorganisation och forskningsplanering i dagens Sverige*. Staffanstorps: Cavefors.
- Anton, Thomas J. (1969). Policy-making and political culture in Sweden. *Scandinavian Political Studies*, vol. 4, nr 4, s. 88-102.
- Association of American Universities (2016). About AAU. <https://www.aau.edu/about/default.aspx?id=58> [2017-01-16]
- Axäll, Jenny (2013). Näringslivet får skraddarsydd forskarutbildning. *Kungliga Tekniska Högskolan*. <https://www.kth.se/aktuellt/nyheter/naringslivet-far-skraddarsydd-forskarutbildning-1.443394> [2017-01-16]
- Baldursson, Eiríkur (1995). The elusive frontier: On the emergence and change of a science-society contract. Diss. Göteborgs universitet.
- Bargholtz, Christoph, red. (1994). *Att handleda blivande forskare: Myter och verkligheter*. Stockholm: Sveriges universitetslärarförbund.
- Barnes, Barry (1982). *T. S. Kuhn and social science*. London: Macmillan.
- Baschung, Lukas (2013). *Doctoral education's reform in Switzerland and Norway: A public management analysis*. Bern: Peter Lang. Diss: University of Lausanne.
- Benner, Mats (2001). *Kontrovers och konsensus: Vetenskap och politik i svenskt 1990-tal*. Stockholm: Institutet för studier av utbildning och forskning (SISTER).

- Ben-David, Joseph (1991). *Scientific growth: Essays on the social organization and ethos of science*. Berkeley: University of California Press.
- Berelson, Bernard, 1960. *Graduate education in the United States*. New York: McGraw-Hill.
- Bergenheim, Åsa (2001). *Inspirationskälla, föredöme, tränare och kollega: Forskarhandledares visioner och verklighet*. Umeå: Universitetspedagogiskt centrum, Umeå universitet.
- Bergenheim, Åsa & Ågren, Karin, red. (2008). *Forskarhandledares robusta råd*. Lund: Studentlitteratur.
- Berggren, Henrik (2010). *Underbara dagar framför oss: En biografi över Olof Palme*. Stockholm: Norstedt.
- Berggren, Jan (2013). *Engelskundervisning i gymnasieskolan för mobilisering av ungdomars livschanser*. Växjö: Linnéuniversitetet. Diss.
- Björkman, M. (1973). Reflexioner kring forskarutbildning som inlärnings- och beslutsprocess. Ingår i UKÄ 1973. S. 30-37.
- Boud, David & Lee, Alison, red. (2009). *Changing practices of doctoral education*. London: Routledge.
- Bourdieu, Pierre (1977). *Outline of a theory of practice*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Bourdieu, Pierre (1986). The forms of capital. Ingår i Richardson, John G., red. *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. Westport, Conn.: Greenwood Press. S. 241-258.
- Bourdieu, Pierre (1990). *The logic of practice*. Stanford, Ca.: Stanford Univ. Press.
- Bowen, William G. & Rudenstine, Neil L. (1992). *In pursuit of the PhD*. Princeton, N.J.: Princeton Univ. Press.
- Bragesjö, Fredrik (2004). *Praktiserad reflexivitet: En vetenskapsteoretisk studie av forskningspolitisk forskning och vetenskapssociologi*. Diss. Göteborgs universitet.
- Bragesjö, Fredrik (2009). *Bilda eller samverka?: En studie av bakgrunden till universitetens tredje uppgift*. Göteborg: Institutionen för filosofi, lingvistik och vetenskapsteori.
- Brodin, Eva; Lindén, Jitka; Sonesson, Anders; Lindberg-Sand, Åsa (2016). *Forskarhandledning: I teori och praktik*. Lund: Studentlitteratur.
- Browne, Janet (2003). Charles Darwin as a Celebrity. *Science in Context*, vol. 16, nr 1-2, s. 175–194.
- Bush, Vannevar (1945). *Science: The endless frontier: A report to the President, July 1945*. Washington: U.S. Government Printing Office.
- Bärmark, Jan, red. (1978). *Forskning om forskning: Ett symposium, Göteborg 17-18 november 1976*. Göteborg: Institutionen för vetenskapsteori.

- Carson, Cathryn (2003). Objectivity and the scientist: Heisenberg rethinks. *Science in Context*, vol. 16, nr 1-2, s. 243–269.
- Cato, Johan (2012). *När islam blev svenskt: Föreställningar om islam och muslimer i svensk offentlig politik 1975-2010*. Diss. Lunds universitet.
- Clark, William (1992). On the ironic specimen of the doctor of philosophy. *Science in Context*, vol. 5, nr 1, s. 97–137.
- Clark, William (2003). On the professorial voice. *Science in Context*, vol. 16, nr 1-2, s. 43-58.
- Dagens industri* (2015). Svensk forskarutbildning flyttar ut. 2015-04-21, s. 4.
- Dahllöf, Urban (1989). Forskningen, lektorsinstitutionen och de akademiska influensfälten. Ingår i Nybom, red. S. 117-152.
- Daston, Lorraine & Gailson, Peter (2007). *Objectivity*. New York: Zone Books.
- Daston, Lorraine & Sibum, Otto H. (2003). Scientific personae. *Science in Context*, vol. 16, nr 1-2, s. 1-8.
- Dear, Peter (1998). A mechanical microcosm: Bodily passions, good manners, and Cartesian mechanism. Ingår i Lawrence & Shapin, red. S. 51-82.
- Degerblad, Jan-Eric & Edqvist, Olle (2004). Forskarutbildningen i ett forskningspolitiskt perspektiv. Ingår i SOU 2004:27. Bilaga 10.
- Degerblad, Jan-Eric & Hägglund, Sam (2002). *Tradition och förnyelse i svensk forskarutbildning*. Stockholm: Högskoleverket.
- Deregård, Annika & Ekehammar, Bo (1982). *Forskarutbildning och social bakgrund*. Stockholm: Universitets- och högskoleämbetet.
- DI. Se *Dagens industri*.
- Ds 1992:98. *Kunskap om kunskap: Forskning och utveckling för universitet och högskolor*. Stockholm: Allmänna förl.
- Ds 1996:35 [U96]. *Studiefinansiering och examina i forskarutbildningen*. Stockholm: Fritze.
- Ds 1998:57. *Kommittéerna och bofinken: Kan en kommitté se ut hur som helst?: Rapport till Expertgruppen för studier i offentlig ekonomi*. Stockholm: Fritze.
- Ds 2000:1. *Kommittéhandboken*. [Ny, rev. och aktualiserad uppl.] Stockholm: Fritzes offentliga publikationer.
- Ds U 1975:11 [U74 II]. *Utbildningsbidrag för doktorander: Förslag till provisorisk förstärkning av studiestödet inom forskarutbildningen*. Stockholm: [LiberFörlag/Allmänna förl.]
- Edenheim, Sara (2005). *Begärets lagar: Moderna statliga utredningar och heteronormativitetens genealogi*. Eslöv: Symposion. Diss. Lunds universitet.

- Eklöf, Jenny (2007). *Gene technology at stake: Swedish governmental commissions on the border of science and politics*. Umeå: Institutionen för historiska studier. Diss. Umeå universitet.
- Elmgren, Maja; Forsberg, Eva; Lindberg-Sand, Åsa & Sonesson, Anders (2014). *Ledning för kvalitet i forskarutbildningen*. Stockholm: Sveriges universitets- och högskoleförbund (SUHF)/Expertgruppen för kvalitetsfrågor.
- Elvander, Nils (2006). *Minnen från sju decennier*. Uppsala: Nils Elvander.
- Elzinga, Aant (1982). Forskningspolitiken och den liberala korporativismen. *Sociologisk forskning*, vol.19, nr 2, s. 39-63.
- Engelmark, Siv (2013). Karriären formas redan som doktorand. *Curie*. 2013-11-08.
<http://www.tidningencurie.se/22/nyheter/nyheter/2013-11-08-karriaren-formas-redan-som-doktorand.html> [2017-01-16]
- Etzkowitz, Henry & Leydesdorff, Loet (2000). The dynamics of innovation: From national systems and “Mode 2” to a triple helix of university–industry–government relations. *Research Policy*, vol. 29, nr 2, s. 109-123.
- Findlen, Paula (2003). Becoming a scientist: Gender and knowledge in eighteenth-century Italy. *Science in Context*, vol. 16, nr 1-2, s. 59-87.
- Fölster, Stefan; Kreichbergs, Johan; Sahlén, Malin (2011). *Konsten att strula till ett liv: Om ungdomars irrvägar mellan skola och arbete*. Stockholm: Svenskt Näringsliv.
https://www.svensktnaringsliv.se/fragor/ungdomsarbetsloshet/konsten-att-strula-till-ett-liv_558277.html [2017-01-16]
- Gaukroger, Stephen (2007). Biography as a route to understanding early modern natural philosophy. Ingår i Söderqvist, red. S. 37-49.
- Geiger, Roger L. (1993). *Research and relevant knowledge: American research universities since World War II*. New York: Oxford Univ. Press.
- Gerholm, Lena & Gerholm, Tomas (1992). *Doktorshatten: En studie av forskarutbildningen inom sex discipliner vid Stockholms universitet*. Stockholm: Carlsson.
- Gibbons, Michael; Limoges, Camille; Nowotny, Helga; Schwartzman, Simon; Scott, Peter & Trow, Martin (1994). *The new production of knowledge: The dynamics of science and research in contemporary societies*. London: Sage.
- Gieryn, Thomas F. (1983). Boundary-work and the demarcation of science from non-science: Strains and interests in professional ideologies of scientists. *American Sociological Review*, vol. 48, nr 6, s. 781-795.
- Gieryn, Thomas F. (1999). *Cultural boundaries of science: Credibility on the line*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Goffman, Erving (1956). *The presentation of self in everyday life*.

- Edinburgh: University of Edinburgh Social Sciences Research Centre.
- Gunnarsson, Andreas (2009). The first Swede in space: The making of a public science hero. *Culture Unbound: Journal of Current Cultural Research*, vol. 1, s. 137-159.
- Hagner, Michael (2003). Skulls, brains, and memorial culture: On cerebral biographies of scientists in the nineteenth century. *Science in Context*, vol. 16, nr 1-2, s. 195-218.
- Hallberg, Margareta (2008). Den intellektuella biografien och begreppet persona. Ingår i Hallberg, Margareta, red. *Vi vet något: Festskrift till Jan Bärmark*. Göteborg: Institutionen för idéhistoria och vetenskapsteori. S. 115-136.
- Hallberg, Margareta (2011). Struggling with academic biography. Ingår i Forsberg, Niklas & Jansson, Susanne, red. *Making a difference: Rethinking humanism and the humanities*. Stockholm: Thales. S. 145-168.
- Hallsén, Stina (2013). *Lärarytelse i skolans tjänst?: En policyanalys av statliga argument för förändring*. Diss. Uppsala universitet.
- Haraldsson, Jennie (2010). *"Det ska ju vara lite äventyr": Styrning av svensk forskarutbildning utifrån reformen 1998*. Diss. Göteborgs universitet.
- Hellqvist, Peter (1988). Att tänka fritt och att tänka rätt: Seminariet och universitetsreformen 1891. Ingår i Liedman, Sven-Eric & Olausson, Lennart, red. *Ideologi och institution: Om forskning och högre utbildning 1880-2000*. Stockholm: Carlsson. S. 63-99.
- Hellström, Tomas (1998). *Risk-based planning: Institutional uncertainty in the science-policy interface*. Diss. Göteborgs universitet.
- HSV. *Se Högskoleverket*.
- Husén, Torsten & Härnqvist, Kjell (2000). *Begåvningsreserven: En återblick på ett halvseklers forskning och debatt*. Uppsala: Fören. för svensk undervisningshistoria.
- Högskoleverket (1999). *Antagning till forskarutbildning*. Stockholm.
- Högskoleverket (2000). *Forskarskolor: Ett regeringsuppdrag*. Stockholm.
- Högskoleverket (2003a). *Studiefinansiering för doktorander – rättssäkerhetsaspekter: Tillsynsrapport*. Stockholm.
- Högskoleverket (2003b). *Doktorandspegeln 2003*. Stockholm.
- Högskoleverket (2004). *Uppföljning av 16 nationella forskarskolor: Samverkan, rekrytering, handledning och kurser*. Stockholm.
- Högskoleverket (2006a). *Forskarutbildning och forskarkarriär: Betydelsen av kön och socialt ursprung*. Stockholm: Högskoleverket.
- Högskoleverket (2006b). *Högre utbildning och forskning 1945-2005: En översikt*. Stockholm.
- Högskoleverket (2007). *Forskarutbildades etablering på arbetsmarknaden: Examinerade 2000, arbetsmarknad 2003, 2005: Examinerade 2002,*

- arbetsmarknad 2005*. Stockholm.
- Högskoleverket (2008). *Doktorandspegeln 2008*. Stockholm.
- Högskoleverket (2012). *Utvärdering av forskarskolor för lärare*. Stockholm.
- Ingenjörsvetenskapsakademien (1970). *Industrins medverkan i forskarutbildningen: Undersökning utförd av Ingenjörsvetenskapsakademien och Sveriges industriförbund*. Stockholm.
- Ingenjörsvetenskapsakademien (1979). *Kunskap och konkurrenskraft: Tekniskt industriella utvecklingsproblem i internationellt perspektiv*. Stockholm.
- IVA: *Se Ingenjörsvetenskapsakademien*.
- Jackson, Myles W. (2003). Harmonious investigators of nature: Music and the persona of the German Naturforscher in the nineteenth century. *Science in Context*, vol. 16, nr 1-2, s. 121-145.
- Jacob, Merle (1996). *Sustainable development: A reconstructive critique of the United Nations debate*. Diss. Göteborgs universitet.
- Jense, Göran (1979). *The Swedish academic marketplace: The case of science and technology*. Diss. Lunds universitet.
- Johansen, Maria, (2003). SO(H)U. *Res Publica*, vol. 59.
- Johansen, Maria (2005 [2004]). *Offentlig skrift om det hemliga: Raison d'état, SOU och varulven*. Göteborg: Glänta.
- Johansson, Jan (1992). *Det statliga kommittéväsendet: Kunskap, kontroll, konsensus*. Diss. Stockholms universitet.
- Jones, Michael (2013). Issues in doctoral studies – forty years of journal discussion: Where have we been and where are we going? *International Journal of Doctoral Studies*, vol. 8, nr 6, s. 83-104.
- Jonsson Malm, Caronlina (2011). *Att plantera ett barn: Internationella adoptioner och assisterad befruktning i svensk reproduktionspolitik*. Diss. Lunds universitet.
- Karlsson, Peder (2004). *Forskarens socialisation: Kunskapssociologisk visit i doktoranders livsvärldar*. Diss. Umeå universitet.
- Kim, Lillemor (2000). *Svensk forskarutbildning i internationell belysning*. Stockholm: Kungl. Vetenskapsakademien.
- Kim, Lillemor (2014). *Universitetskanslererna och högskolepolitiken 1964-2010*. Möklinta: Gidlund.
- Kuhn, Thomas S. (1962). *The structure of scientific revolutions*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Kåring Wagman, Anna (2008). *Bibliotekarien och professionen: En forskningsöversikt*. Stockholm: Svensk biblioteksförning.
<http://www.biblioteksforeningen.org/material/bibliotekarien-och-professionen-en-forskningsoversikt-2/> [2017-01-16]

- Landström, Catharina (1998). *Everyday actor-network: Stories about locals and globals in molecular biology*. Diss. Göteborgs universitet.
- Larsson, Jonas (2003). *Finitism and symmetry: An inquiry into the basic notions of the Strong programme*. Diss. Göteborgs universitet.
- Latour, Bruno (1987). *Science in action: How to follow scientists and engineers through society*. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press.
- Latour, Bruno (1993). *We have never been modern*. New York: Harvester Wheatsheaf.
- Lawrence, Christopher & Shapin, Steven, red. (1998). *Science incarnate: Historical embodiments of natural knowledge*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- von der Lehr, Natalie (2013). Deras bästa tips till doktoranden. *Curie*. 2013-01-06. [http://www.tidningencurie.se/nyheter/2013/01/16/deras-basta-tips-till-doktoranden/\[2017-01-16\]](http://www.tidningencurie.se/nyheter/2013/01/16/deras-basta-tips-till-doktoranden/[2017-01-16])
- Leslie, Stuart W. (1993). *The Cold War and American science: The military-industrial academic complex at MIT and Stanford*. New York: Columbia Univ. Press.
- Lindén, Jitka (1998). *Handledning av doktorander*. Nora: Nya Doxa.
- Lundquist, Tommie (2006). Lektorerna – de goda gymnasielärarna som (nästan) försvann. Ingår i Sjöberg, red. S. 53-96.
- Lundqvist, Åsa (2007). *Familjen i den svenska modellen*. Umeå: Boréa.
- Merton, Robert K (1996). *On social structure and science*. Chicago, Ill.: Univ. of Chicago Press.
- Myers, Greg (1990). *Writing biology: Texts in the social construction of scientific knowledge*. Madison: Univ. of Wisconsin Press.
- Müller, Ruth (2014). Postdoctoral life scientists and supervision work in the contemporary university: A case study of changes in the cultural norms of science. *Minerva*, vol. 52, nr 3, s. 329-349.
- Myrdal, Alva & Myrdal, Gunnar (1934). *Kris i befolkningsfrågan*. Stockholm: Bonnier.
- Nannesson, Frida (2016). Forskarutbildade i Sverige. *Ekonomifakta*. <http://www.ekonomifakta.se/Fakta/Utbildning-och-forskning/Utbildningsniva/Forskarutbildade-i-Sverige/> [2017-01-16]
- Nationalencyklopedin* (2017a). Individuation. <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/individuation> [2017-01-16]
- Nationalencyklopedin* (2017b). Teologisk-filosofisk examen. <http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lång/teologisk-filosofisk-examen> [2017-01-16]

- Nationalencyklopedin* (2017c). Teologie licentiat.
<http://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/lang/teologie-licentiat>
 [2017-01-16]
- NE. Se *Nationalencyklopedin*.
- Nordisk familjebok: Konversationslexikon och realencyklopedi* (1904-1926).
 Ny, rev. och rikt ill. uppl. Stockholm: Nordisk familjeboks förl.
- Nyblom, Thorsten, red. (1989). *Universitet och samhälle: Om
 forskningspolitik och vetenskapens samhällseliga roll*. Stockholm: Tiden.
- Odén, Birgitta (1989). Forskarutbildning och politik. Ingår i Nyblom, red.
 S. 86-102.
- Odén, Birgitta (1991). *Forskarutbildningens förändringar 1890-1975:
 Historia, statskunskap, kulturgeografi, ekonomisk historia*.
 Lund: Lund Univ. Press.
- OECD. Se Organisation for Economic Co-operation and Development.
- Olsson, Ulf (1997). *Folkhälsa som pedagogiskt projekt: Bilden av
 hälsouppllysning i statens offentliga utredningar*. Diss. Uppsala
 universitet.
- Organisation for Economic Co-operation and Development [u.å]. Main
 Science and Technology Indicators.
https://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=MSTI_PUB [2017-01-16]
- Paul, Herman (2014). What is a scholarly persona?: Ten theses on virtues,
 skills, and desires. *History and Theory*, vol. 53, nr 3, s. 348-371.
- Peixoto, Anna (2014). *De mest lämpade: En studie av doktoranders
 habituering på det vetenskapliga fältet*. Diss. Göteborgs universitet.
- Petersson, Olof (2013). Svenska politiker har fått ett sämre beslutsunderlag.
Respons, nr 5, s.11-13.
- Pettersson, Ingemar (2012). *Handslaget: Svensk industriell forskningspolitik
 1940-1980*. Stockholm: Kungliga Tekniska högskolan. Diss.
- Power, Michael (1997). *The audit society: Rituals of verification*. Oxford:
 Oxford Univ. Press.
- Premfors, Rune (1983). Government commissions in Sweden. *The American
 Behavioral Scientist*, vol. 26, nr 5, s. 623-642.
- Premfors, Rune (1986). *Svensk forskningspolitik*. Lund: Studentlitteratur.
- Prop. 1958:104. *Kungl. Maj:ts proposition nr 104 år 1958*.
- Prop. 1968:68. *Kungl. Maj:ts proposition nr 68 år 1968*.
- Prop. 1969:31. *Kungl. Maj:ts proposition nr 31 år 1969*.
- Prop. 1975:9. *Om reformering av högskoleutbildningen m.m.*
- Prop. 1978/79:119. *Om vissa frågor rörande forskning och forskarutbildning*.
- Prop. 1981/82:106. *Om forskning m.m.*
- Prop. 1983/84:107. *Om forskning*.
- Prop. 1986/87:80. *Om forskning*.

- Prop. 1989/90:90. *Om forskning.*
- Prop. 1992/93:170. *Forskning för kunskap och framsteg.*
- Prop. 1994/95:164. *Jämställdhet mellan kvinnor och män inom utbildningsområdet.*
- Prop. 1997/98:1. *Budgetpropositionen för 1998*, utgiftsområde 16.
- Prop. 2000/01:3. *Forskning och förnyelse.*
- Prop. 2001/02:15. *Den öppna högskolan.*
- Prop. 2004/05:80. *Forskning för ett bättre liv.*
- Prop. 2012/13:136. *Karriärvägar för lärare i skolväsendet m.m.*
- Prop. 2016/17:50. *Kunskap i samverkan – för samhällets utmaningar och stärkt konkurrenskraft.*
- Regeringskansliet [u.å.]. Lagstiftningsprocessen.
<http://www.regeringen.se/sa-styrs-sverige/lagstiftningsprocessen/>
 [2017-01-16]
- Regeringskansliet (2015). Regeringen utser forskningsberedning.
<http://www.regeringen.se/pressmeddelanden/2015/04/regeringen-utser-forskningsberedning/> [2017-01-16]
- Reichenbach, Hans (1961 [1938]). *Experience and prediction: An analysis of the foundations and the structure of knowledge*. 5 impr.
 Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Riksdagens revisorer (1997). *Kommittéväsendets roll och arbetsformer*.
 Stockholm: Riksdagens revisorer.
- Riksrevisionsverket (1996). *Samhällsvetenskaplig forskarutbildning: "Four years – not for years"*.
- Rolén, Mats (2012). *Hur gick det sen: Nordiska museets forskarskola efter tio år*. [Stockholm: Riksbankens Jubileumsfond].
http://www.rj.se/globalassets/utvarderingar/nordiska_museets_forskarskola.pdf [2017-01-16]
- Romanus, Ragnhild (2015). Nu måste vi få till bättre karriärvägar. *Curie*.
 2015-09-15. <http://www.tidningencurie.se/nyheter/2015/09/15/nu-maste-vi-fa-till-battre-karriarvagor/> [2016-08-30]
- RRV. Se Riksrevisionsverket.
- Rudd, Ernest (1975). *The highest education: A study of graduate education in Britain*. London: Routledge.
- Ruin, Olof (2008). Det statliga kommittéväsendet. Ingår i Heckscher, Sten & Eka, Anders, red. *Festskrift till Johan Hirschfeldt*. Uppsala: Iustus. S. 445-453.
- Sandstedt, Thomas (2013). *Om rekrytering i akademien – exemplet prefekter och forskarstuderande*. Växjö: Linnaeus Univ. Press. Diss.
- Sandström, Ulf (2000). *Framåtskridandets nyckel: Om framväxten av*

- efterkrigstidens svenska teknik- och näringspolitik*. Stockholm: Institutet för studier av utbildning och forskning (SISTER).
<http://www.sister.nu/pdf/paper7.pdf> [2017-01-16]
- SCB. *Se* Statistiska centralbyrån.
- Schweber, Silvan S. (2003). J. Robert Oppenheimer: Proteus unbound. *Science in Context*, vol. 16, nr 1-2, s. 219-242.
- Science in Context* (2003). Vol. 16, nr 1-2.
- Secord, Anne (2003). "Be what you would seem to be": Samuel Smiles, Thomas Edward, and the making of a working-class scientific hero. *Science in Context*, vol. 16, nr 1-2, s. 147–173.
- SFS 1977:218. *Högskolelag*.
- SFS 1992:1434. *Högskolelag*.
- SFS 1993:100. *Högskoleförordning*.
- SFS 1995:936. *Förordning (1995:936) om vissa anställningar som professor och forskarassistent i jämställdhets syfte* [!].
- SFS 1996:1392. *Lag (1996:1392) om ändring i högskolelagen (1992:1434)*.
- SFS 1998:1003. *Högskoleförordning*.
- SFS 1998:1474. *Kommittéförordning*.
- SFS 2013:525. *Förordning om ändring i högskoleförordningen (1993:100)*.
- Shapin, Steven (2008). *The scientific life: A moral history of a late modern vocation*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- Shapin, Steven (2010). *Never pure: Historical studies of science as if it was produced by people with bodies, situated in time, space, culture, and society, and struggling for credibility and authority*. Baltimore, Md.: Johns Hopkins Univ. Press.
- Sibum, Otto H. (2003). Experimentalists in the Republic of Letters. *Science in Context*, vol. 16, nr 1-2, s. 89-120.
- Silfver, Eva (2013). Dam och Herr i det könsneutrala rummet. Ingår i Öhrn & Lundahl, red. S. 53-71.
- Sjöberg, Mats, red. (2006). "Goda lärare": *Läraryrket och lärararbete i förändring*. Linköping: Univ.
- SN. *Se* Svenskt Näringsliv.
- SOU 1942:6. *Utredning rörande den tekniskt-vetenskapliga forskningens ordnande. I, Allmänna uppgifter angående den tekniskt-vetenskapliga forskningsverksamhetens nuvarande läge m.m. Allmänna synpunkter rörande den tekniskt-vetenskapliga forskningen. Erforderliga åtgärder för den tekniskt-vetenskapliga forskningens främjande och statens medverkan därvid*. Stockholm: Nordiska bokh. i distr.
- SOU 1943:34. *Betänkande med utredning och förslag angående den högre tekniska undervisningen avgivet av inom Ecklesiastikdepartementet tillkallade sakkunniga*. 1940 års sakkunniga för den högre tekniska

- undervisningen. Stockholm: Nordiska bokh. i distr.
- SOU 1945:48. *Naturvetenskapliga forskningskommittén. 1. Den naturvetenskapliga forskningens behov av personal, anslag och lokaler: Förslag om inrättande av ett naturvetenskapligt forskningsråd.* Stockholm: Nordiska bokh. i distr.
- SOU 1946:9 [U45 I]. *1945 års universitetsberedning. 1. Docentinstitutionen.* Stockholm: Nordiska bokh. i distr.
- SOU 1946:77. *Naturvetenskapliga forskningskommittén. 2. Förslag till reformer rörande doktorsavhandlingar och annan publiceringsverksamhet inom naturvetenskaperna. Den marinbiologiska forskningen. Utbildningen av laboratoriebiträden.* Stockholm: Nordiska bokh. i distr.
- SOU 1946:81 [U45 II]. *1945 års universitetsberedning. 2. Akademiska lärarbefattningar samt anslag till den vetenskapliga utbildningen m.m.* Stockholm: Nordiska bokh. i distr.
- SOU 1948:27. *1946 års skolkommissions betänkande med förslag till riktlinjer för det svenska skolväsendets utveckling.* Stockholm.
- SOU 1948:42. *Betänkande och förslag angående studentsociala stödåtgärder avgivet av 1946 års utredning om den högre utbildningens demokratisering – Studentsociala utredningen.* Stockholm.
- SOU 1949:48 [U45 IV]. *1945 års universitetsberedning. 4. Studenternas sociala ursprung, betyg i studentexamen, vidare utbildning, yrkesval m.m.: En statistisk undersökning av 1930, 1937 och 1943 års studenttårgångar utarbetad av Sven Moberg och Carl-Eric Quensel.* Stockholm: Nordiska bokh.
- SOU 1949:54 [U45 V]. *1945 års universitetsberedning. 5. Examina och undervisning, universitetsstatistiken.* Stockholm: Nordiska bokh.
- SOU 1951:9 [U45 VI]. *1945 års universitetsberedning. 6. Den vetenskapliga publiceringsverksamheten, personal-, institutions- och stipendiefrågor m. m.; Det akademiska befordringsväsendet.* Stockholm: Nordiska bokh.
- SOU 1957:24 [U55 I]. *1955 års universitetsutredning. 1. Den akademiska undervisningen. Forskarrekryteringen.* Stockholm: [Nordiska bokh.].
- SOU 1958:21 [U55 IV]. *1955 års universitetsutredning. 4. Lärarbrist och läraröverskott.* Stockholm: [Nordiska bokh.].
- SOU 1958:32 [U55 V]. *1955 års universitetsutredning. 5. Forskningens villkor och behov.* Stockholm: [Nord. bokh.]
- SOU 1959:45 [U55 VI]. *1955 års universitetsutredning. 6. Universitet och högskolor i 1960-talets samhälle: Riktlinjer och förslag till utbyggnad.* Stockholm: [Nordiska bokh.].
- SOU 1966:67 [U63 I]. *Forskarutbildning och forskarkarriär: Betänkande avgivet av 1963 års forskarutredning.* Stockholm.

- SOU 1966:68 [U63 II]. *Forskarutbildning och forskarkarriär. Bilagor.* Stockholm.
- SOU 1973:2. *Högskolan: Betänkande av 1968 års utbildningsutredning.* Stockholm.
- SOU 1977:63. [U74 I]. *Fortsatt högskoleutbildning: Betänkande av Forskarutbildningsutredningen.* Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förl.
- SOU 1981:29 [U79 I]. *Forskningens framtid: Forskning och forskarutbildning i högskolan: Betänkande av Utredningen om forskningens och forskarutbildningens situation i den nya högskolan.* Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förl.
- SOU 1981:30 [U79 II]. *Forskarutbildningens meritvärde: Betänkande av Utredningen om forskningens och forskarutbildningens situation i den nya högskolan.* Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förl.
- SOU 1983:4. *Om hälften vore kvinnor...: Kvinnor i forskningen: Jämställdhetskommitténs betänkande om kvinnorna i forskningen.* Stockholm: LiberFörlag/Allmänna förl.
- SOU 1995:110. *Viljan att veta och viljan att förstå: Kön, makt och den kvinnovetenskapliga utmaningen i högre utbildning: Slutbetänkande av Utredningen om insatser för kvinno- och jämställdhetsforskning.* Stockholm: Fritze.
- SOU 1996:27. *En strategi för kunskapslyft och livslångt lärande: Delbetänkande av Kommittén om ett nationellt kunskapslyft för vuxna.* Stockholm: Fritze.
- SOU 2003:90. *Innovativa processer: Betänkande av Utredningen om innovativa processer.* Stockholm: Fritzes offentliga publikationer.
- SOU 2004:27 [U02]. *En ny doktorsutbildning: Kraftsamling för excellens och tillväxt: Betänkande av Forskarutbildningsutredningen.* Fritzes offentliga publikationer.
- SOU 2010:28. *Vändpunkt Sverige: Ett ökat intresse för matematik, naturvetenskap, teknik och IKT: Betänkande av Teknikdelegationen.* Stockholm: Fritze.
- SOU 2016:29. *Trygghet och attraktivitet: En forskarkarriär för framtiden: Betänkande av Forskarkarriärutredningen.* Stockholm: Wolters Kluwer.
- SPICE (2014). *Historiska institutionen, Stockholms universitet.*
<http://www.historia.su.se/english/research/research-areas/spice>
 [2017-01-16]
- Statistiska centralbyrån (2012). *Universitet och högskolor: Doktorander och examina på forskarnivå 2012.*
http://www.scb.se/Statistik/UF/UF0204/2012A01F/UF0204_2012A01F_S_M_UF21SM1301.pdf [2017-01-16]
- Stenhaugen, Turid (2007). *Läkare som forskar: Länken mellan*

- medicinsk forskning och sjukvård*. Stockholm: Sveriges läkarförbund.
<https://www.slf.se/upload/Lakarforbundet/Trycksaker/PDFer/Vi%20tycker/Forskningspolitiskt%20program.pdf> [2016-08-30]
- Strannegård, Lars (2003). Att leda och bli ledd – om akademiskt ledarskap i avhandlandet. Ingår i Strannegård, red. S. 13-29.
- Strannegård, Lars, red. (2003). *Avhandlingen: Om att formas till forskare*. Lund: Studentlitteratur.
- Strömberg Sölveborn, Laine (1983a). *Doktoranders studiesituation: En undersökning vid samhällsvetenskapliga fakulteten, Uppsala universitet*. Diss. Uppsala universitet.
- Strömberg Sölveborn, Laine (1983b). *Forskarutbildning och handledning V: 1969 års forskarutbildningsreform: Fortsatt utrednings- och reformarbete samt forskning och debatt kring utbildningen*. Uppsala: Univ.
- Ståhle, Bertel (1997). *Universiteten och forskarna: Från stagnation till förnyelse: Universitetsforskare, forskarutbildning och forskarrekrutering i Norden*. Köbenhavn: Nordisk ministerråd. SULF. Se Sveriges universitetslärarförbund.
- Sveriges universitetslärarförbund (2011). Utbildning och forskning – två sidor av samma mynt. *Universitetsläraren*, nr 19.
- Söderqvist, Thomas, red. (2007). *The history and poetics of scientific biography*. Aldershot: Ashgate.
- Thelander, Jan (1975). *Forskarutbildning som traditionsförmedling: Problem och teori i traditionsanalys och i historiografisk forskning*. Lund: Historiska institutionen.
- Thorpenberg, Stefan (1999). *Kriterier och relevans: Om ett allokeringssystem inom den kliniska medicinen*. Diss. Göteborgs universitet.
- Thune, Taran (2009). Doctoral students on the university-industry interface: A review of the literature. *Higher Education*, vol. 58, nr 5, s. 637-651.
- Thune, Taran (2010). The training of "Triple Helix Workers"?: Doctoral students in university-industry-government collaborations. *Minerva*, vol. 48, nr 4, s. 463-483.
- Trow, Martin (1973). *Problems in the transition from elite to mass higher education*. Berkely, Ca.: Carnegie Commission on Higher Education.
- Trägårdh, Lars (2007). Democratic governance and the creation of social capital in Sweden: The discreet charm of governmental commissions. Ingår i Trägårdh, Lars, red. *State and civil society in northern Europe: The Swedish model reconsidered*. New York: Berghahn Books. S. 254-270.
- Törnebohm, Håkan (1985). *Vad betyder vetenskapsteori?* Göteborg: Institutionen för Vetenskapsteori.

- U45 I. *Se* SOU 1946:1.
U45 II. *Se* SOU 1946:81.
U45 IV. *Se* SOU 1949:48.
U45 V. *Se* SOU 1949:54.
U45 VI. *Se* SOU 1951:9.
U55 I. *Se* SOU 1957:24.
U55 IV. *Se* SOU 1958:21.
U55 V. *Se* SOU 1958:32.
U55 VI. *Se* SOU 1959:45.
U63 I. *Se* SOU 1966:67.
U63 II. *Se* SOU 1966:68.
U74 I. *Se* SOU 1977:63.
U74 II. *Se* Ds U 1975:11.
U79 I. *Se* SOU 1981:29.
U79 II. *Se* SOU 1981:30.
U96. *Se* Ds 1996:35.
U02. *Se* SOU 2004:27.
UHR. *Se* Universitets- och högskolerådet.
UHÄ. *Se* Universitets- och högskoleämbetet.
UKÄ. *Se* Universitetskanslersämbetet.
Universitetskanslersämbetet [u.å.]. Utbildning och examina. Stockholm.
<http://www.uka.se/fakta-om-hogskolan/utbildning-och-examina.html>
[2017-01-16]
Universitetskanslersämbetet (1967). *Forskningsamverkan universitet och högskolor – näringsliv: Promemoria utarbetad av en arbetsgrupp inom universitetskanslersämbetet*. Stockholm.
Universitetskanslersämbetet (1973). *Forskarutbildningens verksamhetsformer: En UKÄ-konferens i maj 1973*. Stockholm.
Universitetskanslersämbetet (1975). *Jämställdhet i högskolan: En debattskrift om könsroller och högre utbildning*. Stockholm.
Universitetskanslersämbetet (2015). ”Studenternas röst är viktig för utvecklingen av den svenska högskolan”. Stockholm.
<http://www.uka.se/nyheter/2015-02-26-studenternas-rost-ar-viktig-for-utvecklingen-av-den-svenska-hogskolan.html> [2017-01-16]
Universitets- och högskolerådet [u.å.]. *Sektorsforskning. Svensk-engelsk ordbok*. Stockholm.
<https://www.uhr.se/publikationer/svensk-engelsk-ordbok/sektorsforskning>
[2017-01-16]
Universitets- och högskoleämbetet (1976-1982). *Delrapport inom UHÄ-projektet Forskarutbildningens resultat 1890-1975*.
Lund: Historiska institutionen.

- Universitets- och högskoleämbetet (1989). *Universitet och högskolor inför 90-talet: UHÄ:s anslagsframställning 1990/91-1992/93 i sammandrag*. Stockholm.
- Vetenskapsrådet (2006). *Reformer inom forskning och forskarutbildning 1990-2005*. Stockholm.
- Vetenskapsrådet (2011). Vetenskapsrådets utvärderingsstrategi. Bilaga 1 GD beslut 2011-04-19. Dnr113-2009-801.
http://vr.se/download/18.6c8314571314e1ca38c8000345/1340207551253/GD-beslut+38_110419_Bilaga_Utv%C3%A4rderingsstrategi.pdf
 [2017-01-16]
- Vetenskapsrådet (2015). *Forskning om högre utbildning – aktörer, miljöer, och teman*. Stockholm.
- VR. Se Vetenskapsrådet.
- Wallgren, Lillemor (2007). *Mellan skilda världar: En studie av doktoranders lärsituation i relation till förutsättningarna i fyra företagsforskarskolor*. Diss. Linköpings universitet.
- Wisselgren, Per (2008). Vetenskap och/eller politik?: Om gränsteorier och utredningsväsendets vetenskapshistoria. Ingår i Sundin, Bosse & Göransdotter, Maria, red. *Mångsysslare och gränsöverskridare: 13 uppsatser i idéhistoria*. Umeå: Institutionen för idé- och samhällsstudier. S. 103-109.
- Zetterberg, Kent (1990). Det statliga kommittéväsendet. Ingår i *Att styra riket / Departementshistoriekommittén*. Stockholm: Allmänna förl. S. 284-309.
- Zetterberg, Kent (2011). Det statliga kommittéväsendet – en del av den svenska modellen. *Svensk Juristtidning*, vol. 8.
<http://svjt.se/svjt/2011/753> [2017-01-16]
- Zetterblom, Göran (1994). *Forskarutbildningen under 70- och 80-talet: Reformen och resultat*. Stockholm: Carlsson.
- Zuckerman, Harriet (1977). *Scientific elite: Nobel laureates in the United States*. New York: Free press.
- Öhrn, Elisabeth & Lundahl, Lisbeth, red. (2013). *Kön och karriär i akademien: En studie inom det utbildningsvetenskapliga fältet*. Göteborg: Acta universitatis Gothoburgensis.